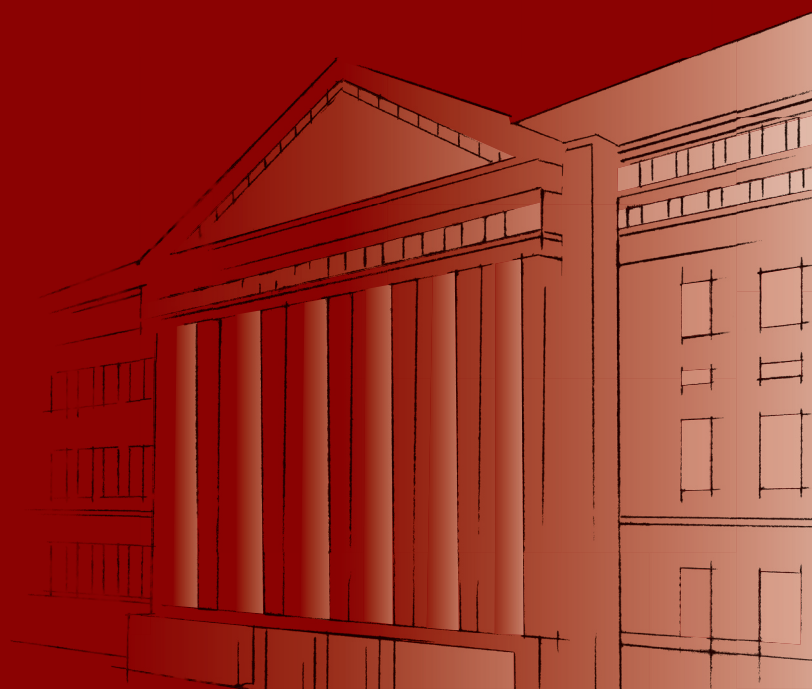

KADI POLLI

Valgustuskunst.
Balti kunstiharrastusest ja
joonistuspraktikatest
18. ja 19. sajandi vahetusel

KADI POLLI

Valgustuskunst.
Balti kunstiharrastusest ja
joonistuspraktikatest
18. ja 19. sajandi vahetusel

Kunst der Aufklärung.
Kunstliebhaberei und Praktiken
des Zeichnens in den baltischen Provinzen
um 1800

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 4. juunil 2019 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendajad: prof. PhD Juhan Maiste,
prof. PhD Ulrike Plath (Tallinna Ülikool)

Oponendid: prof. PhD Krista Kodres (Eesti Kunstiakadeemia),
PhD Andreas Fülberth (Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO))

Kaitsmine: 19. september 2019 kell 16.15, TÜ senati saal Ülikooli 18-204.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-03-144-3 (trükis)

ISBN 978-9949-03-145-0 (pdf)

Autoriõigus: Kadi Polli, 2019

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

ILMUNUD ARTIKLID	6
SISSEJUHATUS	7
Lähtekoht	9
Ülesehitus	12
Valgustusaja pildikultuuri uurimuslik taust	14
Valgustuskunstid. 18. sajandi pildirevolutsioon	18
Eesti kunsti historiograafia. Tagasivaade Balti „kunstikevadele”	21
Meetodid, mõisted, kontseptsioonid	28
Allikad ja uurimisseis: Balti valgustuskunsti kesksed isikukogud	31
Johann Christoph Brotze (1742–1823)	32
Johann Wilhelm Krause (1757–1828)	35
Carl Gotthard Grass (1767–1814)	38
Franz Gerhard von Kügelgen (1772–1820) ja Karl Ferdinand von Kügelgen (1772–1832)	42
Balti valgustuskunst ja harrastajad	46
Aadlikest kunstidiletandid: patroonid ja praktikud	47
Joonistavad literaadid: Brotze, Krause ja Grass	51
Pildirevolutsioon ja Balti <i>Gelehrtenrepublik</i>	51
Pildiharidus ja -kogemus: pildid kui valgustuse agendid	55
Šveitsi väikemeistrite eeskuju	58
Maastiku- ja kohaloome: Balti <i>Heimat</i> ’i pildilised topograafiad	62
Kunstharrastuse funktsioonid: luksus – haridus – looming	65
Kunst kui luksus: aadellik kunstharrastus ja selle kriitika	67
Kunst kui vaimne harrastus: vennad von Kügelgenid	69
Kunst ja teadus: Tartu ülikool	72
Kunstharrastus kui esteetiline eneseväljendus	75
Kokkuvõtteks	81
ARTIKLID	85
ZUSAMMENFASSUNG	321
Kunst der Aufklärung. Kunstliebbaberei und Praktiken des Zeichnens in den baltischen Provinzen um 1800	323
Methode der Arbeit, Begriffe und Konzeptionen	324
Quellen	328
Aufbau der Arbeit und Inhalt der Aufsätze	337
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	342
Allikad	342
Bibliograafia	346
ELULOOKIRJELDUS	363
CURRICULUM VITAE	365

ILMUNUD ARTIKLID

- I. Gerhard ja Karl von Kügelgen. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 100–120.
- II. Balti aadlipreili kunstiharrastusest. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842) / Artistic Pursuits of an Aristocratic Baltic Lady. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842). – Naiskunstnik ja tema aeg / A Woman Artist and Her Time. Koost. Kersti Koll. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2014, kd 4 [9], lk 11–38.
- III. Joonistavad literaadid ja aadlikest kunstidiletandid. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 76–99.
- IV. The Role of Pictures in the Late Baltic Enlightenment. – Mäkslas Vēsture un Teorija / Art History and Theory 2015, vol. 18, lk 18–33.
- V. *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Landschaften von Carl Grass. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 29–90.
- VI. Wilhelm von Blanckenhagen (1761–1840). Liivimaaalast kunstimetseen Roomas ja temalt Tartu ülikoolile ostetud teosed. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2014, kd 23 (1–2), lk 144–171.
- VII. The Baltic ‘Art Spring’: Artists and Art Lovers in Estonia and Livonia ca. 1800. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2018, Bd. 67 (2), lk 163–195.

SISSEJUHATUS

Lähtekoht

„Mitte suured maalid ei loo valgustuskunsti, vaid suured ideed tihti väheldases vormis.”¹

Vaadeldes Balti² valgustuse ja hilisvalgustuse (u 1770–1820) kujutavat kunsti³, aga ühtaegu toonast vaimukultuuri laiemalt, on esmane silmahakkav tunnus- ja ühisnimetaja loodu harrastuslik ja rakenduslik iseloom. Eesti- ja Liivimaa 18. sajandi teise poole ja 19. sajandi alguse kunstielu kujundasid veel tsunftisüsteem ja käsitööle omased tarbeväärtused, mis pakkusid mõningast pinnast portree- ja interjööri maalingutele, kuid ei sünnitanud nn kõrge žanrina hinnatud mütoologia- ja ajalooainelisi maale ega hilisema akadeemilise kunstikaanoni⁴ jaoks tõsiseltvõetavaid professionaalseid loojaid. Kunstielu institutsionaliseerumine ja professionaliseerumine ning kunstniku rolli ümberpositsioneerumine käsitöölisest loojaks olid siinmail 18. ja 19. sajandi vahetusel alles algusjärgus.⁵

Nagu Balti kirjanduslugu, mis on oma žanrilist käsitlusspektrit teadlikult avardanud⁶, seisab ka kunstiteadus juba mõnda aega valiku ees, kas keskenduda Balti 18. ja 19. sajandi vahetuse pildipärandit vaadates traditsioonilisel kombel üksnes esteetiliselt ambitsioonikamale maalipärandile ja vähestele väljaõppinud meistritele või laiendada visuaalkultuuri uuringute poole ja tõmmata vaatlusesse

---

¹ Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin. Hrsg. v. Moritz Wullen. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2012, lk 11.

² Mõistet Balti(maad) kasutatakse käesolevas töös Balti provintside Eesti-, Liivi- ja Kura-maa või Läänemere provintside sünonüümina.

³ Balti valgustuse määratluse ja hilisvalgustuse epohhi ajaliste piiride puhul on toetutud: Indrek Jürjo, Balti valgustusliikumine. – Indrek Jürjo, Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koost. Inna Põltsam-Jürjo ja Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011, lk 16–24; Hans-Peter Schütt, Über Begriff und Idee einer Spätaufklärung. – Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten. Hrsg. v. Ulrich Kronauer. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2011, lk 99–113. Samas on käesolevas töös kitsam rõhuasetus 1770–1800. aastatel, seega Tartu ülikooli avamisele (1802) järgnevale perioodile, mil Balti kunstielu ja kunstnikkond ilmutab selgemaid institutsionaliseerumise ja professionaliseerumise märke ning on pakkunud Eesti kunstiajaloole rohkem kunstiväärtuslikku materjali, uurimus sedavõrd ei keskendu.

⁴ Akadeemilisest kunstikaanonist ja selle mõjust kunstiajaloole vt: Partisan Canons. Ed. Anna Brzyski. Durham: Duke University Press, 2007, lk 1–26; Hubert Locher, The Idea of the Canon and Canon Formation in Art History. – Art History and Visual Studies in Europe: Transnational Discourses and National Frameworks. Eds. Matthew Rampley, Thierry Lenain et al. (Brill's Studies on Art, Art History, and Intellectual History 4.) Leiden: Brill, 2012, lk 29–40.

⁵ Juta Keevallik, Kadi Polli, Käsitöölt vaba kunsti poole. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 71–75.

⁶ Pöörates ilukirjanduselt pilgu ajaloolise, majandusliku, loodusteaduliku ja biograafilise publitsistika ning uurimusliku, rakendusliku ja kasvatusliku kirjasõna poole: Jaan Undusk, Baltisaksa kirjakultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 565–566.

ka balti literaatide ja aadli harrastuslik pildilooming: reisivisandid, topograafilised ja kartograafilised ülestähendused, koduloo- ja muinsushuvi visuaalsed dokumendid, päeviku- ja luulevinjetid ning sentimentaalsed loodusjäädvustused, mis on enamjaolt sündinud pigem rakenduslikel kui puhtkunstilistel eesmärkidel. Käesolevas käsitluses valiti viimane lähenemine, nähes valgustusaja eklektilises pildiloomes ja selle didaktilises, ühiskondlikku edenemist esteetilisest väärtusest tähtsamaks pidavas loomuses ühte baltisaksa kunstikultuuri põhijoont. Nõnda tõuseb valgustusaja diletantide pildipärand – literaatide ja kohaliku aadelkonna, sh mitmete aadlidaamide käecharjutused – siinmail lausa märgiliseks fenomeniks. Just haritud harrastajatele toetus kogu Balti valgustuse vaimu-, kirja- ja pildikultuur; õigupoolest ei püüeldudki toona veel loomingulist vabalendu – kirjanduses ilukirjandust ja kunstis „kõrgeid žanreid” –, vaid väärtustati valgustuslikele vaadetele kohaselt sidet reaalse eluga ning huvi koduloo, majanduse, loodusteaduste ja biograafilise enesejäädvustuse vastu. Kunst oli uurimuslike, rakenduslike ja kasvatuslike eesmärkide teenistuses.⁷

„Kunstharrastaja” (*Kunstliebhaber*) ja ka „diletant” (*Dilettant*) kujutasid endast 18. sajandi esteetikas olulisi, aga ambivalentse tähendusega mõisted. Nende omavahelise eristamise ja süstematiseerimisega nägi saksa kultuuriruumis vaeva juba Johann Georg Sulzeri oma entsüklopeedias „Allgemeine Theorie der Schönen Künste” (1771/1774), kus laia positiivse tähendusväljaga „kunstharrastaja” tähistas korraka nii kunstivaatlejat-kogujat kui ka praktilist viljelejat.⁸ Käesolevas doktoritöös on kunstharrastus ja diletantism samuti sünonüümid, kuid võimaluse korral on eelistatud kohalikule saksakeelsele kultuuriruumile omasemat „kunstharrastuse” (*Kunstliebhaberei*) mõistet. Lähedes Sulzeri esteetikaleksikast, mõisteti ka Balti provintsidest selle sõna all kultuuri soosivat kasvatust ja käitumist laiemalt ning nimetati kunstharrastajaks nii neid, kes ise joonistamist või ehituskunsti praktiseerisid, kui ka neid, kes kunsti toetasid, edendasid ja kogusid.⁹ Sama tehakse ka käesolevas töös, kuid võrreldes valgustusaja kunstitarbimise ja kunstikogumisega (artikkel VI) on uurimise põhifookuses siiski kunstharrastus kui praktiline käecharjutus kujutava kunsti vallas – nii nagu seda rõhutas ka varane Johann Wolfgang von Goethe, kelle jaoks kunstharrastaja oli just praktik, keegi, kes tahab „kunste mitte ainult vaadata ja nautida, vaid ka nende tegemisest osa võtta.”¹⁰ Nagu Alexander Rosenbaumi uurimus „Der Amateur als Künstler. Studien zur Geschichte und Funktion des Dilettantismus im 18. Jahrhundert” Saksa kunstiteaduses, mis ühe

⁷ Kunstharrastuse funktsioonidest Balti provintsidest 18/19. sajandi vahetusel vt doktoritöö artikkel VII.

⁸ Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*. Bd. 1. Leipzig, 1771, lk xvii–xviii.

⁹ Nii on kunstharrastust mõistnud August Wilhelm Hupel: August Wilhelm Hupel, *Der in Lief- und Ehistand zunehmende gute Geschmack*. – *Nordische Miscellaneen*. Bd. 13/14. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1787, lk 489–502.

¹⁰ „... der Künste, der nicht allein betrachten und geniessen, sondern auch an ihrer Ausübung Teil nehmen will.” – Johann Wolfgang Goethe, *Weimarer Ausgabe*. Abt 1. Bd. 47. Reprint München, 1987, lk 321.

esimese omaette käsitlusena väärtustab diletantismi kui „praktilist kunstiharrastust” nii Euroopa valgustusaja õukondades, harrasrahva kasvatuses, amatöörkunstnike kujunemisel kui ka joonistavate kriitikute-teoreetikute-kunstikogujate lõikes¹¹, heidab sinne töö esmase uuriva pilgu praktilisele (joonistus)kunstiharrastusele ja selle funktsioonidele Balti provintssides 18. ja 19. sajandi vahetusel. Empiirilise aluse selleks annab põhjalik tegelemine nelja kõige tähtsama Balti valgustusaja pildi- ja isikukoguga: literaatidest harrastajate Johann Christoph Brotze, Johann Wilhelm Krause ja Carl Gotthard Grassi pärandiga ning võrdlevalt ka tähtsamaimate toona Eesti- ja Liivimaal tegutsenud professionaalsete kunstnike, samas suures osas veel iseõppinud vendade Franz Gerhard von Kügelgeni ja Karl Ferdinand von Kügelgeni loominguga.

Olulise diskursiivse raamistiku käesolevale, oma olemuselt nii kunsti-, kui ka kultuuriajaloo aspekte siduvale doktoritööle on pakkunud kunstiteaduses värskest leviv lähenemine „valgustuskunstile” (*Kunst der Aufklärung*) kui fenomenile, mis eeldab pilditeadusest ja visuaaluuringutest lähtuvate strateegiatega kasutamist: valgustusaja pildikeele spetsiifika kirjeldamist ning pildi rolli analüüsi valgustuse rahvusvahelises kommunikatsioonisüsteemis.¹² Just valgustuskunsti diskursuse kaudu asutakse käesolevas uurimuses otsima kinnitust autori ühele peamisele lähtekohale – valgustuse vaimne võrgustik, toonane rahvus- ja riigipiirideülene „õpetlaste vabariik” (*Gelehrtenrepublik*) ei tähendanud kindlasti mitte ainult Euroopa/Saksa ja Balti haritlasi ühendavaid ideid ja tekste¹³, vaid ka ühist pildikultuuri, mida siinmail vedas ja edendas seesama valgustatud haritlaskond.

Nii pakuvad alljärgnevas uurimuses suurt huvi valgustusaja pildiikonoologia¹⁴, aga ka uued visualiseerimistaktikad ja piltide tähendusloome (*Sinnstiftung*)¹⁵: võime näha, mõista ja taasluua geograafia, teaduse ja tunnete tasan-

¹¹ Alexander Rosenbaum, *Der Amateur als Künstler. Studien zur Geschichte und Funktion des Dilettantismus im 18. Jahrhundert.* (Humboldt-Schriften zur Kunst- und Bildgeschichte 11.) Berlin: Mann, 2010. Vt ka: Helmut Koopmann, *Dilettantismus. Bemerkungen zu einem Phänomen der Goethezeit.* – Studien zur Goethezeit. Festschrift für Lieselotte Blumenthal. Hrsg. v. Helmut Holtzhauer, Bernhard Zeller. Weimar, 1968, lk 178–208.

¹² Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin. Vt valgustuskunstide mõistest lähemalt sissejuhatuse alapeatükis 1.1.

¹³ Nagu seda on reeglina defineerinud ajalooteadus: Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819.* Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk 10–11; Indrek Jürjo, *Lugemisseltsid Balti provintssides valgustusajal.* – Indrek Jürjo, *Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil,* lk 148; Heinz Ischreyt, *Ich bleibe aber gerne in Deutschland.* – Deutsche Studien 1974, Jg. 12, H. 46, lk 116–126.

¹⁴ Pildimotiivide kasutus, kordused ja edasikandumised, mida vaadeldes on arvestatud pilditaju psüühiliste ja ühiskondlike teguritega ning ajaloolisi nägemiskogemusi avavate kirjalike allikatega: Aby Warburg, *Der Bilderatlas MNEMOSYNE. Gesammelte Schriften. Studienausgabe.* Bd. II, 1. Hrsg. v. Martin Warnke, Claudia Brink. Berlin: Akademie-Verlag, 2000; Erwin Panofsky, *Ikonographie und Ikonologie. Eine Einführung in die Kunst der Renaissance.* – Erwin Panofsky, *Sinn und Deutung in der bildenden Kunst.* Köln: DuMont, 1975 [1939], lk 36–67.

¹⁵ Gottfried Boehm, *Wie Bilder Sinn erzeugen. Die Macht des Zeigens.* Berlin: Berlin University Press, 2007.

dil avardunud maailma, mille tegi 18. sajandi lõpul seninägematus ulatuses kättesaadavaks trükigraafika plahvatuslik kasv.¹⁶ Koos siinsete harrastajate pildikogemuse ja -eeskujude selgitamisega võetakse fookusesse Balti valgustuskunsti kõige tähtsam ja iseloomulikum, kohalikku visuaalset identiteeti loov pildžanr – muististe ja vaatamisväärsuste pildilised topograafiad ning maastikujoonistused (artiklid III, IV, V; sissejuhatuse alapeatükk 3). Omaette tähelepanu saavad ka kunstiharrastuse ja kunstnikuprofessiooni eristamine ja teadvustamine balti mentaliteedis ning mitmed just valgustusajas siinmail väljakujunenud kultuurilised enesedeterminatsioonid, mis jäävad harrastuslikku, valgustuslik-pragmatilist suhtumist kunstiloomesse toitma ka 19. sajandi edenedes (artiklid I, VII; sissejuhatuse alapeatükk 4).

Ülesehitus

Kuigi tegemist on perioodipõhise uurimusega 18. ja 19. sajandi vahetuse kunsti-elust Eesti- ja Liivimaal, moodustub see erineva probleemipüstitusega artiklitest, millele juhatab sisse katuspeatükk. Sissejuhatav katuspeatükk jaguneb omakorda neljaks suuremaks alapeatükiks.

Sissejuhatuse esimeses alapeatükis pealkirjaga „Valgustusaja pildikultuuri uurimuslik taust” on kirjeldatud metodoloogilisi arengusuundi 18. sajandi kujutava kunsti uurimises, markeerides stiiliajaloo ja traditsioonilise klassitsismi-kaanoni lõdvenedes esiplaanile tõusnud sotsiaalkultuurilisi lähenemisi ning tähelepanu kasvu valgustusele kui 18. sajandi kunsti ideoloogilisele taustsüsteemile. Eraldi on esitletud visuaaluuringute ja Saksa pilditeaduse pinnalt kujunenud arusaama nn valgustuskunstide fenomenist, mis on töö üks keskseid diskursiivseid platvorme. Samal ajal kunsti- ja humanitaarteaduste uuemate arengusuundade kaardistamisega on retrospektiivselt vaadatud ka baltisaksa ja Eesti kunstikirjutuses seni prevaleerinud arusaamu 18. ja 19. sajandi vahetusest, et selgitada käesoleva töö artiklite tausta ja lähtekohti.

Teises sissejuhatuse alapeatükis antakse ülevaade töö allikmaterjalist: Balti valgustuskunsti põhinimede Franz Gerhard ja Karl Ferdinand von Kügelgeni, Carl Gotthard Grassi, Johann Wilhelm Krause ja Johann Christoph Brotze pildi- ja kirjapärandist. Esitatud on nii doktoritööle eelnev kui ka selle raames tehtud mahukas töö nelja suure Balti valgustuskunsti isikukogu moodustamiseks, mis hõlmas pildimaterjali ja kirjaliku pärandi otsinguid muuseumi-, arhiivi- ja raamatukogudest Venemaast Šveitsi ja Itaaliani, rahvusvahelist uurimistööd, näitusi ja konverentse, kogude süstematiseerimist, analüüsimist ja publitseerimist.

Sissejuhatuse kolmandas alapeatükis asutakse analüüsima Balti 18. sajandi kunstivälja, pöörates fookuse aadli ja literaatide kunstiharrastusele ning raamides oma mõtteid valgustuskunsti diskursusega. Sellest lähtuvalt käsitletakse piltide

---

¹⁶ Norberto Gramaccini, *Die Druckgraphik im Licht. Der Durchbruch eines populären Mediums. – Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung.* Hrsg. v. Herbert Beck, Peter C. Bol, Maraike Bückling. München: Klinkhardt & Biermann, 1999, lk 435–449.

rolli valgustuse kommunikatsioonisüsteemis ning tehakse sissejuhatuse mitmesse doktoritöö artiklisse, mis uurivad kohapealseid pildikogusid (artikkel VI) ja pildilevi – trükigraafikat, raamatuillustratsioone jt laia leviga tarbepilte. Vaatluse all on Baltimaadesse valgustussajandi lõpul sisse rännanud haritlaskonna n-ö kultuuriline kapital: harrastajate hariduslik taust, kontaktid, varasem visuaalne kogemus ning tähtsamad pildilised eeskujud. Eraldi alateemana on esitatud Balti valgustuskunsti keskseim žanr: Eesti- ja Liivimaa pildilised topograafiad. Neid kohaliku arhitektuuri ja looduse vaateid käsitledes on toetutud nii pilditeadusele kui ka mälu-uuringutele, et jälgida pildimotiivide ülekandumisi, kordumisi ning selle käigus toimuvat uut tähendus- ja seoseloomet (artiklid III, IV, V).

Neljandas peatükis on keskmes kunsti n-ö sümboolne kapital. Siin saab sisse juhatatud doktoritöö see osa, mis käsitleb Balti valgustuskunsti enese-refleksioone (esmajoones artikkel VII, aga ka artiklid I, II), uurides piltide (kunstnikuportreede) ja tekstide (omaelulugude, kirjade ning Balti varase publitsistika) najal kunstnikuameti ja kunsti harrastuse funktsioone ja staatust ühiskonnas ning kunstiloo me maiskondlikke stiliseeringuid.

Sissejuhatusele järgneb seitse artiklit. Neist esimeses, artiklis I, vaadeldakse kõige tuntumaid n-ö professionaalseid kunstnikke 18. sajandi lõpul Baltimaades – Franz Gerhard von Kügelgeni ja Karl Ferdinand von Kügelgeni. Käsitletud on nii nende loomingut kui ka selle muutuvaid kontekste, sh kaksikvendade panust loojakuvandi etableerimisse Balti ühiskonnas. Artikkel II tegeleb senises kunstiloos marginaliseeritud naiskunstnike ja naiste kunsti harrastuse/hariduse teemaga, toetudes Franz Gerhard von Kügelgeni õpilase ja ühtaegu tema tulevase abikaasa Helene Marie Zoege von Manteuffeli perekonna näitele 1790. aastatel Ojasoo mõisas Eestimaa.

Artiklid III–V on käesoleva doktoritöö kese, milles vaadeldakse Balti valgustajate joonistusharrastust. Nii pakub artikkel III lisaks kohaliku kunsti harrastajate ringi üldisele iseloomustusele põhjalikku analüüsi valgustuskunsti reljefseima autori Johann Wilhelm Krause kujunemistest, eeskujudest ning motiivivalikust. Artiklis IV on Krause pildipärandiga kõrvuti käsitletud Johann Christoph Brotze pildikogu „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc.“, et markeerida siinse topograafilise maastikujoonistuse motiivigeneesi ning näidata valgustusaja kultuuriloolise pildipärandi rolli Balti provintside visuaalses identiteediloomes. Artiklis V võetakse fookusesse kolmas oluline maastikujoonistaja 18. sajandi lõpul Liivimaal – Carl Gotthard Grass, taasavastades tema joonistusreisid, kontaktid Šveitsi kunstnikega ning ohtrad aktuaalsed sõnavõetud maastikumaali teooria ja kriitika teemadel.

Carl Gotthard Grassi pildiloomingut ning tema kunstiteoreetilisi ja -kriitilisi tekste lähilugedes avanesid mitmed teisedki teemad, kus Balti kunstikirjutuses on seni allikaid nappinud. Üheks selliseks vähe käsitletud teemaks osutusid baltlaste kunstireisid 18. ja 19. sajandi vahetusel Itaaliasse: reisiaegne pildikogemus, sidemed rahvusvahelise kunstnikkonnaga ja kaasatoodud pildivara. Nii on artiklis VI eraldi vaadatud baltlaste suhtlusvõrgustikku u 1810 Roomas ja ühe konkreetse koguja, Wilhelm von Blanckenhageni kohapealseid oste, mis

tänapäeval moodustavad Tartu Ülikooli 18. ja 19. sajandi vahetuse kunstikogu kullafondi. Teine teema, millele Carl Gotthard Grassi loometee ja kirjavärandi põhjalik tundmaõppimine samuti rikkalikult tõlgendusmaterjali lisas, on kunsti kui loomingu mõtestamine ja refleksioon Balti ühiskonnas. Doktoritöö viimases artiklis VII võetaksegi vaatluse alla kunsti/joonistamise erinevad rakenduspraktikad Balti valgustuses, aga ka kunsti ja kunstiharrastusega siinmail seotud ettekujutused ja (enese)stiliseeringud.

Valgustusaja pildikultuuri uurimuslik taust

Akadeemilise kunstiajaloo üldises stilistilis-kronoloogilises süsteemis on 18. ja 19. sajandi kunsti traditsiooniliselt kirjeldatud stiilimõiste „klassitsism” kaudu.¹⁷ Klassitsismi tõsisemale retrospektiivsele analüüsile panid 1960. aastatel aluse Robert Rosenblumi ja Hugh Honouri põhjanevad käsitlused.¹⁸ Need pikalt au sees püsinud autorid on klassitsismi vaadelnud kui antiigi eeskujudel põhinevat „keelt” või universaalsete väärtuste süsteemi, mis leidis oma täiuse Jacques-Louis Davidi (1748–1825) ja Antonio Canova (1757–1822) teostes. Samas olid Rosenblum ja Honour teravalt teadlikud enda poolt klassitsismiks liigitatud kunsti komplitseeritud loomusest ja mitmekesisusest. „Oleks üleliia lihtsustav mõelda, et klassitsistlik kunst oli see, mis tegeles antiigi tsiteerimisega,” on Rosenblum kirjutanud, ning juhtinud tähelepanu, kuidas „18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse kunst, mis pakub oma teema ja laenatud klassikalise vormi poolest allusioone kreeka-rooma antiigiga, on vähemalt samavõrra kui mitte rohkemgi erinev ja vastuoluline kui gootika, manerism või barokk”.¹⁹ Seega võimendas Rosenblum õigupoolest juba Sigfried Giedioni sõnastatud kahtlusi, kas klassitsismi saab üldse pidada stiiliks, või tuleks seda nimetada „värvinguks”.²⁰

Nii on 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse stiililt kirjut ja ideedest-ideaalidest pakatavat kunstipilti (eriti kujutatavat kunsti) kirjeldades „klassitsismi” mõistet alates 1960. aastatest aina enam problematiseeritud. Sest isegi lähtudes klassitsismi ühest veenvamast definitsioonist – oma vormilt ja sisult antiigil põhinev kunst –, on selge, et sel avaliku ja isikliku kogemuse murrangulise muutuse ajal pidi klassikaline pärand painduma, vastamaks niivõrd erinevatele nõudmistele, nagu seda olid Prantsuse revolutsiooni propaganda, romantismi melanhoolia, arheoloogiline eruditsioon jpm. Vastavalt on hilisematel uurijatel

¹⁷ Saksa kunsti stiiliajaloolistest käsitlustest oli pikalt mõjukas: Siegfried Pückler-Limpurg, *Der Klassizismus in der deutschen Kunst*. München: Müller & Königer, 1929; klassitsismi defineerimisega on sügavuti tegelenud ka: Rudolf Zeitler, *Klassizismus und Utopia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1954.

¹⁸ Robert Rosenblum, *Transformations in Late Eighteenth Century Art*. Princeton: Princeton University Press, 1967; Hugh Honour, *Neo-Classicism*. Harmondsworth: Penguin Books, 1968.

¹⁹ Robert Rosenblum, *Transformations in Late Eighteenth Century Art*, lk 4.

²⁰ Täpse fraasina 18. sajandi lõpu arhitektuuri kohta: „Klassitsism ei ole stiil. Klassitsism on värving [*eine Färbung*].” (Sigfried Giedion, *Spätbarocker und romantischer Klassizismus*. München: F. Bruckmann, 1922, lk 9.)

tulnud tunnistada ka väga erinevate antiigi lugemise viiside olemasolu ja seda, et klassitsismi kanoonikuks saanud Johann Joachim Winckelmanni romantiline kuvand kaugest kreeka kunstist koosmõjus vahemerelise harmoonia ja selgusega on vaid üks paljudest võimalikest antiigiarusaamadest näiteks „klassitsismi õuduse” (*Neoclassic Horrific* – William Blake, Johann Heinrich Füssli, Nicolai Abildgaard, John Hamilton Mortimer jt) või rokokooliku flirdi (Joseph-Marie Vien, Adam Friedrich Oeser jt) kõrval.²¹

1970. aastatel kujunenud nn uue ehk kriitilise kunstiajaloo raames tõusis teoste esteetilise vormikeele kõrval tähelepanu alla kunstiloomingu side ühiskonnaga ja teoste sotsiaalkultuuriline sünnikontekst. Nende tendentside üks varasemaid näiteid 18. sajandi kunsti uurimuses oli huvi kasv toonaste naiskunstnike²², aga ka laiemalt naiselikkuse ja mehelikkuse konstruktsioonide vastu.²³ Omaette vaatlusi pälvisid kunstniku positsioonimuutused ühiskonnas²⁴, suhted publikuga ja ühiskonna kultuuritarbimise viisid²⁵, aga ka kunstielu institutsionaalne korraldus ja seda määranud poliitika.²⁶ Saksa keeleruumis tõi vastav sotsiaalkultuuriline lähenemine sagedasse kasutusse mõiste „Goethe ajastu kunst” (*Kunst der Goethezeit*), mis sidus omavahel kujutavat kunsti ja kirjandust ning asetas toonase pildipärandi tihedamalt saksa kirjanduse nn kunstiperioodi diskursiivsetesse raamidesse.²⁷

²¹ Vt ka Robert Rosenblum, *Transformations in Late Eighteenth Century Art*, lk 10.

²² Angelika Kauffmann 1741–1807. Ausstellungskatalog. Hrsg. u. bearb. v. Bettina Baumgärtel. Ostfildern-Ruit: Hatje, 1998; *Zwischen Ideal und Wirklichkeit. Künstlerinnen der Goethe-Zeit zwischen 1750 und 1850*. Hrsg. v. Bärbel Kovalevski. Ostfildern-Ruit: Hatje, 1999; Angela Rosenthal, *Angelica Kauffman: Art and Sensibility*. New Haven: Yale University Press, 2006; Gita May, *Elisabeth Vigée Le Brun: The Odyssey of an Artist in an Age of Revolution*. New Haven: Yale University Press, 2005.

²³ *Femininity and Masculinity in Eighteenth-Century Art and Culture*. Ed. Gillian Perry. Manchester: Manchester University Press, 1994.

²⁴ Alexis Joachimides, *Verwandlungskünstler. Der Beginn künstlerischer Selbststilisierung in den Metropolen Paris und London im 18. Jahrhundert*. München: Deutscher Kunstverlag, 2008; Adrian Rifkin, *The Words ‘Art’, the Artist’s Status: Technique and Affectivity in France, 1789–98*. – *Oxford Art Journal* 1991, vol. 14, no. 2, lk 73–82.

²⁵ *The Consumption of Culture 1600–1800: Image, Object, Text*. Eds. Ann Bermingham, John Brewer. London: Routledge, 1997; Eva Kernbauer, *Der Platz des Publikums: Kunst und Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*. Doktoriväitekiri, Universität Trier. Trier, 2007.

²⁶ Ekkehard Mai, *Die deutschen Kunstakademien im 19. Jahrhundert. Künstlerausbildung zwischen Tradition und Avantgarde*. Köln: Böhlau, 2010; Holger Hoock, *The King’s Artists: The Royal Academy of Arts and the Politics of British Culture, 1760–1840*. Oxford: Clarendon Press, 2003; Joachim Großmann, *Künstler, Hof und Bürgertum. Leben und Arbeit von Malern in Preußen 1786–1850. (ARTEfact 9.)* Berlin: Akademie Verlag, 1994.

²⁷ Viimane on loomulikult väga selgelt Saksa-keskne mõiste, kuid viitab hästi toonasele kirjanduse diktaadile teiste kunstivaldkondade üle: nt Franz Landsberger, *Die Kunst der Goethezeit. Kunst und Kunstanschauung von 1750 bis 1830*. Berlin: Mann, 1999; Gisold Lammel, *Kunst im Aufbruch. Malerei, Graphik und Plastik zur Zeit Goethes*. Stuttgart: Metzler, 1998; Erik Forssman, *Goethezeit. Über die Entstehung des bürgerlichen Kunstverständnisses*. München: Deutscher Kunstverlag, 1999; *Kunst der Goethezeit. „Classizismus und Romantizismus”*. Hrsg. v. Birgit Verwiebe, Claude Keisch. Berlin: Staatliche Museen, 1999.

Järgmised „pöörded” humanitaarias 1990. aastatel²⁸ ainult võimendasid kunstiajaloo eemaldumist oma senisest spetsiifilisest stiilipõhisest mõistesüsteemist, lähenemist ajaloo- ja kultuuriteadustele ning järkjärgulist laienemist visuaal(kultuuri)uuringuteks (*visual culture studies*).²⁹ Viimasega on käinud kaasas arutelud kunsti enda mõiste üle ja arusaam selle ajaloolisest konstrueeritusest. Kui traditsiooniliselt tegeles kunstiteadus vaid kunstiliselt silmapaistvate teostega, siis visuaaluuringute laines tõusis tähelepanu alla kogu visuaalne keskkond ning visuaalse meedia toimemehhanismid.

Siinsele tööle kõige orgaanilisemat konteksti pakkunud Saksa kunstiteaduses on visuaalkultuuri uuringute raames omakorda arenenud fenomenoloogiast mõjutatud pilditeadus (*Bildwissenschaft, picture theory*), mis rõhutab pildimeedia eripära ja keskendub nii piltide väljendusvahendite spetsiifikale kui ka pildi ja vaataja suhete – pildi presentsuse ja vaatamisakti – analüüsile.³⁰ Pilditeaduse seisukohast erineb pildimeedia näitamisjõud märkimisväärselt sõna ütlemissjõust. Nii on suurt huvi pälvinud piltide võime koondada endasse ja vallandada vaatajas emotsionaalselt mõjusaid kogemusi.³¹ 18. sajandi kujutavat kunsti vaatleb pilditaju ja mõjuesteetika (*Wirkungsästhetik*) aspektist näiteks Werner Buschi käsitus nn sentimentaalsetest piltidest.³² Busch on analüüsinud muutusi kunstiteose vaatamises ning nende muutustega seotud uusi kunstilisi võtteid erinevate pildizhanride kaupa, olgu selleks siis ajaloomaal, olustik, maastik, portree või karikatuur. Mitmed tema pildianalüüsi olulisemad postulaadid, nagu 18. sajandi kunsti uuelaadne suhe klassikalistesse eeskujudesse ja arusaam oma ajaloolisusest (võrreldes varasemate kreeka-rooma pärandit taaskasutavate ajastutega nagu renessanss ja barokk peab Busch klassitsismiaega irriteerivalt teadlikuks kunsti tsiteerivast loomusest, tsitaatide ajaloolisest ulatuvusest ja suhtelisusest³³), kangelase kriis ajaloomaalis, maastikužanri eksperimentaalsus ja nähtav pingutus pildivaataja emotsionaalseks kaasamiseks – on avanud uued tasandid 18. sajandi kujutava kunsti nägemisel ja kujundanud ka käesoleva doktoritöö arusaamu.

²⁸ Doris Bachmann-Medick, *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2006; Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid. Koost. ja toim. Marek Tamm. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2011.

²⁹ *Visual Culture: Images and Interpretations*. Eds. Norman Bryson, Michael Ann Holly, Keith Moxey. Middletown: Wesleyan University Press, 1994; James Elkins, *Visual Studies: A Skeptical Introduction*. New York, London: Routledge, 2003.

³⁰ Gottfried Boehmi „Die Wiederkehr der Bilder” ja „Die Bilderfrage” (Was ist ein Bild? Hrsg. v. Gottfried Boehm. München: Fink, 1994, lk 11–38 ja lk 325–343); Ülevaatliku käsitlusena: Matthew Rampley, *Bildwissenschaft: Theories of the Image in German-Language Scholarship*. – *Art History and Visual Studies in Europe*, lk 119–134; Barbara Lange, Gustav Frank, *Sissejuhatus pilditeadusesse. Pildid visuaalkultuuris*. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2015.

³¹ Horst Bredekamp, *Theorie des Bildakts*. Berlin: Suhrkamp, 2010.

³² Werner Busch, *Das sentimentalische Bild. Die Krise der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*. München: Beck, 1993.

³³ Werner Busch, *Das sentimentalische Bild*, lk 12 jj.

Nagu visuaaluuringudki, näeb *Bildwissenschaft* Georg Wilhelm Friedrich Hegeli vaimus esteetilisest kunstist kaugemale, võttes kunstiliselt kõrgetasemeliste piltide kõrval vaatluse alla ka igapäevased, argised pildifenomenid.³⁴ Kõik see on sidunud pildiuuringud kommunikatsiooniteooria³⁵ ja antropoloogiaga³⁶ ning suurendanud huvi visuaalsete allikate spetsiifika vastu nii ajalooteaduse³⁷ kui veel enam kultuurimälu käsitluste³⁸ kontekstis.

Kultuuriajaloolaste ja visuaalkultuuri uurijate interdistsiplinaarne pilk on avanud palju uusi uurimisteemasid. Nii on kunsti mõiste laienemine ja huvi erinevate pildiliste representatsioonide vastu suunanud enam tähelepanu kunsti-harrastusele ja diletantismile 18. sajandi ühiskonnas, seda nii aadli kui ka kodanluse seas.³⁹ Omaette suuri uurimusi on pälvinud ka toonane kunstilevi ja -haridus.⁴⁰ Seejuures ei ole vaadatud mitte ainult kunstiakadeemiade kujunemist ja õpetamiskorraldust, vaid ka eraõpetajate, -ateljeede ja galeriide võrgustikku nende ümber (sh naiste kunstiharidust)⁴¹, ülikoolide joonistusasutusi⁴² ning

---

³⁴ Barbara Lange, Gustav Frank, Sissejuhatus pilditeadusesse, lk 26–29.

³⁵ Klaus Sachs-Hombach, Das Bild als kommunikatives Medium. Elemente einer allgemeinen Bildwissenschaft. Köln: Halem, 2006, lk 15–17.

³⁶ Hans Belting, Bild-Anthropologie. Entwürfe für eine Bildwissenschaft. München: Fink, 2001; Anthropologies of Art. Ed. Mariët Westermann. New Haven: Yale University Press, 2005.

³⁷ Francis Haskell, History and Its Images: Art and the Interpretation of the Past. New Haven: Yale University Press, 1993; Peter Burke, Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence. London: Reaktion Books, 2001; Gerhard Paul, Von der Historischen Bildkunde zur Visual History. – Visual History. Ein Studienbuch. Hrsg. v. Gerhard Paul. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, lk 7–36.

³⁸ Aleida Assmann, Das Bildgedächtnis der Kunst – seine Medien und Institutionen. – Bild, Medien, Wissen. Visuelle Kompetenz im Medienzeitalter. Hrsg. v. Hans Dieter Huber, Bettina Lockermann, Michael Scheibel. München: Kopaed, 2002, lk 209–222; Jan Assmann, Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet. – Akadeemia 2012, nr 10, lk 1775–1786; Ann Rigney, Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory. – Journal of European Studies 2005, vol. 35 (1), lk 11–28.

³⁹ Perrin Stein, Artists and Amateurs: Etching in Eighteenth-Century France. New York: Metropolitan Museum of Art; New Haven: Yale University Press, 2013; Alexander Rosenbaum, Der Amateur als Künstler. Studien zur Geschichte und Funktion des Dilettantismus im 18. Jahrhundert; Paul Fleming, Exemplarity and Mediocrity: The Art of the Average from Bourgeois Tragedy to Realism. Stanford: Stanford University Press, 2009.

⁴⁰ Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin; Kunst und Aufklärung im 18. Jahrhundert. Kunstausbildung. Kunstvermittlung. Kunstsammlung. Hrsg. v. Max Kunze. Ruhpolding: Rutzen, 2005.

⁴¹ Carola Muysers, Professionalisierung „auf der Gallerie“. Künstlerinnen und die Erfindung des Kunstmuseums im 18. Jahrhundert. – Museen und fürstliche Sammlungen im 18. Jahrhundert / Museums and Princely Collections in the 18th Century. Braunschweig: Herzog-Anton-Ulrich-Museum, 2007, lk 126–131; Zwischen Ideal und Wirklichkeit. Künstlerinnen der Goethe-Zeit zwischen 1750 und 1850.

⁴² Elke Schulze, Nulla dies sine linea. Universitärer Zeichenunterricht – eine problemgeschichtliche Studie. (Pallas Athene 12.) Stuttgart: Steiner, 2004.

avarat joonistuseeskujude ja eeskujuraamatute ringi.⁴³ Viimane teema on juba vahetult seotud 18. sajandi graafikaturu plahvatusliku arenguga⁴⁴ ja aitab mõista pildimeedia, maalikunsti kõrval just trükipildi, mõjukust nii valgustuse kontekstis kui kollektiivse mälu meediumina laiemalt.⁴⁵ Omaette rikas repertuaar on seejuures ajaloo- ja maateaduslikud pildid (topograafilised jäädvustused, kodukohavaated, reisiveduudid, karikatuurid jpm), mis on osutunud suurepäraseks allikmaterjaliks rahvusluse ja kultuurimälu uurijatele.⁴⁶

Valgustuskunstdid. 18. sajandi pildirevolutsioon

Ühiskondlik pööre kunsti- ja kirjandusteaduses muutis ka 18. sajandi kunsti puhul stiili- ja vooluloost tähtsamaks toonaste võimusuhte ja ideoloogiate tajumise. Samal ajal 18. sajandi mõtte-, kirjandus- ja kunstilugu omavahel põimivate „Goethe ajastu”-käsitluste buumiga tähendas see kasvavat tähelepanu ka valgustusele kui 18. sajandi kunsti ideoloogilisele taustsüsteemile. Viimase protsessi märke näeb juba 1980. aastate kunstikirjutuses ja muuseumide näitusepoliitikates⁴⁷, kuid üheks kõige olulisemaks „valgustuskunsti” (*Kunst der Aufklärung*) kontseptsiooni käibeletoojaks saksa keeleruumis võib pidada 1999. aastal Frankfurdi Städteli kunstiinstituudist lähtunud rahvusvahelist näituseprojekti „Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung”.⁴⁸ Rahvusvahelise ja nimeka uurijategrupiga näitus võttis teadlikult vaatluse alla just mitmed raskesti defineeritava loominguga kunstnikud – Jean-Antoine

⁴³ Punkt, Punkt, Komma, Strich. Zeichenbücher in Europa, ca. 1525–1925. Hrsg. v. Maria Heilmann, Nino Nanobashvili *et al.* Passau: Klinger, 2014. Elektrooniliselt kättesaadav: http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/3344/1/Punkt_Punkt_Komma_Strich_2014.pdf (vaadatud 3. IV 2017); Lernt Zeichnen! Techniken zwischen Kunst und Wissenschaft, 1525–1925. Hrsg. v. Maria Heilmann, Nino Nanobashvili *et al.* Passau: Klinger, 2015.

⁴⁴ Norberto Gramaccini, Die Druckgraphik im Licht. Der Durchbruch eines populären Mediums, lk 435–449; Anne-Marie Link, Das neue Graphikpublikum und die Graphikmode im Deutschland des späten 18. Jahrhunderts. – Waren nicht des ersten Bedürfnisses, sondern des Geschmack und des Luxus. Zum 200. Gründungstag der Chalcographischen Gesellschaft Dessau. Hrsg. v. Norbert Michels, Reinhard Alex. Weimar: Böhlau, 1996, lk 33–44.

⁴⁵ Christian Rümelin, Stichtheorie und Graphikverständnis im 18. Jahrhundert. – *Artibus et historiae* 2001, vol. 22, no. 44, lk 187–200; Stephen Bann, *The Inventions of History: Essays on the Representation of the Past*. Manchester: Manchester University Press, 1990; Stephen Bann, *Distinguished Images: Prints in the Visual Economy of Nineteenth-Century France*. New Haven: Yale University Press, 2013.

⁴⁶ Nt Silke Meyer, *Die Ikonographie der Nation. Nationalstereotype in der englischen Druckgraphik des 18. Jahrhunderts*. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Bd. 104.) Münster: Waxmann, 2003.

⁴⁷ Valgustust kui 18. ja 19. sajandi vahetuse kunsti lähtekohta ja epohhimõistet toonitavad juba nt: Europa 1789. Aufklärung, Verklärung, Verfall. Hrsg. v. Werner Hofmann. Köln: DuMont, 1989; Jean-Patrice Marandel, *Europe in the Age of Enlightenment and Revolution*. (The Metropolitan Museum of Art Series 7.) New York: Metropolitan Museum of Art, 1987 jt.

⁴⁸ Näitus: „Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung”, Städtelische Kunstinstitut, Städtische Galerie, 22. VII 1999 – 9. I 2000. Kataloog: Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung.

Houdon, Étienne Maurice Falconet, Adam Friedrich Oeser, Anton Raphael Mengs, Giovanni Battista Tiepolo, Daniel Chodowiecki, Francesco Guardi, Thomas Gainsborough, Caspar Wolf jt, keda kunstiajaloo oli traditsiooniliselt peetud kas rokokoo lõpulevijateks, klassitsismi teerajajateks või lausa „üleminekustiili” kunstnikeks (mõiste, mis väljendab eriti selgesti stiiliajaloo ebamugavustunnet n-ö mitmes stiilis töötanud kunstnike ees⁴⁹). Stiililiste sildistuste asemel keskendus näitus sajandivahetuse kunsti üle-euroopalistele idee- ja suhtevõrgustikele, mille tähtsaimat võtit nähti just valgustusdiskursuses. Kuigi valgustusel on igas regioonis arusaadavalt oma nägu ja omad ajalised piirid, räägiti näituse „Mehr Licht” kataloogis teatud ühistest väärtustest ja arusaamadest, mida kandis ka selle ajastu kunst.⁵⁰ Niisuguse üldise taustaformatsioonina kirjeldati nii eurooplase maailmapildi laienemist geograafilises, vaimses ja sotsiaalses ruumis kui ka huviorbiiti tõusnud rahvuslikku eripära, loodusteadusi, argikultuuri, isiklikku haridust. Kunsti ootasid valgustusajas uued ülesanded, mitmekordseks kasvanud publik ja muutunud turg. Samamoodi pakkus kunstile väljakutset valgustusega kättevõidetud geograafiliste ja vaimsete ruumide defineerimine: loodusteaduse senitundmatud ulatuvused – taevast, maapõhja –, aga ka inimese psühholoogia, tunded, hing ja intiimne perekonnaring. Pildilist jäädvustamist vajab avardunud arusaam aegruumist, antiigi kõrval ka rahvusajalugu. Oma artiklites tegeleski näituse „Mehr Licht” kataloog valgustusaja kunstielule oluliste teemavaldkondade määratlemisega, analüüsides piltide suhet mõjuseetikasse⁵¹, kunstnike enesekuvandit⁵², toonase trükgraafika ja trükitehniku arenguid⁵³, loodusteaduste ja Isaac Newtoni maailmapildi mõju⁵⁴, muutusi reisimises, rahvusteadlikkuse kasvu⁵⁵ jpm. Kõik need aspektid huvitavad 18. sajandi kunsti uurimust siiani ja on saanud olulisi laiendusi.⁵⁶

Kunsti seostamine ühiskonnaga ja visuaalmeedia autonoomsete toime-mehhanismide tajumine on andnud visuaalsetele allikatele tervikuna kaalukama positsiooni ajaloo- ja ühiskonnaprotsesside osalise ja seletajana. Uued meetodid visuaalsete tõendite dekodeerimisel on leidnud viljakat rakendust näiteks inglise

⁴⁹ Werner Oechslin, „Barock”: Zu den negativen Kriterien der Begriffsbestimmung in klassizistischer und späterer Zeit. – Europäische Barock-Rezeption 2. Hrsg. v. Klaus Garber. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991, lk 1228.

⁵⁰ Mehr Licht, lk 6.

⁵¹ Frank Büttner, Der Betrachter im Schein des Bildes. Positionen der Wirkungsästhetik im 18. Jahrhundert. – Mehr Licht, lk 341–349.

⁵² Tom Holert, „Anschließen an eine Kunst- und Künstlerwelt”. Selbstbilder von Künstlerinnen und Künstlern um die Mitte des 18. Jahrhunderts. – Mehr Licht, lk 351–364.

⁵³ Norberto Gramaccini, Die Druckgraphik im Licht. Der Durchbruch eines populären Mediums. – Mehr Licht, lk 435–449.

⁵⁴ Werner Busch, Materie und Geist. Die Rolle der Kunst bei der Popularisierung des Newtonschen Weltbildes. – Mehr Licht, lk 401–418.

⁵⁵ Joachim Rees, Winfried Siebers, Die Kunst der Beobachtung. Anmerkungen zum Wandel der Künstlerreise 1770–1780. – Mehr Licht, lk 419–434.

⁵⁶ Nt Dorinda Outram, Panorama of the Enlightenment. London: Thames & Hudson, 2006; saksakeelne väljaanne: Dorinda Outram, Aufbruch in die Moderne. Die Epoche der Aufklärung. Stuttgart: Belser, 2006.

maastikuaia⁵⁷, aga ka 18. sajandi raamatu- ja trükigraafika analüüsimisel, aida-tes muuta arusaamu Euroopa valgustuse mõistmisel laiemalt. Nagu ühtse klas-sitsismimõiste kriitikud, näevad ka valgustusaja visuaalkultuuri uurijad toonases kunstis ja arhitektuuris kahte poolust: ühelt poolt valgustusliku kaanoniga traditsiooniliselt seotud mõistusekultust ning austust tasakaalu ja matemaatiliste proportsioonide vastu, teisalt aga ratsionaalsuse vastandpoolt – sentimentaal-sust, ebaregulaarsust, ülevust.⁵⁸ Nii ongi näiteks Maiken Umbachi käsitluses valgustusaja visuaalkultuurile omased mitmekordsed, muutuvad tähendused ning binaarne opositsioon mõistuse ja irratsionaalsuse vahel – ehk siis tervikuna märksa rikkam ja komplekssem loomus, kui kunstiajaloo stiiliajaloolised üldis-tused ja traditsioonilised uurimismeetodid seda mõista ja kirjeldada suutsid.⁵⁹ Stiiliajaloo kaanonitest loobudes moodustab 18. sajandi visuaalkultuur aga just-kui teeharu (*Schnittpunkt*), kust saab haarata mitmeid valgustuse peenemaid, nii formaalseid kui ka ideoloogilisi nüansse.⁶⁰

Sama ambitsiooni – vaadata valgustusaja visuaal- ja pildikultuuri laiema fenomenina, mitte vaid valgustusideede ja -tekstide illustratsioonina, vaid oma-ette loova meediumina – on kandnud „Mehr Lichti” järel teine suur Saksa pildiprojekt: Berliini Riiklike Muuseumide, Dresdeni Riiklike Kunstikogude ja Baieri Riikliku Maalikogu korraldatud mastaapne valgustusaja kunsti näitus Pekingis⁶¹ ja seejärel selle näituse uurimuslikum edasiarendus „Von mehr als einer Welt. Künste der Aufklärung” Berliini Kulturforumis.⁶² Pealkirja „Von mehr als einer Welt” („Rohkem kui ühest maailmast”) laenas Berliini näitus seejuures valgustusmõtte kõige lennukamast servast, Bernard Le Bovier de Fontenelle’i teosest „Entretiens sur la pluralité des mondes” (1686), milles autor spekulceris mõttega universumide paljususest ja nägi meie kosmost juba ühena teiste seas. Selle mitmetähendusliku pealkirja all projitseerus valgustuse maa-ilmu muutev ja loov vägi ka pildikunstile.

Valgustusretseptiooni kontekstis võib siisugust piltide jõust rääkivat lähe-nemist pidada seda enam intrigeerivaks, et valgustust on läbivalt nähtud ikka

⁵⁷ Horst Bredekamp, *Leibniz und die Revolution der Gartenkunst*. Herrenhausen, Versailles und die Philosophie der Blätter. Berlin: Wagenbach, 2012; Maiken Umbach, *Classicism, Enlightenment and the ‘Other’: Thoughts on Decoding Eighteenth-Century Visual Culture*. – *Art History* 2002, vol. 25, no. 3, lk 319–340.

⁵⁸ Jooned, mida stiiliajaloo on enamasti iseloomustatud eelromantismina. Maiken Um-bach, *Classicism, Enlightenment and the ‘Other’*, lk 326.

⁵⁹ Maiken Umbach, *Classicism, Enlightenment and the ‘Other’*, lk 332.

⁶⁰ Maiken Umbach, *Classicism, Enlightenment and the ‘Other’*, lk 336.

⁶¹ „Die Kunst der Aufklärung”. Berliini Riiklike Muuseumide, Dresdeni Riiklike Kunsti-kogude ja Baieri Riikliku Maalikogu näitus koostöös Hiina Rahvusmuuseumiga. 2. IV 2011 kuni 31. III 2012, Hiina Rahvusmuuseum, Peking. Kataloog: *Die Kunst der Aufklärung. Eine Ausstellung der Staatlichen Museen zu Berlin, der Staatlichen Kunstsammlungen Dres-den, der Bayerischen Staatsgemäldesammlungen München und des National Museum of China*. Hrsg. v. Eva Fichtner. Berlin (u.a.): Staatliche Museen zu Berlin (u.a.), 2011.

⁶² Näitus „Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung”. 10. V 2012 kuni 5. VIII 2012, Kulturforum Berlin. Kataloog: *Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung*. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin.

mõtlejate, luuletajate ja kirjanike, mitte sedavõrd kunsti ja kunstnike ajastuna.⁶³ Kunsti kanda on olnud kõrvalrollid: pakkuda portreepilte suurtest mõtlejatest ja illustreerida – peegeldada – perioodi ideedelugu. Selline pikalt domineerinud lähenemine kunstile kui „peegeldajale” (seda ka Balti kunsti ajaloos) positsioneeris pilti valgustusdiskursuses tahes või tahtmata kui passiivset, ilma mõju-potentsiaalita meediumi. Nii on arusaadav, et kui filosoofia ja kirjanduse ajaloos on valgustus pika traditsiooniga perioodinimetuse, siis kujutava kunsti (aga samavõrra ka näiteks muusika⁶⁴) puhul on „valgustuskunsti(de)” mõiste teoreetiline põhjendamine ja etableerimine alles toimuv protsess⁶⁵, milles näitavad initsiatiivi just muuseumid jt mäluasutused, kes tegelevad vahetult piltidega.

Oponeerides kunsti passiivsele kuvandile valgustusajas, püüab näituse ja kataloogi „Von mehr als einer Welt” koostaja Moritz Wullen ühtaegu määratleda spetsiifilist valgustuslikku pildikeelt ja -meelt.⁶⁶ Seejuures ei lähtunud ta mitte kunstiajaloo suurte nimede ja stiilimetropolide jätkuvast analüüsist (sest selge on, et „mitte suured maalid ei loo valgustuskunsti, vaid suured ideed tihti väheldases vormis”⁶⁷), vaid ajastu visuaalse kommunikatsiooni terviklikumast käsitlusest. „Von mehr als einer Welt” läheneb ajastu pildifenomeni olemusele, integreerides nii „kujutavaid kunste” kui ka „populaarkunste” ja rõhutades 18. sajandil toimunud „pildiplahvatuse” tähendust. Nii võetakse raamatus varasemast veelgi teadlikumalt vaatluse alla trükigraafika levik, uued tehnikad ja žanrid ning kõikvõimalikud tarbepildid, nagu raamatuillustratsioonid, reisi-vaated, teaduslikud joonised jpm. Just sellist laia pildivälja, selle eripära ja toimemehhanisme fookusesse tõstes kutsub „Von mehr als einer Welt” üles defineerima „valgustuskunstide” olemust, tõstes kunsti/pildi valgustuse äärefenomeni staatusest välja ja asudes seda käsitlema ühiskonda oluliselt mõjutanud loova jõuna.⁶⁸

Eesti kunsti historiograafia. Tagasivaade Balti „kunstikevadele”

Eesti- ja Liivimaa kunstielu 18. ja 19. sajandi vahetusel on nähtud üsna kontrastsetes kategooriates. Mitmete kaasaegsete ülestähenduste järgi oli teadlikkus kunstidest, eriti maalikunstist, 18. sajandi lõpul Venemaa Balti provintsidest veel

⁶³ Ka 20. sajandi suurtes teoreetilistes kirjutistes valgustusperioodist (Jürgen Habermas, Niklas Luhmann) ei tehta kunstit üldse juttu.

⁶⁴ Hermann Bauer, *Kunst der Aufklärung. – Rationalität und Sentiment. Das Zeitalter Johann Sebastian Bachs und Georg Friedrich Händels*. Hrsg. v. Venanz Schubert. St. Ottilien: EOS Verlag, 1987, lk 296–327.

⁶⁵ Stephan Speicher, *Was heißt und zu welchem Ende exportiert man die Kunst der Aufklärung?* (Rezension). – *Kunstchronik* 2011, Jg. 64, H. 11, lk 514–518.

⁶⁶ Von mehr als einer Welt. *Die Künste der Aufklärung*. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin, lk 14.

⁶⁷ Von mehr als einer Welt. *Die Künste der Aufklärung*. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin, lk 11.

⁶⁸ Von mehr als einer Welt. *Die Künste der Aufklärung*. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin, lk 14.

õige tagasihoidlik, ehk nagu on sõnastanud Liivimaa publitsist ja pastor Heinrich Johann von Jannau aastal 1781: „Maalikunst – on meil ehk enim lapsekingades. Üksikuid tunderikkaid oskajaid leidub laialipillatult linnas ja maal. Riias on mõni päris viisakas galerii ja aadli vahel jaotuvad väga üksikud kunstikogud kui haruldased medalid. Tavaliselt aga pakutakse meil maalikunsti pähe välja moondatud Inglise gruppe, inetud kui öö, nii oskamatud nagu pottsepa joonistused. Või veel vihastavam on, kui meie tube ehivad Itaalia kaupmeeste viletsaimad vaselõiked, tube, kust, mis veelgi naeruväärsem, leiab maakaarte seinu risustamas.”⁶⁹

Jannau kirjeldus on utreeriv ja kriitiline, kuid võtab Balti 18. sajandi kunsti välja iseloomu väga hästi kokku: maalikunsti ja oskajaid meistreid leidis veel vähe ning suur roll oli tarbepildidel – trükigraafikal (Jannau on oma kirjelduses tõenäoliselt silmas pidanud 18. sajandi Inglise graafikaturu moekaupa – lihtsate sentimentaalsete süžeedega kriidi- või punktiirmaneeris lehti –, või nende järgi kohaliku käega valminud kopeerivaid joonistusi), turistlikul vaategraafikal ja maakaartidel. Sarnast žanrilist ja liigilist läbilõiget kinnitab omalt poolt ka 18. sajandi lõpust tänini säilinud pildimaterjal Eesti ja Läti (kunsti)kogudes ning arhiivides.

Baltisaksa kunstiajaloos on 18. ja 19. sajandi vahetuse perioodi suhtutud siiski õige tunnustavalt. Vastavates hinnangutes ei lähtunud aga mitte niivõrd materiaalsest pärandist endast, kui just toonases vaimu- ja kultuurielus toimunud üldisest elavnemisest, mis seondus Balti valgustusega laiemalt.⁷⁰ Nii Balti valgustusliikumisele kui ka selle raames toimunud muutustele kohalikus visuaalkultuuris olid aluseks samad sotsiaalsed formatsioonid: balti aadli õpingud Saksa ülikoolides ja suur saksa haritlaste sisseränne, mis aitas levida valgustusideedel ja saksa kultuuri suurnimedele – Gotthold Ephraim Lessingi, Immanuel Kanti, Johann Gottfried von Herderi, Christoph Martin Wielandi, Johann Wolfgang von Goethe, Friedrich Schilleri ja Johann Joachim Winckelmanni – mõtetel, kasvas huvi raamatute ja haridusteema vastu, pani aluse klubilisele liikumisele ja lugemisseltsidele. Kõike seda arvestades oli perioodist esimese kunstiajaloolise ülevaate kirjutanud Wilhelm Neumann silmapaistvate kunstitööde nappuse suhtes mõistev ja rääkis esmajoones just mentaalsetest

---

⁶⁹ „Mahlerey ist bey uns vielleicht noch in der größten Kindheit. Einzelne gefühlvolle Kenner gibt es zerstreut in der Stadt und auf dem Lande. Manche recht artige Galerie findet sich in Riga, und einige sehr wenige Samlungen vertheilen sich wie die rareste Medaillen unter dem Adel. Gewöhnlich aber vertreten bey uns die Stelle der Mahlerey, verzerte englische Gruppen, so häßlich wie die Nacht, so ungeschickt wie die Zeichnung des Töpfers. ... oder noch ärger ist es, wenn die elendesten Kupferstiche von den italiänischen Bilderkrämern unsere Stuben zieren, wo nicht gar, was noch lächerlicher ist, Landcharten unsere Wände bekläkern.” – Heinrich Johann von Jannau, Sitten und Zeit. Ein Memorial an Lief- und Estlands Väter. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1781, lk 64–65.

⁷⁰ Valgustusega on baltisaksa ajalookirjutuses tegelenud: Julius Wilhelm Albert von Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig: Brockhaus, 1876; Julius Wilhelm Albert von Eckardt, Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze. Leipzig: Duncker & Humblot, 1869.

muutustest, kasvavast kunstiteadlikkusest.⁷¹ Jutustades Saksa kunstikeskuste Dresdeni ja Leipzigi metropolide värsket antiigivaimustusest – Johann Joachim Winckelmanni mõtetest ning Adam Friedrich Oeseri, Anton Raphael Mengsi ja Anton Graffi kunstiloomingust –, nägi ta sedasama klassikalist maitset ning uut looduse- ja inimesekäsitus juurdumas ka Baltimaades, muutmas kohalike härrastemajade arhitektuuri, rajamas Inglise parke ja vabastamas portreemaali senisest jäigast seisuslikkusest. Just niisuguselt ideede ülekandumise ja õidepuhkemise pinnalt, mis tegi valgustusest Balti provintside regionaalse ja rahvusliku eneseteadvuse tähtsa kujunemisaja, tunnustas Neumanni käsitus sajandivahetuse perioodi lausa kui Balti „kunstikevadet”: „Balti kunstiajaloo huvitavaim peatükk on periood, mis hõlmab 18. sajandi viimast 25 aastat ja 19. sajandi esimest 25 aastat. Selline väljaütlemine võib mõjuda üllatavalt, kuna see, mida me esimese kiire pilguga tonase aja kunstisaavutustest teame ja enda ümber näeme, ei kanna enamjaolt kõrgema kunstisaavutlikkuse templit. Meie kodumaale tähendas see aga kunstikevadet ...”⁷²

Eesti ja Läti 20. sajandi kunstiajalugu vastavat Balti „kunstikevade” sentiimenti sedavõrd ei jaganud, vaid juhindus akadeemilisest-modernistlikust kunstiajalookaanonist.⁷³ Läbiv joon oli stiiliajalugu ja sinise kunstikultuuri asetamine n-ö metropol–provintsi-teljele.⁷⁴ Nii mõtestati kohaliku kunstiproduktiooni vaimseid tagamaid, stiili ja meisterlikkust ikka ja jälle lähtuvalt Euroopa suurte kunstikeskuste ja üksikute väljapaistvate loojaisikute mõõtuandvast eeskujust, võimendades regionaalsele materjalile toetudes siiski eelkõige valitsevat kunstiajalookaanonit ennast.⁷⁵ Krista Kodres on hästi kirjeldanud sellises pidevas võrdluses tekkinud probleemset olukorda Eesti kunsti käsitlustes, kus kanoonilisest ajastustiilist ja suurte metropolide kunstitasemest hinnangulisse sõltuvusse asetatud regionaalsele kunstipärandile langeb paratamatult osaks põdemine suurte meistrinimede puudumise, kohaliku produktiooni „imiteeriva” karakteri ja/või loomingu „stiilitu” ilme pärast.⁷⁶ Kui Kodres pidas silmas varauusaega, siis siinkohal võib ajalisi piire julgelt laiendada ja öelda, et ka 18. sajand – Põhjasõja-järgne Eesti- ja Liivimaa oma peaaegu olematu maalikunsti ja

⁷¹ Wilhelm Neumann, *Baltische Kunstzustände 1775 bis 1825*. – *Baltische Monatschrift* 1902, Bd. 53, lk 281–299.

⁷² „Zu den interessantesten Kapiteln aus der baltischen Kunstgeschichte gehört das die Zeit der letzten 25 Jahre des 18. und der ersten 25 Jahre des 19. Jahrhunderts umfassende. Dieser Ausspruch mag etwas unwahrscheinlich klingen, denn was wir im Allgemeinen schnellen Blicks als Kunsterzeugnisse jener Zeit erkennen und um uns sehen, trägt vielfach nicht den Stempel eines höheren künstlerischen Vermögens. Für unsere Heimat aber bedeutet diese Zeit einen Kunstfrühling ...” – Wilhelm Neumann, *Baltische Kunstzustände 1775 bis 1825*, lk 281.

⁷³ Anna Brzyski, *Introduction: Canons and Art History*. – *Partisan Canons*, lk 1–26.

⁷⁴ Eesti kunstikirjutust on analüüsinud: Krista Kodres, *Esitledes iseend*. Tallinlane ja tema elamu varauusajal. (Acta Universitatis Tallinensis. Artes.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2014.

⁷⁵ Robert Jensen, *Measuring Canons: Reflections on Innovation and the Nineteenth-Century Canon of European Art*. – *Partisan Canons*, lk 27–54; Hubert Locher, *The Idea of the Canon and Canon Formation in Art History*, lk 29–40.

⁷⁶ Krista Kodres, *Esitledes iseend*. Tallinlane ja tema elamu varauusajal, lk 261.

meisterkonnaga – kujutab endast Eesti kunstiajaloos uurimisperioodi, mida akadeemilisi kaanoneid kasutades ei saagi alavääristuseta vaadata. Ajastustiili klassitsismi parameetrite kõrguselt hinnates (1975. aastal ilmunud „Eesti kunsti ajaloo” terminoloogias defineeriti klassitsismi kui perioodi, mil „[m]aalis domineerib lineaarsus, plastiline modelleering ja kompositsiooni tasakaalukus; sagedane oli antiikaineliste kompositsioonide loomine, ei puudunud aga ka kaasaegseid sündmusi kajastavad teemad, tähtsal kohal püsis portreekunst”⁷⁷) ei ole Eesti- ja Liivimaa kujutaval kunstil 18. sajandil pakkuda ei stiilipuhtaid loojaid, kõrgeid žanreid (ajaloomaal) ega oskuslikku taset, mida sobiks kõrvutada akadeemilise kunsti keskuste – Pariisi ja Roomaga (kohaliku maastikužanri võrdlused klassikalise maatikumaali igihaljaste ikoonide Nicolas Poussini ja Claude Lorraini eeskujuga on Eesti kunstikirjutuses küll omajagu levinud, kuid seostuvad eksklusiivselt siinse kõige meisterlikuma maastikumaalija Karl Ferdinand von Kügelgeni loominguga⁷⁸). Paremat materjali pakkus kohalik arhitektuur, mis lubas põhjendatud võrdlusi Saksi kunstikeskuste ja Peterburiga. Nii keskenduski 1975. aasta „Eesti kunsti ajalugu” oma klassitsismi peatükis eelkõige siinsele ehituskunstile („[k]õige omapärasemalt väljendus klassitsism arhitektuuris”⁷⁹) ning rääkis varaklassitsismi *zopf*-stiilis mõisamajadest, pargi- arhitektuurist, Tartu ülikooli ansamblist ning kubermangu- ja kreisilinnade uutest tüüpfassaadidega ametihoonetest. Kujutava kunsti osas libiseti 18. sajandi lõpukümnenditest aga peatumata üle ning võeti alguspunktiks alles aasta 1803, kui asutati Tartu ülikooli joonistuskool, mis lõi siinsele kunstielule esimese institutsionaalse toetuspinna ja andis vähemalt ühe väljaõppinud ja püsivalt kohapeale paika jäänud kunstniku – joonistuskooli esimese õpetaja Carl August Senffii (1770–1838). Sama tegi ka Voldemar Vaga oma põhjapanevates ja tänini mõjukates käsitlustes baltisaksa maalijatest-graafikutest Tallinnas ja Tartus⁸⁰, kahjatsedes kohaliku kujutava kunsti provintslikkuse pärast ja tõdedes veel 19. sajandi alguse kohta, kuidas siinmail „... puudusid täiesti monumentaalsed vormid. Ka maalikunsti (õlimaali) harrastamine polnud kuigi intensiivne, igatahes mitte sajandi esimesel poolel. Tähtsamad alad olid graafika ja joonistus. Ka temaatika oli piiratud. Kunstnikud löid peamiselt maastikke, palju ka linnavaateid ja portreid. Žanrimotiivid ja ajaloolised teemad esinesid väga harva.”⁸¹ Ainsad kunstnikud, kelle puhul stiiliajaloo mõistete ja võrdluste arsenal ennast suuremate reservatsioonideta rakendada laseb, on 18. sajandi

⁷⁷ Eesti kunsti ajalugu. 1. köide, I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Peatoim. Irina Solomõkova. Tallinn: Kunst, 1975, lk 195.

⁷⁸ Nt Voldemar Vaga, Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1976, lk 9, 20 jj; Eesti kunsti ajalugu. 1. köide, I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani, lk 145.

⁷⁹ Eesti kunsti ajalugu. 1. köide, I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani, lk 129.

⁸⁰ Voldemar Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1971, lk 6; Voldemar Vaga, Kunst Tallinnas XIX sajandil.

⁸¹ Voldemar Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil, lk 6.

lõpul Eestisse saabunud Rooma taustaga saksa maalijad Franz Gerhard von Kügelgen ja Karl Ferdinand von Kügelgen.

Samamoodi on selgelt näha Eesti kunstiajaloo teatav kimbatus, keda üldse käsitleda kunstnikuna ja keda mitte, sest kui 18. sajandit tervikuna iseloomustas ühelt poolt veel ühiskonnale omane tegevusväljade multidimensionaalsus (alles kujunev professionaliseerumine ja erialade spetsialiseerumine⁸²) ja teisalt suur sotsiaalne muutus kunstnikuameti kuvandis (käsitööst loovaks eneseväljenduseks⁸³), siis provintsiaalsel Eesti- ja Liivimaal olid harrastajad ja professionaalid omavahel eriti raskesti eristatavad. Vastavat erialaste professionaalsuspiiride hägusust toetas kohapealse kunstiõppeasutuse puudumine 19. sajandi alguseni ja seejärel 1803. aastast avatud Tartu ülikooli joonistusõppe eelkõige valgustuslikult egalitaarne iseloom, mis nägi oma esmase ülesandena laiapõhjalist joonistusoskuse jagamist erinevate teaduserialade tudengitele, mitte kunstnike koolitamist.⁸⁴ Nii on arvestatava regionaalse kunstnikkonna konstrueerimine (mida individuaalsete loojate põhiselt ülesehitatud käsitlused esmajoones teevad) olnud kunstiajaloo retrospektiivis raske ülesanne⁸⁵, veel kord näidates omaks võetud kanooniliste vaatlusviiside sobimatust kohapealsete olude ja pildipärandi kirjeldamiseks.

Modernistlik kunstikaanon on olnud paratamatult ka mitme hilisema 18. ja 19. sajandi vahetuse kunstile ja kunstielule lähenemise taust. Isegi tärganud tähelepanu kunstielu toimimisele ja maiskondliku kunsti eneserefleksioonidele (kunstielu ja kunstikirjutuse uurimine) ei ole pääsenud päris vabaks metropolprovints telje ühesuunalisest käsitlusest, kus innovatiivsed kunstikeskused on need trendi- ja tempotegijad, mille järgi hinnata ka kohapealseid arengusuundi, olgu need siis kunstikogumine, varaseimad näitused või esimesed märgid n-ö euroopalikust arusaamisest „kujutavate kunstide” mõistest.⁸⁶ Nõnda võib öelda, et Eesti kunstikirjutuses on 18. sajandi teisest poolest pikalt lihtsalt üle astunud kui perioodist, kus käibiva diskursuse jaoks puudusid nii silmapaistvad teosed, kunsthariiduslikud õppeasutused kui ka paikne vaba kunstnikkond; baltisaksa

---

⁸² Ulrike Plath, Zwischen Multidimensionalität und Spezialisierung. Arbeitswelten auf dem baltischen Gutshof im Umbruch (1750–1850). – Mehrdimensionale Arbeitswelten im Baltischen Raum. Von der Geschichte zur Gegenwart und Zukunft. Hrsg. v. Burghart Schmidt, Jürgen Hogeforster. (Studien zum Ostseeraum 3.) Hamburg: Dobu Verlag, 2007, lk 46.

⁸³ Juta Keevallik, Kadi Polli, Käsitöölt vaba kunsti poole, lk 71–75.

⁸⁴ 200 aastat kunsthariidust Eestis. Tartu Ülikooli joonistuskool 1803–1893 / 200 Jahre Kunstlehre in Estland. Zeichenschule der Universität Tartu 1803–1893. Koost. Inge Kukk, Epp Preem. Tartu: Tartu Ülikooli Kunstimuseum, Tartu Kunstimuseum, 2002; Lea Leppik, Kalefaktoripojast professoriks. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu: Kleio, 2011, lk 109.

⁸⁵ Voldemar Vaga käsitles näiteks väga põgusalt ka Johann Wilhelm Krause joonistusloomingut, kuid Johann Christoph Brotze või Eduard Philipp Körberi muinasteaduslikud pildikogud jutuks ei tulnud: Voldemar Vaga, Kunst Tartus XIX sajandil, lk 17–18.

⁸⁶ Rein Loodus, Kunstielu Eesti linnades 19. sajandil. Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993; Juta Keevallik, Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. sajandil. Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993.

kunsti tinglik algus on viidud kokku Tartu ülikooli taasavamisega ja pärvinud seega tõsisemat tähelepanu alles 19. sajandi kontekstis.

Viimaste aastakümnete jooksul on kohaliku kunstiajaloo vaatlusspekter Balti 18. sajandi osas siiski märgatavalt laienenud. Aina enam on välja vaadatud stiiliajaloo eskapistlikust maailmast ning käsitletud baltisaksa kunstikultuuri laiemalt, sealhulgas kunsti teoreetilisi ja enesekirjelduslikke aspekte. Sellise lähenemisega tegi algust juba Jutta Keevallik, kes on kirjeldanud regiooni kunstiarusaamu Balti valgustusliku publitsistika⁸⁷, omaaegse kunstikriitika ning Tartu ülikooli esteetikaõppe⁸⁸ kaudu. Moonika Teemus on toonud siinse kunstiajaloo vaatevälja valgustusaja visuaalkultuuri omanäolise ilmingu – panoraampildid.⁸⁹ Epi Tohvri on vaadanud Balti arhitektuuri ja pildikunsti seotust vabamüürlusega ning selgitanud valgustuse hariduslikke, sõpruskondlikke, institutsionaalseid ja ideelisi sidemeid.⁹⁰ Käesoleva doktoritöö autor on tegelenud Balti valgustusaja literaatide ja aadlike joonistustega⁹¹, sh naiste kunstiarrastusega⁹², aga ka 18. ja 19. sajandi vahetuse pildikogudega Eesti- ja Liivimaal laiemalt⁹³.

---

⁸⁷ Jutta Keevallik, A. W. Hupeli „Topographische Nachrichten“, „Nordische Miscellaneen“ ja „Neue Nordische Miscellaneen“ kunstiinformatsiooni allikana. – Acta Historica Tallinnensia 1998, nr 2, lk 83–95.

⁸⁸ Jutta Keevallik, Kunsti teoreetilisest retseptisioonist Eestis XIX sajandi esimesel poolel. – Neli baltisaksa kunstnikku. Carl Siegmund Walther, Friedrich Ludwig von Maydell, August Georg Wilhelm Pezold, Gustav Adolf Hippus. Artiklite kogumik. Koost. Anne Lõugas. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 1994, lk 5–13.

⁸⁹ Moonika Teemus, Reisides taas. Pano-, kosmo- ja dioraamadest Tallinnas ja Tartus (1826–1850). Tartu: Tartu Ülikool, 2005.

⁹⁰ Epi Tohvri, Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2008, kd 17 (1–2), lk 56–86.

⁹¹ Kadi Polli, *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Landschaften von Carl Grass. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 29–90 (doktoritöö artikkel V); Kadi Polli, Klassitsismist kui stiilimõistest kujutavas kunstis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2008, kd 17 (1–2), lk 17–38; Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Alma Mater Tartuensia: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its Architect Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.

⁹² Kadi Polli, Balti aadlipreili kunstiarrastusest. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842) / Artistic Pursuits of an Aristocratic Baltic Lady. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842). – Naiskunstnik ja tema aeg / A Woman Artist and Her Time. Koost. Kersti Koll. Eesti Kunstimuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2014, kd 4 [9], lk 11–38 (doktoritöö artikkel II); Kadi Polli, Naine kopistina. 19. sajandi baltisaksa maalijannad. – Meistriteoste lummus. Koopia Eestis 19. sajandil. Koost. Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem, Anne Lõugas. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 2005, lk 64–81; Kadi Polli, Anu Allikvee, Šveitsi muusa. Angelika Kauffmann 1741–1807. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 2005.

⁹³ Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen. Koost. Kadi Polli. Tallinn:

Kõige olulisemaks vahefinišiks viimaste aastakümnete värskete uurimusele ja muutunud paradigmadele Eesti kunstiteaduses võib pidada uut koguteost „Eesti kunsti ajalugu”, 18. ja 19. sajandi kohta täpsemalt selle 3. köidet (aastad 1770–1840, koostaja Juhan Maiste). Äsja ilmunud 3. köide koondab baltisaksa kunsti uurijate töö vilju, näidates juba oma peatükkide ja artiklite probleemiasetusega laiemat arusaamist visuaalkultuurist ning huvi mitmete seniste akadeemilise kunstikaanoni silmis marginaalsete ilmingute vastu. Nii on varase pildipärandi seisukohast olulised laiendused seinamaalingute vaatlus⁹⁴, vabamüürliku pildipärandi käsitlus⁹⁵, põhjalikud uurimused Otto Magnus von Stackelbergist ja Carl August Senffist⁹⁶, monograafiline ülevaade Christian Gottlieb Weltést⁹⁷. Käesoleva doktoritöö üks suuri praktilisi panuseid on omakorda olnud kunstiarrastajate teema ja valgustusaja kodukoha- ja maastikuvaadete ulatuslik sissekirjutamine „Eesti kunsti ajalukku”⁹⁸, aga ka kohaliku kunstivälja analüüs ning Franz Gerhard ja Karl Ferdinand von Kügelgeni loomingule selgema positsiooni andmine⁹⁹.

Samal ajal on ka Lätis parasjagu koostamisel suur seitsmeosaline „Läti kunsti ajalugu”.¹⁰⁰ 18. sajandi osas on sellel toetuda nii Romis Bēmsi käsitlustele¹⁰¹ kui ka temalt uurimisjärje üle võtnud Edvarda Šmite arhiivitööle, mis

---

Eesti Kunstimuuseum, 2015; Kadi Polli, Wilhelm von Blanckenhagen (1761–1840). Liivimaaalastest kunstimetseen Roomas ja temalt Tartu ülikoolile ostetud teosed. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on art and architecture 2014, kd 23 (1–2), lk 144–171 (doktoritöö artikkel VI); Kadi Polli, August Friedrich von Sivers. Ein livländischer Gutsherr der Aufklärungszeit. – Anton Graff. Porträts eines Porträtisten. Hrsg. v. Robert Eberhardt. Berlin: Wolff, 2013, lk 143–148; Kadi Polli, Kaks maastikuvaadet Karl Otto Gerhard von Kügelgenilt. Romantismi kaja biidermeierlikus sarmis. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi / Baltic Biedermeier: Panorams and Introspections. Koost. Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2011, kd 1 [6], lk 239–252.

⁹⁴ Hilikka Hiiop, Antiigi peegeldus Eesti mõisamaalingutel. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840, lk 288–298.

⁹⁵ Epi Tohvri, Otto Friedrich von Pistohlkors ja Rutikvere mõis. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840, lk 64–68.

⁹⁶ Jutta Keevallik, Otto Magnus von Stackelberg. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840, lk 147–158; Jutta Keevallik, Kristiina Tiideberg, Karl August Senff – ülikooli joonistusõpetaja ja kunstnik. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840, lk 207–218.

⁹⁷ Dorothee von Hellermann, Anne Untera, Gottlieb Christian Welté – maalikunstnik ja ofortist. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840, lk 58–63.

⁹⁸ Kadi Polli, Joonistavad literaadid ja aadlikest kunstidiletandid. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840, lk 76–99 (doktoritöö artikkel III).

⁹⁹ Jutta Keevallik, Kadi Polli, Käsitöölt vaba kunsti poole, lk 71–75; Dorothee von Hellermann, Kadi Polli, Gerhard ja Karl von Kügelgen. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840, lk 100–120 (doktoritöö artikkel I).

¹⁰⁰ Art History of Latvia. Ed. Edwards Kļaviņš. Rīga: Institute of Art History of the Latvian Academy of Art; Art History Support Foundation, 2014–...

¹⁰¹ Romis Bēms, Einblicke in die deutsche und deutsch-baltische Malerei und Graphik vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. – Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland. Homburger Gespräche 1992 und 1993. Hrsg. v. Lars Olof Larsson. Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1995, lk 237–250.

on toonud kasutusse mitmeid uusi Balti valgustajate pildi- ja kirjpärandiga seotud materjale. Avara materjalivaliku poolest on paistab juba silma Läti 19. sajandi portreesid käsitlev värske koguteos, kuhu on kaasatud üllatavalt erineva kunstilise taseme ja taotlusega töid.¹⁰²

Meetodid, mõisted, kontseptsioonid

Käesolevas doktoritöös lähtutakse suuresti eespool alapeatükis 1.1. kirjeldatud „valgustuskunsti” kontseptsioonist Saksa pilditeaduses. „Von mehr als einer Welt” pildiprojektiga hea tõestuse saanud diskursiivne arusaam valgustuskunstist kui ühiskonda vorminud laiast pildikultuurilisest fenomenist, mille puhul oli tähtis roll tarbepildidel, sh trükigraafikal ning selle levikul, sobib täpselt kirjeldama Balti 18. ja 19. sajandi vahetuse harrastuslikku ja rakenduslikku pildivälja ning võimaldab seda näha loogilise osana valgustusajale spetsiifilise „õpetlaste vabariigi” (*Gelehrtenrepublik*) (pildi)kommunikatsiooni-süsteemist.¹⁰³ Balti valgustuskunsti käsitledes on seega süsteemselt tegeletud just pildimeediaga ja liigutud mitmeid pilditeadusele tähtsaid uurimissuundi pidi, nagu motiivide ikonograafia, pildilevi ja pilditaju.

Samas hargneb Balti valgustusaja pildikunsti analüüs alljärgnevates artiklites paratamatult erinevate kunsti- ja kirjanduse-, laiemalt ajaloo- ja kultuuriteaduse meetodite kollaažiks. Analüüsides pilte ja joonistusharrastust 18. sajandi lõpu ühiskonnas, kus loome- ja tegevusväljade professionaliseerumine oli alles kujunemisjärgus¹⁰⁴ ning pildi- ja kirjakultuur omavahel nii harrastajaskonna kaupa kui ka žanrilises mõttes (reisikirjad, päevikud, topograafilised pildi- ja tekstikogud jne) kokkupõimunud, on käesolevas töös peetud tähtsaks ka kirjalikke arhiiviallikaid: kunstharrastajate omaelulugusid, reisiraamatuid, kirju ja publitsistikat. Teadlikult on otsitud dialooge pildi ja teksti vahel, rakendades ja põimides Balti „valgustuskunsti” analüüsil mitmeid eespool sissejuhatuse esimeses alapeatükis kirjeldatud humanitaarteaduste meetodeid ja märksõnu. Nii tuli valgustust keskmesse võttes olla teadlik ka ajalooteaduse lähenemistest antud perioodile, olgu selleks siis baltisaksa uurimistraditsioon või hilisemad Balti valgustusaja kultuurile ja ühiskonnale tähelepanu pöörvad käsitlused. Neist olid käesoleva töö jaoks omaette väärtuslikud nii mitmed mentaliteedi-ajaloo süvauurimused kui ka Balti valgustusaja sotsiaal-, kultuuri- ja kirjanduselu erinevaid aspekte käsitlevad rahvusvahelised artiklikogumikud.¹⁰⁵ Tuleb

¹⁰² Portrets Latvijā, 19. Gadsimts / Das Porträt in Lettland, 19. Jahrhundert. Hrsg. v. Dainis Bruģis, Inta Pujāte. Rīga: Neputns, 2014.

¹⁰³ Heinrich Bosse, Die gelehrte Republik. – „Öffentlichkeit” im 18. Jahrhundert. Hrsg. v. Hans-Wolf Jäger. Göttingen: Wallstein, 1997, lk 51–76.

¹⁰⁴ Ulrike Plath, Zwischen Multidimensionalität und Spezialisierung. Arbeitswelten auf dem baltischen Gutshof im Umbruch (1750–1850), lk 46.

¹⁰⁵ Wilhelm Lenz, Der baltische Literatenstand. Marburg: Herder-Institut, 1953; Benita Meder, Der Strukturwandel in der baltischen Lebensart um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Dortmund, 1961; Clara Redlich, „Literaten” in Riga und Reval im 17. und 18. Jahrhundert. – Reval und die Baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Hrsg. v. Jürgen von Hehn, Csaba János Kenéz. Marburg: Herder-Institut, 1980, lk 295–311; Indrek

tunnistada, et viimasel aastakümnel ongi just kultuuriajaloolased ja kirjandus-teadlased toonud baltisaksa pärandi uurimusse mitmeid olulisi laiendusi nii metoodikas kui ka vaatenurgas (soouurimus, koloniaaldiskursus, ruum ja keskkond, kultuurimälu jpm)¹⁰⁶, pakkudes uusi haakumisvõimalusi ka kunsti-teadusele. Siinkohal tahaks eraldi mõõtuandvana välja tuua Jaan Unduski arutlused balti vaimust¹⁰⁷ ja maiskondliku mõttekultuuri laiema raamistusena käsitlemise „Eesti teooria”.¹⁰⁸ Häid näiteid interdistsiplinaarse lähenemise poolelt, sellest kuidas integreerida balti kultuuriuurimusse visuaaliat ja pildiallikaid, on pakkunud kohaliku kultuurimälu ja rahvuseluse uuringud¹⁰⁹, mille hulka võib liigitada ka Eesti Kunstimuseumis viimastel aastatel mitmeid väljundeid saanud ajaloopildi projekti.¹¹⁰

Jürjo, Balti valgustusliikumine; Ulrike Plath, Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 11.) Wiesbaden: Harrassowitz, 2011; Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. v. Otto-Heinrich Elias. Köln: Böhlau, 1996; Mehrdimensionale Arbeitswelten im Baltischen Raum. Von der Geschichte zur Gegenwart und Zukunft; Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten; Baltische Literaturen in der Goethezeit. Hrsg. v. Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Thomas Taterka. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011; Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum. Hrsg. v. Mari Tarvas. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012.

¹⁰⁶ Liina Lukas, Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu: Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, 2006; Anja Wilhelmi, Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiographien. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 10.) Wiesbaden: Harrassowitz, 2008; Rahvuskultuur ja tema teised. Toim. Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008; Umweltphilosophie und Landschaftsdenken im baltischen Kulturraum / Environmental Philosophy and Landscape Thinking. Hrsg. v. Liina Lukas, Ulrike Plath, Kadri Tüür. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2011; Maastik ja mälu. Pärandiloomes arenguhooni Eestis. Koost. ja toim. Linda Kaljundi, Helen Sooväli-Sepping. (Acta Universitatis Tallinnensis. Socialia.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2014.

¹⁰⁷ Jaan Undusk, Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 26–31; Jaan Undusk, Baltisaksa kirjanduse breviaar: põhilaad, erijooned, esindajad. – Rahvuskultuur ja tema teised, lk 93–122; Jaan Undusk, Das baltische Pantheon in der Naturphilosophie. Baer, Uexküll, Ostwald und das Problem der Zeit. – Umweltphilosophie und Landschaftsdenken im baltischen Kulturraum / Environmental Philosophy and Landscape Thinking, lk 112–136; Jaan Undusk, Baltisaksa kirjanduskultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale, lk 561–571.

¹⁰⁸ Marek Tamm, Kalevi Kull, Eesti teooria. – Akadeemia 2015, nr 4, lk 579–625.

¹⁰⁹ Debating German Heritage: Art History and Nationalism during the Long Nineteenth Century. Special Issue. Eds. Kristina Jõekalda, Krista Kodres. Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2014, vol. 23 (3–4).

¹¹⁰ Friedrich Ludwig von Maydelli pildid Baltimaade ajaloost / Friedrich Ludwig von Maydell's Baltic History in Images / Friedrich Ludwig von Maydells baltische Geschichte in Bildern. Koost. Linda Kaljundi, Tiina-Mall Kreem. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 2013; Kunstnik ja Kleio. Ajalugu ja kunst 19. sajandil / The Artist and Clio: History and Art in the 19th Century. Koost. Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2015, kd 5 [10].

Selge on, et Balti kirjanduslugu ei vaadelda ammu enam ühes tükis, vaid selles nähakse pigem püramiidi- või korrusmajalaadset kooslust¹¹¹, kus meistriteoste kõrge tasandi all on teoreetilise ja filosoofilise programmi korrus, aga ka sügav kiht poolunustatud igapäevalektüüri, isiklike tekstide ning sugu- ja sõpruskondlikke võrgustikke. See kõik toetub omakorda majanduslikule baasile – kirjandusturule oma meediate, levi- ja produktsioonioludega. Just sarnast kihelist läbilõiget pakuvad käesoleva doktoritöö artiklid Balti valgustusaja kunstiväljast, liikudes Balti kunsti kõige professionaalsemate meistrite Kūgelgenide loomingult kunstiõppeni Balti mõisates ja sealtkaudu juba uurimuse põhiteemani – kohalike harrastajate, aadlikest diletantide ja joonistavate literaatide tunde- ja tarbepiltideni. Huvi ja kirjeldamist on pälvinud Balti harrastajate kunstiteoreetilised positsioonid ja nende diskursiivsus (sealhulgas kohaliku kunstniku-luuletaja Carl Gotthard Grassi lai kunstiteoreetiline ja -kriitiline kirjavärand), aga ka toonase kunstituru areng (trükimeedia ja -graafika võidukäik 18. sajandil) ning kohalikud pere- ja sõpruskondlikud suhtevõrgustikud, mis olid Baltimaade kitsas ühiskonnas eriti olulised.

Nõnda räägib see doktoritöö teatavas mõttes kaasa maiskondliku kultuuri-traditsiooni üldisema kirjeldamise katsetele, mis seni on keskendunud peamiselt Balti kirjandus- ja mõtteloole, mitte pildikultuurile ja sellega seotud loojaskonnale. Samas on Balti visuaalial – nii arhitektuuril, pargikunstil kui ka piltidel – paikkondliku kultuuri enesekirjelduse seisukohast kõnekas ja keskne osis. Nii Balti „kunstikevade” filosoofiline vundament (Kant, Goethe jt „Weimari klassikud”), siinse kunstielu institutsionaalsed keskmed – mõis (kui kunsti õpetamise, harrastamise ja kogumise koht – kui „akadeemia”) ja Tartu ülikool – kui ka eeskuju andnud ja kohapeal loodud pildid kõnelevad laiemalt kogu Balti kultuuriruumi määranud epistemoloogilistest seostest ja reeglitest.¹¹² Kui varem on baltisaksa kunsti varasest arengust ikka kirjutatud „kunstielu” mõiste kaudu, nentides ühtaegu selle „elu” veel äärmiselt piiratud vorme 18. ja 19. sajandi vahetusel¹¹³, siis käesolevas töös on – taas paralleelselt kaasaegse Balti kirjandusuurimusega¹¹⁴ – pigem kasutatud Pierre Bourdieu’ väljametafoori, asetamaks valgustusaja pildipärandit kindlasse sotsiaalsesse ruumi – looja, tellija, vahendaja, kriitiku, koguja ja vaataja ühisesse mõjuvälja.¹¹⁵ Samas ei pretendeeri käesolev doktoritöö kaugeltki mitte Balti valgustusaja kunstivälja täieliku ja tervikliku kirjeldamise poole, nagu Pierre Bourdieu’ mõiste kasutus eeldaks, vaid katsub seda pigem ümber hinnata ja laiendada, hõlmates kunstivälja piiridesse ka sellest traditsiooniliselt välja jäetud tegutsejaid ja pildimaterjali.

¹¹¹ Baltische Literaturen in der Goethezeit, lk 11–12.

¹¹² Marek Tamm, Kalevi Kull, Eesti teooria.

¹¹³ Jutta Keervallik, Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. Sajandil. Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust; Rein Loodus, Kunstielu Eesti linnades 19. sajandil. Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust.

¹¹⁴ Liina Lukas, Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918.

¹¹⁵ Pierre Bourdieu, Les règles de l'art. Seuil, 1992, lk 262 jj.

Allikad ja uurimisseis: Balti valgustuskunsti kesksed isikukogud

Käesolev doktoritöö toetub laiale 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi algusest pärinevale pildiliste ja kirjalike allikate ringile. Kasutatud pildiliste allikate puhul on lisaks kunstikogudes asuvale materjalile vaatluse alla võetud ka suured harrastuslikud pildikonvoluudid, mis kuuluvad enamjaolt erinevate raamatukogude kollektsioonidesse. Varem pole sellised rakenduslikku ja teaduslikku laadi pildikogud pälvinud ei kunstiteaduslikku huvi ega ka üksikteoste kaupa spetsiifilist kirjeldamist (autor, eeskuju, mõõdud, tehnika jms).

Kõige suurema panuse on käesolev uurimus andnud kahe silmapaistva joonistusharrastaja isikuarhiivi- ja retseptisiooniloomesse: nendeks on Sileesia päritolu Balti koduõpetaja, hilisema Tartu ülikooli arhitekt ja professor Johann Wilhelm Krause (1757–1828) ning kohalikku sünnipära, ent võõrsil möödunud loometeega kunstnik-luuletaja Carl Gotthard Grass (1767–1814). Omavahel 1790. aastatel Liivimaal sõbrustanud ja joonistajatena koostööd teinud Krause ja Grass kujutavad endast tüpoloogiliselt erinevaid, aga samas väga reljeefseid näiteid literaatidest joonistusharrastajatest Balti provintsidest 18. sajandi lõpul. Mõlema mahukas pildi- ja kirjapärand on selle doktoritöö üks põhilisi empiirilisi allikaid, mis võimaldab sissevaadet toonasesse Balti kunstiellu ja pildikultuuri nii tegevusrealiteetide kui ka suhtumiste tasandil.

Balti varase kunstharrastuse üks kese olid siinsele valgustusele iseloomulikud nn pildilised topograafiad – kultuurilooliste ja topograafiliste joonistuste ja käsikirjade metoodilised kogud. Seetõttu ei ole neist siinsele ajaloo- ja muinasteadusele aluse pannud kogudest mööda vaadatud ka käesolevas töös, kaasates autorile huvi pakkunud võrdlevasse pildiuurimusse Balti valgustusaja tähtsaima topograafi, Riia joonistava koduloolase Johann Christoph Brotze ülimahuka kollektsiooni, mis arhiveerib ja säilitab arvukalt ka Johann Wilhelm Krause ja Carl Gotthard Grassi joonistusi.

Neljanda suure isikukoguna on käesolevale doktoritööle alust andnud 18. sajandi lõpus Liivi- ja Eestimaale saabunud kunstnikest vendade Franz Gerhard ja Karl Ferdinand von Kügelgeni isikuloolised materjalid. Nii nagu Carl Gotthard Grassi joonistusi, kirju ja publitsistikat on ka Kügelgenide, eriti vendadest vähemtuntud Karl Ferdinand von Kügelgeni maale, joonistusi ja kirju tulnud taga otsida Eesti ja Läti, aga ka Saksamaa, Venemaa, Šveitsi ja Itaalia pildikogudes ning mäluasutustes. Tartu Ülikooli, Läti Ülikooli akadeemilise raamatukogu, Pavlovski, Riikliku Ermitaaži, Marburgi Herderi Instituudi, Rooma Bibliotheca Hertziana, Weimari Klassik Stiftungi, Müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte ning Zürichi kunstihoone ja tehnikaülikooli fondides ja arhiivides on doktoritööd ette valmistades tehtud mastaapne töö nii siinset päritolu pildi- ja kirjamaterjali (omaeluloolised tekstid – memuaarid, kirjavahetused; kunstipublitsistika) enda, kui ka baltlaste rahvusvaheliste kunstikontaktide ja eeskujude selgitamisel.

Johann Christoph Brotze (1742–1823)

Johann Christoph Brotze on hea näide 18. sajandi teisel poolel Läänemere provintssidesse sisse rännanud saksa intellektuaalist, kelle isik, amet ja harrastused edendasid nii siinset valgustusliikumist kui ka kultuurielu. Nagu teine käesolevas töös oluline joonistaja Johann Wilhelm Krause, oli ka Johann Christoph Brotze pärit Sileesiast.¹¹⁶ Brotze saabus Liivimaale 1768. aastal ja alustas esmalt koduõpetajana, nii nagu enamik teisigi haritud sisserändajaid. Peagi sai temast Riia lütseumi õpetaja ja subrektor.¹¹⁷ 46 aastat väldanud kooliõpetajameti kõrvalt oli Brotze ühtaegu aktiivne ajaloo huviline ja kodu-uuriija, kes kirjutas ja joonistas ennast Balti kultuurilukku oma uue kodumaa tähtsaima topograafia: tema elutööks kujunes 10-köiteline käsikirjade ja kultuurilooliste materjalide kogu „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc.“.¹¹⁸ Tänapäevaks on Brotze kogu kui Balti valgustuse kõige olulisem materiaalne pärand arvatud UNESCO maailma mälu registrisse.¹¹⁹

Mõistetavalt ei võeta käesolevas doktoritöös Johann Christoph Brotze puhul eesmärgiks ei Balti ajalookirjutuse isa eluloo ega tema hiiglasliku pildi- ja kirjabärandi terviklikku käsitlemist – seda enam, et lisaks Eesti ja Läti ajaloolaste töögrupi tulemusel viimaks teoks tehtud „Sammlungi“ publitseerimisele¹²⁰ on Lätis äsja valminud ka põhjalik doktoritöö, mis keskendub Brotze elukäigule ja tema ajaloo-alasele tegevusele.¹²¹ Küll aga on käesolev töö esimene katse vaadata Brotze pildiloomet kunsti- ja pilditeaduse aspektist, panustades Brotze

¹¹⁶ Brotze ja Krause päritolu sotsiaaltüpoloogilist võrdlust vt: Kadi Polli, *The Role of Pictures in the Late Baltic Enlightenment*. – *Mäkslas Vesture un Teorija / Art History and Theory* 2015, vol. 18, lk 18–33 (doktoritöö artikkel IV).

¹¹⁷ Brotze autobiograafilised ja eluloolised andmed põhinevad: *Einladung zur feierlichen Amts-Niederlegung des Herrn Oberlehrers, Keiserlichen Raths, Dr. Johann Christoph Brotze, am 16. September 1815 Vormittags um 10 Uhr im Keiserlichen Gouvernements-Gymnasium zu Riga. Biographische Nachrichten von dem Abschied nehmenden Greise enthaltend*. Riga: Müller, 1815; Bernhard Hollander, *Dr. Johann Christoph Brotze als Pädagog und als Geschichtsforscher*. – *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*. Bd. 23. Riga, 1924–1926.

¹¹⁸ Brotze aastatel 1771–1818 koostatud suurteose „Sammlung verschiedener Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc.“ käsikiri on hoiul Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus Johann Christoph Brotze kogus. Digitaliseeritult kättesaadav:

<https://web.archive.org/web/20090711152626/http://www3.acadlib.lv/broce/>.

¹¹⁹ Läti UNESCO register: <http://latvijasdargumi.unesco.lv/en/detailed-information/nationally-appreciated-objects/antique-collection-livonia-johann-christoph-brotze/>.

¹²⁰ Viimastel aastakümnetel on „Sammlung“ põhjalikult läbi töötatud ja trükki on jõudnud nii Läti kui viimase köitena ka Eesti ala puudutav pildimaterjal: Johans Kristofs Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 1.–3. sējums. Rīga: Zinātne, 1992, 1996, 2002; Johans Kristofs Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 4. sējums. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2007; Johann Christoph Brotze. *Estonica*. Koost. Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viires. Tallinn: Estopol, 2006.

¹²¹ Aija Taimiņa, *Johann Christoph Brotze's (1742–1823) Biography and His Manuscripts Collection in the Academic Library of the University of Latvia*. Summary of Doctoral Thesis. Latvijas Universitāte Sociālo Zinātņu Fakultāte. Rīga, 2013.

kui joonistaja kompositsioonide, motiivide ja töömeetodite lahtiharutamisse ning tema kaastöötajate ringi täpsustamisse.

Johann Christoph Brotze „Sammlung” koondab tekstilisi kommentaare ja pildilisi ülestähendusi – valdavalt tušijoonistusi või akvarelle – rohkem kui 3000 lehel.¹²² Sinna kuulub joonistusi Balti provintside linnadest, hoonetest, muinsustest, maastikest ja inimestest, nii kaarte, hoonete põhiplaane, tehnilisi jooniseid kui ka terviklikke maastiku- ja arhitektuurivaateid. Enamiku kogu pildimaterjalist moodustavad Brotze enda joonistused, millest varasemad pärinevad 1770. aastatest. Alates esimestest joonistustest leidub Brotze tööde seas nii kaasaegse pildimaterjali järgi valminud koopiaid kui ka otse naturist tehtud töid. Viimases vallas oli kõige viljakam periood 1790. aastate keskpaik, kui Brotze lävis Riia Prophetenclubi seltskonna kaudu Johann Wilhelm Krause ja Carl Gotthard Grassiga, kes olid Šveitsi veduudimaalijate eeskujul innustunud joonistusmatkadest ja võtsid ise ette reise Liivimaa maalilisematel radadel (doktoritöö artikkel V). Ka Brotze enda pikemad joonistusreisid jäid aastatesse 1796 (piki Daugavat) ja 1797 (Letgalleni piirkonda). 1790. aastatest on kogusse jõudnud ka arvukalt Krause ja Grassi jäädvustatud motiive – olgu siis originaaljoonistustena või Brotze poolt kopeeritud kordustena. Just selle osaga Johann Christoph Brotze kogu pildimaterjalist on käesoleva töö raames kõige enam tegeletud, selgitades mitme Balti pildimälus hiljem keskseks kujunenud maastikumotiivi kujunemislugu ja sellega seotud autoreid (doktoritöö artikkel IV). Lisaks Krausele ja Grassile tegid Brotze kogule kaastööd veel mitmed käesoleva uurimuse aspektist huvitavad Balti joonistusharrastajad: tuntumana kindlasti Brotze Eestimaa mõttekaaslane Eduard Philipp Körber (1770–1850)¹²³ ja teised humanismi- ja valgustusmõtetest haaratud pastorid nagu Johann Ludwig Berger või Johann Daniel Horeb¹²⁴; samuti kartograafi taustaga eruleitnant Carl Otto von Gyllenschmidt (1739–1784), Riia maalijameister Gustav Gerhard Kieseritzky (1748–1819); Brotze kasupoeg, hea joonistaja Ernst Markus Ulprecht (1770–1831) jpt. Koguga on liidetud ka eri aegadest pärinevaid gravüüre.

Brotze kogu kohalikku olmet, maastikku ja muinsusi detailselt dokumenteerivatele piltidele osati suurt tõlgenduspotentsiaali ennustada juba nende loomisajas, mil koduloolise-antikvaarse kollektsioneerimistöö iseloomu võttis hästi kokku Garlieb Helwig Merkel: „Tavalised ajalookirjutajad on võrreldavad portreemaalijatega ja nad moodustavad ka sama palju erinevaid alaliike. Üks joonistab näo, mida ta jäädvustada tahab, teadlikult maha koos kõigi sellele iseloomulike joonte ja taustaga ...; portreeteritu lastele ja isiklikele sõpradele on

¹²² Johann Christoph Brotze. *Estonica*, lk v.

¹²³ Pärast Körberi surma jäi tema pärand Õpetatud Eesti Seltsile, tänaseks on Körberi 6-osaline käsikirjaliste materjalide kogu „Vaterländische Merkwürdigkeiten” (1802) hoiul Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis. *ÕES*, M.B. 56–61.

¹²⁴ Pietistlike balti pastorite olulisest rollist ajaloolise allikmaterjali kogumisel 18. sajandil vt Hubertus Neuschäffer, *Die Geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Hrsg. v. Georg Rauch. (Ostmittel-europa in Vergangenheit und Gegenwart 20.) Köln: Böhlau, 1986, lk 65.

tavaliselt just selline pilt kõige armsam ... Lapselapsed saadavad sellise maali kolikambrisse, aga neljas või viies põlvkond vaatab seda taas suure huviga, nagu meie – loeme kroonikaid, eriti oma maa omi, kui nad on piisavalt vanad, et oma naiivse olustikulisusega avada meile võõraks jäänud maailma.”¹²⁵ Just nõnda nagu Merkel ennustas, ongi pildilised topograafiad kui Balti valgustusaja unikaalne ikonograafiline materjal hiljem palju huvi pakkunud nii etnoloogidele, arhitektuuriuurijatele kui ka teistele ajaloolastele, kes on viimasel ajal aina teadlikumalt rääkinud ka pildi spetsiifilisest rollist, pidades seda oma presentsuses mitmes mõttes adekvaatsemaks loomisaja tunnistajaks kui teksti, ning õigustanud nõnda vanade pildikogude jätkuvat publitseerimist ja käsitlemist.¹²⁶ Samas on siiski selgelt näha, et traditsiooniliste kunstiajalookäsitluste¹²⁷ lävepakult pole valdavalt diletantliku teostusega Brotze pildikogu üle astunud. Ka Brotze „Sammlung’i” tänapäeva trükiväljaanded joonistusi mõistetavalt kunstitöödena ei käsitle ja teostusel või joonistajate isikutel pikemalt ei peatu, kuigi Brotze kaasautorite arv ja pildiline mitmekesisus kasvab köitest köitesse, vastavalt materjali geograafilise vaatepunkti liikumisega Riist kaugeemale.¹²⁸ Paratamatult ongi kunstiajaloo klassikaline metoodiline arsenal – piltide atribueerimine konkreetsele autorile ja nende tõlgendamine vastava autori biograafia kontekstis – Brotze kollektsiooni olemusele raskesti kohanduv, sest paljud kaastööd on Brotze ise ümber joonistanud või on tegeliku joonistaja nimi lehtedele märkimata jäänud.

Käesolevas töös on Johann Christoph Brotze kogu puhul siiski huvi pakkunud nii joonistuste autorkond kui ka kujutamiseviis: pildimotiivide valik ja ülesehitus, kogusse jõudnud tööde eel- ja järelle ning nende omavahelised kordused. Just selliste pildimeediate omaste spetsiifikate kaudu on analüüsitud

¹²⁵ „Die gewöhnlichen Geschichtschreiber lassen sich mit den Portraitmalern vergleichen, und bilden eben so viele Gattungen. Der eine schreibt die Gestalt die er aufbehalten soll, gewissenhaft ab, mit allen Zügen und Umgebungen die ihr gewöhnlich sind, ... den Kindern und persönlichen Freunden des Gemalten, ist meistens gerade diese Art der Abbildung die liebste ... Die Enkel schicken ein solches Gemälde gewöhnlich in die Rumpelkammer, aber die vierte oder fünfte Generation betrachtet es doch wohl wieder mit so hohem Interesse, als wir – Chroniken, besonder des eigenen Landes lesen, wenn sie alt genug sind, um uns durch ihre naive Umständlichkeit eine fremdgewordene Welt in unserer Heimath selbst, zu eröffnen.” Garlieb Helwig Merkel, Ueber Deutschland, wie ich es nach einer zehnjährigen Entfernung wieder fand. Bd. 2. Riga, 1818, lk 117–118.

¹²⁶ Vt eessõna Johann Christoph Brotze. *Estonica*, lk vi–vii; sama rõhutatakse Brotze järgija Johann Andreas Oeseni pildikogu kaasaegse publikatsiooni saatetekstis: Johans Andreass Ēzens. Rīga 18. gadsimtā, zīmējumi. Toim. Pārsla Pētersone. (Vēstures Avoti 3.) Rīga: Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, 2003.

¹²⁷ Balti kontekstis on siinkohal mõeldud: Eesti kunsti ajalugu. 1. köide, I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani; Latviešu tēlotāja māksla. 1860–1940. Toim. Skaidrīte Cielava. Rīga: Zinātne, 1986.

¹²⁸ Brotze kollektsiooni trükiväljaande „Johans Kristofs Broce. Zīmējumi un apraksti” I köide tegeleb Riia materjalidega, II Riia lähiümbrusega, III ja IV köide Läti väikelinnadega ja maapiirkondadega; Eesti materjalid on avaldatud eraldi raamatus „Johann Christoph Brotze. *Estonica*”. Vt viide 123.

ka Brotze kogu laiemat rolli kohalike muinsuste ja mälupaikade sünni juures (artikkel IV).

Johann Wilhelm Krause (1757–1828)

Sileesias pärit Johann Wilhelm Krause tegutses Liivimaal aastast 1784, seljastades gümnaasiumiõpingud Zittaus, lõpetamata teoloogiastudium Dresdenis ning sõjaväeteenistus Ameerikas. Balti provintssides asus ta ametisse koduõpetajana ning leidis nii kohalike literaatide seas kui ka Balti aadliskonnas hindamist just tänu oma kunsti-, kartograafia- ja arhitektuurioskustele. Krause alustas koduõpetajakarjääri Liivimaal 1784. aastal parun Peter von Delwigi mõisas Gaujiena Jaunmūižas (Adsel-Neuhof), liikus sealt edasi Alūksne-lähedasse Zeltīni mõisa (Seltinghof) kreisikohtunik Gottfried Christian von Kahleni perekonda 1787–1792 ja viimaks aastateks 1792–1795 Eikazi (Eikasch) ja Bīriņi (Koltzen) mõisa omaniku krahv Ludwig August Mellini (1754–1835) juurde.

Johann Wilhelm Krause joonistusharrastus oli algusest peale seotud tema arhitektuurihuviga. Erinevates Liivimaa mõisates teenides jäädvustas ta kohalikku loodust ja mõisasüdamete vaateid ning proovis kätt ka arhitektina, pakkudes oma patroonidele uusi lahendusi nii mõisahoonete kui ka -parkide parenduseks. Juba 1780. aastatel tekkisid tal kontaktid August Wilhelm Hupeli (1737–1819), Johann Christoph Brotze jt kohapealsete literaatidega, sh lähedane sõprus tulevase Balti ajaloolase ja publitsisti Wilhelm Christian Friebeiga (1761–1811). Kõigi nende teostest võib leida ka Krause joonistusi, esmajoones muidugi Brotze pildikogust „Sammlung” (Brotze kogust leiab u 45 Krausega seotud tööd, neist 21 on tema nimega signeeritud¹²⁹). 1790. aastatel krahv Ludwig August Mellini koduõpetajana aitas Krause kaasa ka Balti valgustuse ühes olulisemas kartograafiaalases ettevõtmises – Eesti ja Liivimaa provintside atlase koostamisel, kus Krause panust joonistajana võib näha mitmete kaartide kujunduse ja ehisvinjettide juures.¹³⁰

Balti valgustusaja varastesse publikatsioonidesse ja topograafilistesse pildikogudesse kuuluvad tööd on aga vaid väike osa Johann Wilhelm Krause harrastusliku joonistuspärandi tegelikust ulatusest. Kokku on Krauselt tänapäevani säilinud ligi 900 seepia- ja tušijoonistust ning akvarelli, mis asuvad oma

¹²⁹ Vt Krause joonistuste kataloogid: Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raima, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999, lk 183–278; Aija Taimiņa, J. W. Krauses Zeichnungen in der Akademischen Bibliothek der Universität Lettlands. – Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Ülikool Emajõe Ateenas. Kataloog 4 / Die Universität im Embach-Athen. Katalog 4. Koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016, lk 373–422.

¹³⁰ Ludwig August Mellin, Atlas von Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel. Riga, Leipzig: J. Fr. Hartknoch, 1798.

põhimahus Tartu ja Tallinna raamatukogudes ja muuseumides.¹³¹ Nende joonistuste hulgas on mitmeid iseseisvaid töid, aga ka sadu kaasaegse trüki-graafika järgi valminud koopiaid.

Juba 1990. aastate lõpus algas Juhan Maiste eestvedamisel Tartu ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause loomingulise pärandi läbitöötamine, mis kujunes üheks kõige ulatuslikumaks ja süsteemsemaks Balti valgustusaja visuaalia uurimisprojektiks Eesti kunstiloos.¹³² Seda uurimistööd alustas ka käesoleva töö autor, kes lõi kaasa Krause mahuka joonistuspärandi kataloogimisel ja analüüsil ning kaitses vastava teema raames nii oma bakalaureusekui ka magistritöö.¹³³ Nüüdseks on selle n-ö Krause-projekti tulemusel mitmete uurijatega koos avaldatud märkimisväärne hulk katalooge, artikleid ja raamatuid, mis tegelevad Krause joonistusloomingu kõrval ka tema arhitektuuri-jooniste ja projektidega Tartu ülikooli arhitekti ametis.¹³⁴

Osalemine Krause-projektis andis põhjaliku sissevaate 18. sajandi teise poole pildikultuuri. Tema joonistuspärandi hulgas leidub maastikuvaateid Liivimaalt ja Šveitsist, allegooriad inglise ja itaalia gravööride järgi, tundelisi stseene hauamonumentide ja paviljonidega inglise maastikupargis, loodusteaduslikke vaatlusi, koopiaid Saksi veduudimeistrite lehtedest, ajalooramatutest ja reisikirjadest, antiikarhitektuuri stuudiume, gooti varemeid jpm; seal on koos klassitsismi ja romantismi alguslätted – antiigi tundmaõppimine, tunnete-kultuur, sentiment kohaliku looduse ja muististe vastu, subliimsusihalus ja teised valgustussajandil kunstis ja esteetikas aktuaalseks tõusnud teemad, mis Krause loomingus on sageli esil paljulubavamaltki, kui Balti kunst seda oma järgnevas arengus realiseerida või ületada suutis. Samas on Krause pildikonvoluudi puhul valdavalt tegemist kopeerivate joonistustega. Seega tähendas

---

¹³¹ Enamik Johann Wilhelm Krause 1784. aastast kuni surmani 1828 Liivimaal valminud joonistustest on hoiul Tartu Ülikooli raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonnas (ligi 700 joonistust). Umbes sada tööd kuuluvad Tartu Kunstimuuseumile, üksikud Eesti Kunstimuuseumile, Eesti Kirjandusmuuseumile ja Zürichi Tehnikaülikooli graafikakogule.

¹³² Tiina-Mall Kreem, Johann Wilhelm Krause fenomen ja aeg. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2013, kd 22 (1–2), lk 212.

¹³³ Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1; Kadi Polli, Valgustusajastu peegelpildis. Johann Wilhelm Krause (1757–1828) joonistuslooming. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia kunsti-teaduse instituut. Tallinn, 2002.

¹³⁴ Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its Architect Johann Wilhelm Krause; Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Arhitektina Liivimaal. Kataloog 2. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002; Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Linnaehitajana Tartus. Kataloog 3. Koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011; Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Ülikool Emajõe Ateenas. Kataloog 4 / Die Universität im Embach-Athen. Katalog 4; Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu ülikooli ansambel valgustusajastul / The University of Tartu Ensemble in the Age of Enlightenment. Koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, Mariann Raisma. Tartu: Tartu Ülikool, 2017.

Krause pärandi uurimine ühtaegu ka talle eeskuju pakkunud autorite (koos gravööridega u 90 kunstnikunime) ja teoste selgitamist – Balti varase kunsti n-ö pildiliste tsitaatide tagamaade selgitamist.¹³⁵ Nii teeb Johann Wilhelm Krause looming võimalikuks unikaalse ekskursi 18. ja 19. sajandi vahetuse pildikunsti vormiotsingute ja aktuaalsete teemade maailmas, demonstreerides pildimeedia edasikandumisi, teisenemisvõimet ja uusi tähendusi loovat jõudu valgustusajas (doktoritöö artiklid III ja IV).

Johann Wilhelm Krause pildiloomes uurimist toetab omakorda rikas kirjalik arhiiv, eelkõige tema omalugu: 10-köitelised memuaarid „Wilhelms Erinnerungen“, mis dokumenteerivad Krause nooruse- ja rännuaastaid, aga ka esimest Liivimaa-aastakümmet.¹³⁶ Need vaid osaliselt trükiis ilmunud memuaarikõited, mis said uurijatele täies ulatuses loetavaks 1997. aastal valminud masinkirjalise transkriptsioonina¹³⁷, on ühed huvitavamad ja rikkamad allikad mitte ainult Krause isikliku kujunemistee ja tegevuste rekonstrueerimisel (Krause pildi- ja arhitektuuripärandi tõlgendamisel on memuaarid hinnaliseks võtmeks, avades nii teda arhitekti ja joonistajana mõjutanud isikuid ja eeskujuraamatuid kui ka kogemuslikku ruumi – enne Liivimaad nähtud maid ja linnu ning nende vaatamisväärsusi, arhitektuuri ja kunstiteoseid¹³⁸), vaid ka Balti 18. sajandi lõpu olude ja mentaliteedi mõistmisel. Lisaks omaeluloo on Krause publitseeritud kirjutistest Balti varase kunstiajaloo tuumtekstid ka Tartu ülikoolis 1803. aastal peetud *venia legendi* loeng¹³⁹ ja 1804. aastal ülikooli raamatukogu sarikate sisseõnnistamise puhul ette kantud arhitektuuriteoreetiline luuletus, nn Bau-

---

¹³⁵ Vt kunstnike lühibiograafiad ja eeskujuteoste nimistu: Hilkka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1, lk 279–300.

¹³⁶ Johann Wilhelm Krause käsikirjaliste memuaaride „Wilhelms Erinnerungen“ (1815–1827) 10 köidet, mis käsitlevad tema esimest 39 eluaastat, on hoiul Tartu Ülikooli raamatukogus (digitid: <http://dspace.utlib.ee/dspace/>). Käsikirja koopia asub ka Riias Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus. Memuaaride Liivimaa-aastaid käsitlevat osa (köited VII–X) on lühendatult ja valikuliselt publitseeritud: Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des vorigen Jahrhunderts. – Baltische Monatschrift 1900–1901, Bd. 50–52; sama ka: Rigaer Tageblatt 1895, Bd. 118–128.

¹³⁷ 1999. aastast on Tartu Ülikooli raamatukogus olemas Krause memuaaride originaalkäsikirja masinkirjaline transkriptsioon: Etliche Lichtpunkte des Lebens aus der bedeutenden Vergangenheit der guten Julia gewidmet zum 22ten May 1812 von ihrem mit Liebe und Dank ewig verpflichteten Wilhelm. Computerabschrift, mit Anmerkungen von Valentine von Krause, 1997. – Tartu Ülikooli raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO), f 9.

¹³⁸ Krause elu, kujunemise ja reise kohta vt lähemalt: Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Alma Mater Tartuens: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its architect Johann Wilhelm Krause.

¹³⁹ Johann Wilhelm Krause, Öconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen Einfluß derselben auf Gemeinwohl, als Antrittsrede gehalten den 13ten Junius 1803. Dorpat, 1803.

Rede.¹⁴⁰ Krause pildi- ja kirjpärandid kõrnutades avaneb seega võimalus lugeda pilti ja teksti n-ö paralleelselt, võttes korraga arvesse nii pildimeedia näitamisjõudu kui ka sõna ütlemissjõudu, nii nagu 18. sajand seda teadlikult kombineeris (kõige otsesemalt nt maaliliste reiside ja pildiliste topograafiate žanris).

Carl Gotthard Grass (1767–1814)

Omaette isikuarhiivina on selles doktoritöös kaardistatud ja läbi uuritud Eesti- ja Läti kunstikäsitlustes vähetuntud, kuid Balti kultuuriloos olulist rolli mänginud Carl Gotthard Grassi pildi- ja kirjpärandid. Erinevalt oma 1790. aastate joonistuskaaslastest Johann Christoph Brotzest ja Johann Wilhelm Krausest, sisseerändajatest ja esimese põlvkonna haritlastest, kellele kunstiarrastus teenis eelkõige valgustuslikult praktilisi ja ratsionaalseid eesmärgi, kehastas Liivimaal Dzērbene (Serben) pastori pojana sündinud Carl Gotthard Grass Balti kultuurielus pigem erandlikku, n-ö romantilist loojatüüpi. Tema topeltanne – kirjanik ja kunstnik – oli ajastule samavõrra iseloomulik kui see, et ta jäi mõlemas vallas igaveseks iseõppijaks.

Aastatel 1786–1790 tudeeris Grass Jenas usuteadust, käies ühtaegu kultuurireisidel Viinis ja Prahhas (1789) ning Šveitsis ja Põhja-Itaalias (1790). Kirgliku luule- ja maalihuvilisena tegi ta ülikooliaastatel märkimisväärse seltskondliku lennu saksa vaimuringkondades: Grassi õpetaja ja toetaja Jenas oli Friedrich Schiller, kes viis teda 1791. aastal omakorda kokku Johann Wolfgang von Goethe ja luuletaja Carl Theodor Körneriga.¹⁴¹ 1791. aasta lõpul pöördus Grass viieks aastaks tagasi Liivimaale, kus ta elatus joonistustundide andmisest eraõpilastele. Riias oli Grass ka noorte loominguliste haritlaste sõpruskonna Prophetenclub üks värvikamaid liikmeid; temaga seostusid geeniusi kuvand, „Schilleri sõbra” oreool, romantilised veendumused ja suured loomingulised ambitsioonid.¹⁴² Just Prophetenclubi sõpruskonnas, kus lisaks Grassile liikusid ka Garlieb Helwig Merkel (1769–1850), Wilhelm Christian Friebe, muusik Johann Friedrich La Trobe (1769–1845), filosoof ja jurist George Gustav Friedrich von Meck (1769–1794) ja Grassile joonistamises lähedast mõttekaaslust pakkuv Johann Wilhelm Krause, hargnesid 1790. aastatel Balti

¹⁴⁰ Johann Wilhelm Krause, Bau-Rede bey dem Richten des Daches des Kaiserlichen Bibliothek zu Dorpat. Dorpat, 1804.

¹⁴¹ Just nende nimekate tutvuste kaudu on Grassi hilisemas Balti kultuuriloos esmajoones mäletatud: Wilhelm Grass, Karl Gotthard Grass, ein Balte aus Schillers Freundeskreise. Ein Gedenkblatt aus Deutschlands klassischer Zeit, mit 14 Abbildungen und einem Faksimile. Reval: Kluge, 1912; Bernhard A. Hollander, Schiller und Livland. – Baltische Monatsschrift 1905, Bd. 59, lk 307–337; Friedrich Bienemann jun., Aus Tagebüchern und Briefen des Malers Karl Graß. – Baltische Monatsschrift 1899, Bd. 48, lk 270–308.

¹⁴² Carl Gotthard Grassi elu ja loomingu kohta lähemalt vt artikkel V käesolevas doktoritöös; vt ka Carl Grassi kirje portaalis Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu (EEVA), <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=en&do=autor&aid=38> (vaadatud 28. VII 2018).

valgustusliku kultuuri- ja kunstielu kõige olulisemad suhte- ja arenguliinid.¹⁴³ Samasse aega langeb Grassi debüüt luuletajana.¹⁴⁴

Nii nagu Johann Wilhelm Krause joonistused, on ka Carl Gotthard Grassi 1790. aastatel Liivimaal loodud maastiku- ja kohavaated jõudnud Johann Christoph Brotze kogusse „Sammlung” – olgu seda siis Grassi enda originaalidena või Brotze, teinekord ka Krause kordustena Grassi järgi (kokku u 25 joonistust, neist kaheksa originaali). Need on Brotze kogu kunstiliselt kõige ambitsioonikamad tööd, milles ei ole jäädvustatud mitte ainult Liivimaa topograafiat, vaid otsitakse ka sinise maastiku esteetilisi kvaliteete, demonstreerides mõjutusi Šveitsi maastikest ja kunstnikkonnast, keda Grass oma 1790. aasta reisil nägi ja tundma õppis. Grassi joonistuste kirjeldamisse Brotze kogus on panustanud Läti kunstiteadlane Edvarda Šmite¹⁴⁵, kuid nende motiivivõrdluse ja lähema analüüsimisega tegeletakse esimest korda käesoleva doktoritöö artiklis IV.

1796. aasta kevadel lahkus Carl Gotthard Grass kodumaalt, olles loobunud talle pakutud pastorikohast Suntažis (Sunzeli) Liivimaa Riia kreisis, ja suundus taas Šveitsi, et pühenduda kunstile ja kirjandusele. Tema kannul käis 1796.–1797. aastal Šveitsis joonistamas ka Johann Wilhelm Krause, kellega tehti ühiseid joonistusmatku Zürichi järve kallastel jm. Just Krause kaudu jõudis Liivimaale tagasi märkimisväärne hulk Grassi Šveitsi vaateid, mis on hoiul Tartu Ülikooli raamatukogus.¹⁴⁶ Seda pildikogu täiendavad omakorda Grassi trüki ilmunud reisikiri Šveitsist¹⁴⁷ ning tema kirjutised oma sõbra ja õpetaja, Zürichi maastikumaalija Ludwig Hessi (1760–1800) loomingust. Nimelt andis Grass 1800. aastal oma õpetaja mälestuseks välja maastikuvaadete raamatu „Sechs radierte Naturprospecte”¹⁴⁸ ja kirjutas temast ühtaegu kaheosalise monograafia „Versuch über Ludwig Hess, den Künstler und seine Kunst”. Monograafia käsikirja saatis Grass lootusrikkalt Johann Wolfgang von Goethele, kellelt aga oodatud heakskiitu ei tulnud, ja raamat jäi trüki välja andmata. Käsikiri ringles Grassi Šveitsi sõprade seas, kuid selle edasine saatus oli teadmata. 2005. aasta suvel leiti kadunuks peetud käsikiri Zürichist

---

¹⁴³ Georg von Rauch, *Der Rigaer Prophetenclub und andere Aufsätze zur baltischen und russischen Geschichte*. (Beiträge zur baltischen Geschichte 11.) Hannover-Döhren: Harro v. Hirschheydt, 1988, lk 73–88.

¹⁴⁴ 1792. aastal ilmusid Friedrich Schilleri kirjandusajakirjas *Neue Thalia* Grassi luuletused „Erinnerungen an die Schweiz von einem jungen Mahler” ja „Der Rheinfall”.

¹⁴⁵ Edvarda Šmite, *Carl Grass ja tema kodumaa Liivimaa / Carl Grass und seine Heimat Livland*, lk 131–162.

¹⁴⁶ 24 Šveitsi vaadet Grassilt, inventarinumbritega ÜR 3573, 3732–3750, 9997–10000. Neist 20 on varem kuulunud Karl Morgensternile: *Catalogus Mss. et Bibliothecae Carol Morgensterni Academi. Halens. Gedanens. Dorpatens. Pars I–II cum supplemento*. Dorpat, 1868, lk 49, nr 22–41.

¹⁴⁷ Carl Gotthard Grass, *Fragmente von Wanderungen in der Schweiz. Nebst drey Kupfern vom Rheinfall nach sorgfältig genauen Handzeichnungen*. Zürich: Gessner, 1797.

¹⁴⁸ *Sechs radierte Naturprospecte. Ein Nachlass von Ludwig Hess, mit Erklärungen von Carl Grass*. Zürich, Nürnberg, 1800.

Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) raamatukogust, kus see on taas identifitseeritud ja uurijatele kättesaadav.¹⁴⁹

Teise huvitava eluperioodi, aastad 1803–1814, veetis Carl Gotthard Grass Itaalias. 1804. aastal reisis ta koos saksa kirjaniku Philipp Joseph Rehfuessi (1779–1843) ning kahe noore Berliini arhitekti, Johann Gottfried Steinmeyeri (1780–1851) ja Karl Friedrich Schinkeliga (1781–1841) Sitsiilias ja kirjutas reisipäeviku, mis ilmus trükis nii ajakirjanduslike katketena kui lõpuks postuumselt ka tervikliku, Grassi enda illustreeritud raamatuna.¹⁵⁰ Tänu nimekatele reisikaaslastele ja Sitsiilia toonasele avastuslikkusele nii pildis kui ka sõnas, sai just see raamat – „Sizilische Reise, oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftmalers” – Grassi menukaimaks teoseks, mida tänapäeval tuntakse tema loomingust kõige paremini. Tõsi, pikalt on mitmed Grassi Sitsiilia joonistused sattunud ekslikult temast tuntuma Sitsiilia-reisilise, Johann Wolfgang von Goethe reisikaaslase Christoph Heinrich Kniepi nime alla, nagu seda on esile tõstnud Saksa kunstiteadlane ja Kniepi-uurija Georg Striehl.¹⁵¹ 1805. aastast kuni oma varase surmani 1814 elas Grass püsivalt Roomas ja Rooma ümbruses ning suhtles tihedalt saksa kunstnikkonnaga, olles suur sõber just skulptorite Bertel Thorvaldseni (1770–1844) ja Konrad Eberhardiga (1768–1859) ning Stuttgartist pärit maastikumaalija Gottlob Friedrich Steinkopfiga (1779–1861). Roomas möödusid loominguliselt väga produktiivsed aastad, mil Grass tegeles nii kunsti kui ka ilukirjanduse ja publitsistikaga. Tema seltskondliku positsiooni ja informeerituse kindlustasidki just kaastööd ajakirjandusele: aastast 1807 kuni oma surmani oli Grass mõjuka Saksa ajalehe Morgenblatt für gebildete Stände Rooma korrespondent. Seal ilmus tema luule- ja proosaloomingut, aga ka olukirjeldusi Roomast ja selle lähiümbrusest, reisijutte, kunstikriitikat ja kunsti-teoreetilisi sõnavõtte.¹⁵² Liivimaa kunsti- ja kultuuriloo kontekstis on väga huvitavad ka Grassi kirjad oma kodumaa tuttavatele – Gotthard Tielemannile, Johann Wilhelm Krausele, Johann Karl Simon Morgensternile ja teistele.¹⁵³

¹⁴⁹ Mõõdud 24,8 × 16,5 cm. Poolnahkköide, 103 tekstilehekülge hästi loetavas vanasaksa kirjas. Ühel üritusel seeriast „Kunst keskpäeval” esitles Bernadette Walter Zürichi tehnika-ülikooli graafikakogus 22. VI 2005 käsikirja kellegi „serbia maastikumaalija käsikirjana”. Kadi Polli identifitseeris käsikirja autori kui Dzērbenes/Serbenis (Läti) sündinud Carl Gotthard Grassi.

Nüüdseks on käsikiri digikujul kättesaadav Zürichi Keskraamatukogu digikataloogis NEBISs: <http://dx.doi.org/10.7891/e-manuscripta-71782> (vaadatud 8. IV 2019).

¹⁵⁰ Carl Gotthard Grass, *Sizilische Reise, oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftmalers*. T. 1–2 mit 26 Kupfern. Stuttgart, Tübingen: Cotta, 1815.

¹⁵¹ Georg Striehl, „Königin der Inseln”: ein sizilianisches Skizzenbuch von Carl Gotthard Grass (1767–1814). – *Weltkunst* 1999, Nr. 69, lk 902–904.

¹⁵² Vt lähemalt Carl Grassi kirjest portaalis Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu (EEVA), <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=en&do=autor&aid=38> (vaadatud 28. VII 2018).

¹⁵³ Kirjad on osaliselt avaldatud: Gotthard Tielemann, Karl Gotthard Graß. Eine biographische Skizze. Nebst einigen Briefen von ihm an seine Freunde in Livland geschrieben. – *Livona's Blumenkranz*. Hrsg. v. Gotthard Tielemann. Bd. 1. Riga, Dorpat: Meinshausen, 1818, lk 179–246; *Auszüge aus Briefen von Karl Grass an einen seiner ältesten Freunde in*

Kui Carl Gotthard Grassi kirjanduslikku loomingut on juba varem süsteem-
selt esitatud Eesti vanema kirjanduse digitaalses tekstikogus EEVA, siis tema
pildipärand Tartu Ülikooli raamatukogus, Läti Ülikooli akadeemilises raamatu-
kogus, Läti Kunstimuuseumis, Zürichis ja erinevates Saksamaa kunstikogudes
oli valdavalt käsitlemata ning sageli ka Grassi nimega seostamata. Käesoleva
uurimuse raames on Grassi pildiloomingu väljaselgitamisel ja süstematisee-
rimisel doktorandi eestvedamisel ära tehtud suur töö – Krause-projektiga
sarnane n-ö Grassi-uurimus. Eriti tulemuslik oli selline arhiiviloome protsess
Grassi Šveitsi-perioodi osas (doktoritöö artikkel V). Esimese rahvusvahelise
ülevaate Carl Gotthard Grassilt säilinud maalidest ja joonistustest andis autori
poolt 2007–2008 Kadrioru kunstimuuseumis kureeritud näitus „Igatsedes
mägesid. Šveitsi maastikud Balti kunstis”, mis koondas Grassile eeskujuga
andnud Šveitsi kunstnikkonna pildipärandit Tartu Ülikooli raamatukogust,
Zürichi kunstihoonest, Zürichi ETH graafikakogust ja mujalt ning avas selle
konteksti.¹⁵⁴ Näituse raames korraldatud konverents ning selle põhjal koostatud
Eesti Kunstimuuseumi toimetiste erinumber „Šveitsi maastikud Balti valgustu-
saja kunstis”¹⁵⁵ tegeles mitmete Saksa, Šveitsi, Eesti ja Läti institutsioonide ja
uurijate koostöös Šveitsi märgilise rolliga 18. sajandil ning Šveitsi kunsti ja
kunstnikkonna eeskujuga Balti varasele pildikultuurile ja maastikuideaalidele.
Kunstnik-kirjaniku Grassi puhul tuli seejuures eriti oluliseks pidada paralleelset
teadlikkust nii tema kirja- ja pildiloomingust. Pea igale Grassi joonistusele
pakuvad tekstilist paralleeli Grassi kunstiteoreetiline ja -kriitiline publitsistika,
reisimälestused ja/või kirjad – ning vastupidi. Nii eeldas ka Grassi käsitlemine
pidevat kollaaži pildi- ja kirjandusteaduse võtete ja meetodite vahel, seda nii
oma artikleid kirjutades kui ka artiklikogumikku koostades, kuhu loogiliselt olid
kaasatud ka kirjandusteadlased.¹⁵⁶ Lisaks paljudele just selle näituse ja
artiklikogumikuga rahvusvaheliste uurijate vaatevälja tõusnud Grassi joonistus-
tele, pildieeskujudele ja kirjadele Baltimaades ja Šveitsis, võeti nimetatud
artiklikogumikus esimest korda vaatluse alla ka Grassi pikka aega kadunud
olnud monograafia Ludwig Hessist Zürichi ETH raamatukogus.¹⁵⁷

Livland. – Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Bd. 3.
Hrsg. v. Karl Morgenstern. Dorpat, Leipzig: Kummer, 1821, lk 125–172.

¹⁵⁴ Näitus „Igatsedes mägesid. Šveitsi maastikud Balti kunstis” („Sehnsucht nach den
Bergen. Schweizer Landschaften in der Kunst Baltikums”; koostöös Kunsthaus Zürichiga),
Kadrioru kunstimuuseumis 8. II – 11. V 2008, kuraator Kadi Polli.

¹⁵⁵ Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen
Kunst der Aufklärung. Siin ilmus ka doktoritöö artikkel V: Kadi Polli, *Est pictura poësis, est
poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Land-
schaften von Carl Grass, lk 29–90.

¹⁵⁶ Nt Vahur Aabramsi artikkel: Vahur Aabrams, Carl Grass. Ühe Balti pastoripoja tee
kirjanduse ja kunsti / Carl Grass: ein baltischer Pfarrersohn auf dem Weg zu Kunst und
Literatur. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der
baltischen Kunst der Aufklärung, lk 163–194.

¹⁵⁷ Vt Bernhard von Waldkirch, „Imeline segu õrnast ja metsikust”. Carl Grassi kirjutis
Šveitsi maastikumaalijast Ludwig Hessist / „Eine wunderbare Mischung des Sanften und des
Wilden”. Carl Grass über den Schweizer Landschaftsmaler Ludwig Hess. – Šveitsi

Võrreldes Šveitsi-perioodiga jäid leiud Carl Gotthard Grassi Itaalia-aastate pildipärandi kohta tagasihoidlikumaks, mis kinnitas arhivaalides leiduvat põgusat infot, et enamiku Grassi Itaalias valminud joonistusi ostis aastal 1842 kunstniku perekonnapärandist endale nimekas Saksa diplomaat ja kunstikoguja August Kestner (1777–1853).¹⁵⁸ Tema kollektsiooni põhjal Hannoveris loodud Kestneri muuseum põles aga Teise maailmasõja ajal ja nii arhiiv kui ka kogu hävisid.¹⁵⁹ Seega tuli Grassi Itaalia-perioodi puhul leppida vaid väheste tänapäevani teadaoleva ja kättesaadava pildimaterjaliga, nagu üksikud kunstiturul ringlevad erakogude tööd, Sitsiilia-reisi visandiraamat Düsseldorfis Goethe muuseumis või juba Grassi eluajal Riiga saadetud Sitsiilia motiividel maastikumaalid.¹⁶⁰ Seda enam leidub Grassi Itaalia-perioodist aga kirjalikke allikaid, mis pakuvad huvitavat materjali oma aja kunstivaadete ning loomingu ja looja positsioonide paremaks mõistmiseks Baltimaade kontekstis (doktoritöö artikkel VII). Samamoodi on tema kirjavärs rikas Rooma kunstielu kirjelduste poolest, sisaldades siin-seal infot ka baltlastest Roomas ning sealsest baltlastesakslaste omavahelisest kunstisuhtlusest sajandivahetusel. Nii sai Grassi Rooma olude, kunstielu ja kunstnikkonnaga tegelevat publitsistikat ja kirju lähilugedes võimalikuks näiteks uurimuslik artikkel Balti kunstikogujast Wilhelm von Blanckenhagenist, kelle mainekas suhtlusring ja ostud 1810. aastal Roomas olid siinses kunstikirjutuses seni täiesti unustusse vajunud ja läbikirjutamata teema, mis heidab uut valgust Tartu ülikooli kunstikogu kujunemisloole (artikkel VI).

Franz Gerhard von Kügelgen (1772–1820) ja Karl Ferdinand von Kügelgen (1772–1832)

Valgustusliku pildikeele jõudmist Baltimaadesse ning ühtaegu sajandi vahetusel siinmail kunsti rolli ja staatusega toimunud muutusi on käesolevas töös aidanud jälgida neljas suur allikakogu: kaksikvendade, portretisti ja ajaloomaali Franz

---

maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung, lk 91–130.

¹⁵⁸ Friedrich Noack, *Das Deutschtum in Rom seit dem Ausgang des Mittelalters*. Bd. 2. Aalen: Scientia-Verlag, 1974 [1927], lk 216; Marie Jorns, *August Kestner und seine Zeit 1777–1853. Das glückliche Leben des Diplomaten, Kunstsammlers und Mäzens in Hannover und Rom. Aus Briefen und Tagebüchern zusammengestellt*. Hannover: Madsack, 1964, lk 337.

¹⁵⁹ August Kestnerist kui kunstikogujast ja tema kollektsiooni edasisest saatusest Hannoveris, vt *Auf den Spuren von August Kestner. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung*, 6. März bis 20. Juli 2003. Hrsg. v. Anne Viola Siebert. (Museum Kestnerianum 5.) Hannover: Kestner-Museum, 2003.

¹⁶⁰ Läti Rahvuslikus Kunstimuuseumis on Grassi neljast Sitsiilia maastikust praeguseks aga alles ainult üks – „Carcacci kosk Aetna jalamil” (VMM GL-677). Kaks maali viidi vahetult enne Teist maailmasõda muuseumi kogudest Saksamaale, kolmanda kohta puudub igasugune informatsioon. Nende maalide kohta on Grass ise avaldanud raamatu: Carl Gotthard Grass, *Etwas über meine dem Andenken an Sicilien gemalten vier Landschaften. Den Freunden in Riga gewidmet*. Riga, 1812.

Gerhard von Kügelgen ning maastikumaalija Karl Ferdinand von Kügelgeni perekonna pildi- ja kirjapärand. Erinevalt Brotzest, Krausest ja Grassist esindavad vennad Kügelgenid Balti sajandivahetuse kunstielu kõige professionaalsemat poolt. Vennad Kügelgenid olid 18. sajandi lõpul Liivi- ja Eestimaal ühed ainsad haritud, oskuslikud ja teadlikult kunstnikuametile pühendunud meistrid, kes uue sajandi künnisel saavutasid õuemaalijapositsiooni ka Peterburis. Ometi ei tähendanud nendegi väljaõpe veel süsteemset akadeemilist kunstiharidust¹⁶¹ ega käinud neil enesetõestus ja -teostus loova kunstnikuna kohapeal kergelt.

Reinimaalt pärit vendade Franz Gerhard von Kügelgeni ja Karl Ferdinand von Kügelgeni isikud ja pildiloomingu teeb huvitavaks nende suur reisikogemus, mis viis neid kõigepealt 18. sajandi kosmopoliitsesse kunstimetropoli Rooma, sealt aga saksa keele- ja kultuuriruumi äärel Balti provintssidesse (vastavalt aastatel 1795 ja 1797) ja Venemaale Peterburi. Elu lõpuni Vene õukonna teenistusse jäänud Karl Ferdinand von Kügelgeni käigud olid veelgi kaugemad, ulatudes nii Lõuna-Venemaale Saratovi kubermangu kui ka keisririigi vähetuntud äärealadele Krimmi ja Soome. Niisama lai oli ka vendade suhtlusvõrgustik, tänu millele on Franz Gerhard von Kügelgeni loomingus jäädvustatud nii Vene keisrid Paul I ja Aleksander I, Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III pereliikmed kui ka saksa kultuuriheerosed Johann Wolfgang von Goethe, Friedrich Schiller, Johann Gottfried von Herder jt; Karl Ferdinand von Kügelgeni ideaalmaastikel põimuvad aga enesestmõistetava loomulikkusega Itaalia loodus ja antiik, Krimmi olustikumotiivid ning Soome järved ja graniitkaljud. Mõlema venna loomingus saavad parimal moel ilmseks valgustuskunsti riikide ja rahvuste piiride ülesed ideaalid: tahe maailma jäädvustada, ent samas seda süstematiseerida-korrastada, võtta eeskuju minevikust, ent samas luua uut, väljendada ajastu inimesekuvandit, maastikuesteetikat jpm.

Lai tegevusareaal on kindlasti põhjuseks, miks tunnevad Kügelgenide loomingu vastu huvi ja peavad neid teatud mõttes enda kunstnikeks nii Saksamaa kui ka Venemaa – ning nende vahel endised Venemaa Balti provintsid, tänapäeval Eesti ja Läti. Samas on vendade tegevuse suurel geograafilisel ulatusel ka oma varjukülj – seda just nende pärandi säilitamise, hindamise ja uurimise seisukohast. Ühelt poolt väljendub see kunstnike loomingu kirjeldamise ja tõlgendamise viisides, mis paratamatult on killustunud erinevate rahvuslike huvide, koolkondlike käsitluste ja keeleruumide vahel, aga teisalt selle loomingu enda saatuses ja praeguses füüsilises paiknemises. Lõhet on süvendanud 20. sajandi suured ümberkorraldused ja geopoliitilised tõkked, mis jagasid Kügelgenide pärandi pikaks ajaks n-ö ida- ja läänebloki vahel. Nii pole imestada, et vendade tuntus kunstiajaloos on tänini suuresti erinev. Oma hilisemas elus Dresdeni Kunstiakadeemia professoriks tõusnud Franz Gerhard von Kügelgeni mälestust hoiab alates 1981. aastast kunstniku kodumajas Dresdeni Neustadti

¹⁶¹ Vennad Kügelgenid omandasid kunstioskusi Reinimaal erinevate meistrite juures, koolitasid ennast iseseisvalt mitmesuguste kirjalike ja pildiliste eeskujumaterjalide järgi ning harjutasid 1791–1795 Roomas vanameistreid kopeerides. Vt Kügelgenide hariduse ja eluloo kohta: Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen, lk 32–37.

linnaosas tegutsev Dresdeni romantismimuuseum Kügelgenhaus ning tema looming on saksa kunstiteaduses pälvinud põhjaliku *catalogue raisonné*¹⁶². Seevastu Eesti- ja Venemaale paika jäänud Karl Ferdinand von Kügelgeni looming polnud aga kaugeltki sama hästi kaardistatud ega käsitletud.¹⁶³

Mõlema venna pildipärandist on tänapäevani säilinud vaid napp osa ja seegi jaotub erinevate Saksa muuseumide ja erakogude, Eesti ja Läti muuseumide ning Vene kunstikogude vahel. Omaette keeruline on olnud Franz Gerhard von Kügelgeni portreeloomingu, eriti tema balti aadlikest maalitud portreede saatus. Suur osa nendest aastatel 1795–1804 Riias, Tallinnas ja Peterburis loodud portreest hävis maailmasõdade käigus ja vähesed säilinud tööd on tänini peamiselt erakätes. Saksamaa, eelkõige Dresdeni avalikud kogud annavad kõige parema ülevaate Franz Gerhard von Kügelgeni hilisemast loomingust – ajaloomaalist. Samas on kunstniku Saksamaa-perioodi pärandist oluline osa ka Eestis – nimelt Kügelgeni kuulsad portreed Weimari kirjandusklassikutest Goethest, Herderist ja Wielandist, lisaks veel portree arheoloog Karl August Böttigerist ja Tartu ülikooli esteetikaprofessorist Johann Karl Simon Morgensternist. Tänu viimasele jõudsidki need krestomaatilised tööd Tartu ülikooli kogudesse.¹⁶⁴

Seevastu Karl Ferdinand von Kügelgeni looming on kõige paremini esindatud Venemaa muuseumide kollektsioonides – Pavlovski loss-muuseumis ja Riiklikus Ermitaažis, kus asuvad Karl Ferdinand von Kügelgeni suured, Aleksander I tellimusel valminud Eesti, Krimmi ja Soome reisijoonistuste albumid. Eesti kogudes on Karl Ferdinand von Kügelgenilt kümneid seepiamaastikke ja litograafiaid, aga ka esinduslik sari kunstniku hilisloomingusse kuuluvaid maale Tallinna vaadetega. Just esmajoones Karl Ferdinand von Kügelgeni pildimaterjali taasavastamise ja aktualiseerimise panustas 2015.–2016. aasta talvel Kadrioru kunstimuuseumis autori kureeritud näitus „Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid”.¹⁶⁵ Näitusega koos valmis

¹⁶² Dorothee von Hellermann, Gerhard von Kügelgen (1772–1820). Das zeichnerische und malerische Werk. Berlin: Reimer, 2001.

¹⁶³ Karl Ferdinand von Kügelgeni loomingut on tavapäraselt jälgitud paralleelselt n-ö kuulsama venna omaga, visandades Franz Gerhard von Kügelgeni portreid ja ajaloomaale tutvustades ühtaegu ka maastikumaalijast venna Karl Ferdinand von Kügelgeni loomebiograafia: Friedrich Christian August Hasse, Das Leben Gerhards von Kügelgen. Mit dem Bildnisse des Künstlers und acht Umrissen von seinen Gemälden; nebst einigen Nachrichten aus dem Leben des k. russ. Cabinetsmalers Karl von Kügelgen. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1824; Leo von Kügelgen, Gerhard von Kügelgen. Ein Malerleben um 1800 und die anderen sieben Künstler der Familie. Stuttgart: Belser, 1924; Hans Schöner, Gerhard v. Kügelgen. Leben und Werk, mit einem Bild- und Textanhang über den Zwillingbruder Karl v. Kügelgen. Mönkeberg: Schöner, 1982.

¹⁶⁴ Inge Kuk, Die Porträts der Weimarer klassiker in Tartu – Originale, Repliken oder Kopien? – Triangulum: Germanisches Jahrbuch für Estland, Lettland und Litauen. Sonderheft Goethe. Hrsg. v. Karl Lepa, Claus Sommerhage. Tartu: Tartu Ülikool, 1999, lk 177–187.

¹⁶⁵ Näitus „Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid” / „Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen”, Kadrioru kunstimuuseumis 24. X 2015 – 13. III 2016, kuraator Kadi Polli. Koostöös: *Staatliche Kunstsammlungen Dresden; Museen der Stadt Dresden, Kügelgenhaus; Hochschule für Bildende Künste Dresden; Pavlovski loss ja park; Riiklik Ermitaaž; Läti Riiklik Kunsti-*

samanimeline raamat, mis sisaldab nii Venemaalt, Eestist, Lätist ja Saksamaalt näitusele kokku toodud teoste kataloogi kui ka vendade loomingut analüüsivaid artikleid.¹⁶⁶ Käesolevas doktoritöös võtab Kügelgenide-uurimuse kokku Saksa kunstiajaloolase Dorothee von Hellermanniga kahasse kirjutatud „Eesti kunsti ajaloo” kolmanda köite peatükk (artikkel I), kus doktoritöö autori roll oli vaadata Karl Ferdinand von Kügelgeni pildiloomingut, käsitleda maastiku-kujutamise ideaale 18. ja 19. sajandi vahetusel ning jälgida nende ideaalide kohandumisi Euroopa äärealadel, kus kunstniku ülesandeks kujunes tsaaririigi uute ja vahetuntud alade jäädvustamine.

Ka Kügelgenide puhul on käesolevas uurimuses pildiloomingu kõrval oluliseks peetud alliktekste, olgu siis kunstnike endi sulest¹⁶⁷ või vendade abieludega alguse saanud Kügelgenide – Zoege von Manteuffelite kunstnikedünastia laiast kirjavaramust. Viimase ilukirjanduslikust servast on leidnud kasutamist Wilhelm von Kügelgeni kuulus omaelulugu „Jugenderinnerungen eines Alten Mannes”¹⁶⁸; kuid veelgi enam materjali on pakkunud Karl Ferdinand von Kügelgeni poja Konstantin von Kügelgeni mälestusteraamat¹⁶⁹ ja Franz Gerhard von Kügelgeni baltlannast abikaasa Helene Marie (snd Zoege von Manteuffel) kirjavahetuste kogumik¹⁷⁰. Üks põhilisi teemasid, mille käsitlemiseks nimetatud kirja- ja mälestustepublikatsioonid ainest lisasid, on olnud kunstiharidus ja -harrastus Balti mõisates Kügelgenide saabumise ajal 1790. aastatel, seda just balti aadlidaamide seas (doktoritöö artiklis II analüüsitakse *case study* vormis Franz Gerhard von Kügelgeni tulevase abikaasa kodust kunstiõpet Zoege von Manteuffelite Ojasoo mõisas). Teise väärtusliku teemana on Kügelgenide pildi- ja kirjavara pakkunud head liikumisvõimalust toona Baltimaades veel raskesti eristatava kunstiharrastuse ja -professiooni vahel ning peegeldanud mitmeid siinsele kultuuriruumile iseloomulikke eelarvamusi, ootusi ja piiranguid kunstnikuametile (doktoritöö artikkel VII).

---

muuseum; kunstimuuseum *Riga Bourse*; Riia Ajaloo ja Meresõidu Muuseum; Eesti Kunstimuuseum; Tallinna Linnamuuseum; Tartu Ülikooli raamatukogu; Tartu Kunstimuuseum; erakogud.

¹⁶⁶ Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen.

¹⁶⁷ Kõige olulisemate otse kunstist rääkivate ülestähendustena Karl Ferdinand von Kügelgeni kirjad: Karl von Kügelgens Briefe an Karl Morgenstern. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis 2.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1976.

¹⁶⁸ Wilhelm von Kügelgen, Jugenderinnerungen eines alten Mannes. Berlin: Wilhelm Hertz, 1870. Erinevad väljaanded, doktoritöös siin ja edaspidi kasutatud: Wilhelm von Kügelgen, Jugenderinnerungen eines alten Mannes. Ebenhausen bei München: Langewiesche-Brandt, 1909. Wilhelm von Kügelgeni kultusteose jätkuna on antud välja ka tema hilisemaid kirju ja mälestusi: Wilhelm von Kügelgen, Lebenserinnerungen des alten Mannes, aus Briefen und Tagebuchaufzeichnungen. Bearb. und hrsg. v. Paul Siegwart von Kügelgen, Johannes Werner. Leipzig: Koehler, 1923; Wilhelm von Kügelgen, Zwischen Jugend und Reife des alten Mannes 1820–1840. Hrsg. v. Johannes Werner. Leipzig: Koehler & Amelang, 1925.

¹⁶⁹ Constantin von Kügelgen, Erinnerungen aus meinem Leben: 1810–1880. St. Petersburg: Buchdruckerei der „St. Petersburger Zeitung”, 1881.

¹⁷⁰ Helene Marie von Kügelgen geb. Zöge von Manteuffel. Ein Lebensbild in Briefen. Hrsg. v. Anna von Kügelgen, Emma von Kügelgen. Leipzig: Wöpke, 1900.

Balti valgustuskunst ja harrastajad

Valgustusele oli iseloomulik usk kunstide eriomasesse rolli inimese kasvatusel ja egalitaarne veendumus, et kunstist on võimeline vähemalt kaudselt aru saada iga inimene, nii nagu igaüks evib ka kunstitahet, mida annab vaatamise ja praktilise harjutamisega arendada.¹⁷¹ Arusaam, et kunstitegemine on ratsionaalne ja jälgitav protsess ning seega õpitav, tiivustas ühelt poolt laiapõhjalist kunstharrastust-diletantismi, ent teiselt poolt ka nägemust süsteemsest, kindlate reeglite järgi toimivast kunstiharidusest, viies 18. sajandil tähtsamates Euroopa linnades kunstiakadeemiate rajamiseni. Kunstnikuprofessioon sai uued institutsionaalsed raamid ja viljeletavad žanrid oma selge hierarhia akadeemilise kunstikaanoni väärtusteskaalal.

Balti provintsid, kus lähim kunstiakadeemia oli Peterburis 1764. aastal loodud Keiserlik Kunstiakadeemia ja esimene omamaine kunstiõppeasutus alles 1803. aastal asutatud Tartu ülikooli joonistuskool, püsis kohalik meisterkond 18. sajandil veel tsunftisüsteemis. Püsiv kunstnikkond praktiliselt puudus ja mitmed oskuslikumad maalijad peatusid Eesti- ja Liivimaal vaid lühidalt, otsides tegelikku teenistust Kuramaa hertsogi lähikonnas või Vene tsaaririigi uues pealinnas Peterburis. Oma ametiga elatist teenivas kunstnikus nähti esmajoones käsitöolist, sest sõltumata sellest, kellena toonased tsunftimeistrid ennast ise esitlesid – kas maalikunstniku (*Kunstmaler*), maalija (*Maler*) või joonistusmeistrina (*Zeichenmeister*) –, tegid nad üldjuhul oskustele ja vajadustele vastavalt nii portreid, linnavaateid kui ka altaripilte ning võtsid põlguseta vastu ka kõikvõimalikke maalritöid¹⁷², olles enesehinnangult veel kaugel Euroopa valitsejakodade ja kunstiakadeemiate õppinud ja eneseteadlikest loojatest-geeniustest.¹⁷³ Kõrgemat ühiskondlikku staatust ega tunnustust loominguliste isiksustena ei pälvinud siinmail esialgu ka veel üksikud nn vabameistrid (*Freimeister*), kellel oli võrreldes tsunftimeistritega väga ebakindel majanduslik positsioon. Nagu tsunftimeistrid, tegelesid ka vabameistrid kõige erinevamate maalritöödega. Jättes siinkohal kõrvale paar esmajoones Põltsamaal tegutsenud oskuslikumat meistrit – Christian Gottlieb Welté (1745/49–1792), Kuramaa õukonnakunstnik Friedrich Hartmann Barisieni (1724–1796) ja 1782. aastal Põltsamaal külastanud Joseph Friedrich August Darbes'i (1747–1810) –, andsid kohapealsete maalijate üldisest tasemest tõenäoliselt küllalt tõetruu pildi sakslanna Sophie Knorre 1791. aastal Tartus kirjapandud read: „Ma pole siin maalituna veel midagi näinud, mis ei oleks halb ... kuigi on

¹⁷¹ Frank Büttner, *Der Betrachter im Schein des Bildes. Positionen der Wirkungsästhetik im 18. Jahrhundert*, lk 343; *Kunst und Aufklärung im 18. Jahrhundert. Kunstausbildung. Kunstvermittlung. Kunstsammlung*, lk 9.

¹⁷² Jutta Keevallik, Kadi Polli, *Käsitöölt vaba kunsti poole*, lk 74.

¹⁷³ Nagu nt Asmus Jakob Carstens, kelle kompromissitu lahtiütlemine institutsionaalsest toetusest – kuulsal lausega „Ma kuulun inimkonnale, mitte Berliini akadeemiale” – ja varane surm (1798) tegid temast saksa kunstnikkonna silmis autonoomse kunstnik-geeniuse ideaali: Carl Ludwig Fernow, *Leben des Künstlers Asmus Jakob Carstens. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*. Leipzig: J. Fr. Hartknoch, 1806.

olemas kaks inimest, kes raha eest maalivad ja õpetust annavad, kusjuures üks neist nimetab end koguni professoriks, teeb maalinguid ka ruumides ning võõpab õlivärviga kappe ja kummuteid.”¹⁷⁴

Kunstiajaloo kanoonilisel metropol–provints-mõõteskaalal, mis paneb perifeersemaid kultuuriväljad võrdlusesse suunda näitavate kunstimetropolidega, mõjub Eesti- ja Liivimaa tsunftisüsteemi kinnijäänud kunstikorraldus ja -õpe 18. sajandil loomulikult algelisena. Seega, kui otsida kohapealset professionaalset meisterkonda ja piirduda akadeemilise kunstiajaloo esmase huviareaali maalikunstiga, siis tuleb paratamatult nõustuda Eesti kunstikirjutuse üldise arusaamaga 18. sajandist kui õppinud meistrite, teostustaseme ja pildižanrite poolest tagasihoidlikust perioodist Eesti- ja Liivimaal. Käesolevas doktoritöös on aga vaatluse all Balti kunstiväli laiemalt, hõlmates ka kunstharrastuse ja tarbepiltide avarat ringi. Nii on avanenud võimalus näha kunstitundmise ja joonistusoskuse hüppelist kasvu balti aadli- ja haritlaskonna seas (doktoritöö artikkel VII) – ja veel enam, pildikultuuri märkimisväärtset rolli Balti valgustuses (doktoritöö artikkel IV). Eesti- ja Liivimaa kunstivälja kontekstis võib julgelt väita, et valgustussajandis kujutava kunstiga toimunud paradigma-muutused (kunsti/kunstniku staatuse muutus, uus ühiskondlik mõõde, laiem teemadering, kunstharrastuse ja -turu arengud, teadlik tellija, koguja, publik jpm) kehtestasidki ennast siinmail mitte niivõrd kunstiga elatist teeniva meisterkonna, kui just laia kunstidiletantide ringi kaudu. Selline vaatenurga muutmine ja seniste kohalikku kunstivälja kirjeldavate mustrite teatav ümbermängimine on abiks Balti kunsti erijoonte esiletoomisel ja lubab alaväärsuskompleksita käsitleda erinevusi Euroopa kunstiajaloo kaanoniga, seejuures ka Saksa ja Vene kunstiga, mille vähemaks n-ö alaväljaks on siinset 18. ja 19. sajandi vahetuse kunsti mõistetatvalt arvatud.

Aadlikest kunstidiletandid: patroonid ja praktikud

Balti varases publitsistikas tehakse „kunstharrastajatest” (*Kunstliebhaber*) korduvalt juttu, seda aga just sõna kõige laiemas, korraga nii kunsti patroone kui ka praktikuid kirjeldavas tähenduses. Nii tutvustab Balti valgustuse keskne tekstikogumik, August Wilhelm Hupeli „Nordische Miscellaneen” 1780. aastatel kohalike kunstharrastajatena õige mitmekesisest seltskonda: tänapäeva Eesti aladel näiteks kunstikogujast Vääna/Fähna mõisnikku Otto Christian Engelbrecht von Stackelbergi (1735–1792), kellel pojast Otto Magnus von Stackelbergist (1786–1837) sai hiljem rahvusvahelise lennuga arheoloog ja kunstnik, Kaiavere/Kayafer mõisa omanikku Otto Gustav von Rosenit (1753–1828), Öisu/Oiseküll mõisnikku Friedrich Wilhelm von Siversit (1716–1781) ning nii

---

¹⁷⁴ „Ich habe hier noch nichts Leidliches gemahlt gesehen, ... obgleich zwei hier sind, die für Geld mahlen und auch Unterricht geben, wo sich der eine gar Professor nennt und die Stuben auch ausmahlt, auch Schränke und Komoden mit Öhlfarbe anstreicht.” – Wilhelm Neumann, Karl August Senff. Ein baltischer Kupferstecher. Reval: Franz Kluge, 1895, lk 11.

joonistaja, kartograafi kui ka arhitektina kätt proovinud Rutikvere/Ruttigfer mõisahärrat Otto Friedrich von Pistohlkorsi (1754–1831).¹⁷⁵ Teistele kaasaegsetele allikatele toetudes annab siia ritta lisada veel mitmeid kunstharrastuse poolest tuntud mõisnikke, nagu näiteks major Heinrich Johann von Wrangell (1736–1813), kes olla nii suurepäraselt joonistanud kui ka maalinud ja toonud endale Itaaliast ja Prantsusmaalt arvestatava kunstikogu, Johann Friedrich Emmanuel von Ungern-Sternberg (1763–1825), Uus-Põltsamaa mõisa omanik Karl Magnus von Lilienfeld (1754–1835), Heimtali mõisnik Peter Reinhold von Sivers (1760–1835) või tänapäeva Läti aladelt näiteks Carl Otto von Gyllenschmidt (1739–1784) ning Eesti- ja Liivimaa provintside atlase koostaja krahv Ludwig August Mellin (1754–1835) jt.¹⁷⁶ Samamoodi on 18. sajandi lõpus mainitud esimesi tõsisemaid kunstharrastajaid noorte aadlidaamide hulgas.¹⁷⁷

Selle oma aja allikaloendi põhjal on näha, et kaasaegses trükisõnas räägiti kunstharrastusest esmajoones ühe või teise mõisa kontekstis ning „kunstharrastajatena” tulid kõneks ikka ja ainult aadlikud. Seega mõisteti Balti varases publitsistikas kunstharrastuse all ennekõike aristokraatlikku diletantismi – elustiili, mis vastas aadelkonnale seatud seisulikele ootustele.¹⁷⁸ 18. sajandi Inglismaal kehtas niisugust aadliseisusele kohast huvi joonistamise, kartograafia ja arhitektuuri vastu Society of Dilettanti tegevus¹⁷⁹, ent veelgi laiemalt ja rahvusvahelisemalt toitis seda vabamüürlus – valgustusega tihedalt seotud kosmopoliitiline vennaskondlik liikumine, mis ka Baltimaades ei tõuganud tagant mitte üksnes siinset seltsi- ja teaduselu (vabamüürlik algatus oli Balti kubermangude esimene teadusselts – Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet¹⁸⁰), vaid mõjutas märkimisväärselt ka visuaalkultuuri.¹⁸¹ Vanast müürseppade traditsioonist välja kasvanud vabamüürlik liikumine hindas

¹⁷⁵ August Wilhelm Hupel, *Der in Lief- und Ehistland zunehmende gute Geschmack*, lk 495.

¹⁷⁶ Johann Christoph Petri, *Ueber den neuesten Zustand der Gelehrsamkeit, Litteratur, Künste und Wissenschaften in Lief- und Ehistland. – Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* 1801, nr. 115 (31. July).

¹⁷⁷ August Wilhelm Hupel, *Der in Lief- und Ehistland zunehmende gute Geschmack*, lk 495.

¹⁷⁸ Aadli puhul on kunstikogumist, kunsti toetamist ja ka joonistamispraktikaid ikka käsitletud mitte professionina, isegi mitte vaba aja harrastusena, vaid justkui osana aadlikuks olemise ametist: Wolfgang Kemp, „... einen wahrhaft bildenden Zeichenunterricht überall einführen.” *Zeichnen und Zeichenunterricht der Laien 1500–1870*. In *Handbuch*. Frankfurt am Main: Syndikat, 1979, lk 82.

¹⁷⁹ *History of the Society of Dilettanti*. Eds. Lionel Cust, Sidney Colvin. London: Macmillan & Co., 1898; Bruce Redford, *Dilettanti: The Antic and the Antique in Eighteenth-Century England*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2008.

¹⁸⁰ Vabamüürlaste rollist Balti seltside ja ühingute asutamisel: Henning von Wistinghausen, *Freimaurer in Estland. Ihre sozialstruktur am Beispiel der Revaler Loge „Isis” 1773–1820. – Zwischen Aufklärung und Baltischem Biedermeier. Elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminare* 2002. Hrsg. v. Otto-Heinrich Elias. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007, lk 177–210.

¹⁸¹ Epi Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuens 18.) Tartu: Tartu Ülikool, 2009; Epi Tohvri, *Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses*.

ehitusteadmisi nii oma põhimõtetes kui ka rituaalides ja sümbolites, muutes arhitektuuri ja aiakujunduse vabamüürlastest aadlimeestele oluliseks hobiks. Nii väärivad vabamüürluse valgustuse ja klassitsismiga kattuvad püüdlused ratsionalistliku korrapära, antiiksete väärtuste taasavastamise ning ühiskonna ja elukeskkondade parendamise poole mitte ainult klassitsismi- ja arhitektuuriuurijate huvi¹⁸², vaid ka pilditeaduse tähelepanu, mõjutades oluliselt nii materiaalselt visuaalkultuurilist pärandit ennast (kõige otsesemalt vabamüürlike sertifikaatide kujundused, mõisavalduste illustreeritud kaardid ja arhitektuurivaated¹⁸³) kui ka pildilevi, mis toimis loožides tekkinud suhtevõrgustike kaudu ja nende vahel. Just mitmete vabamüürlusega seotud balti aadlike hulgast leiab need nimekamad näited, kes edendasid arhitektuuri, kunste ja teadust nii oma mõisates kui ka avalike teadusühingute, seltside ja klubide kaudu – olgu siis von Vietinghoffid, von Siversid, von Pistohlkorsid või krahv Ludwig August Mellin (vt lähemalt doktoritöö artikkel III).

Kuivõrd kunstikogumine, -toetamine, -tundmine ja isiklik kunstiviljelemine moodustasid ka balti aadlikultuuris sageli lahutamatu elustiililise terviku, on käesolevas doktoritööski omajagu juttu ühe või teise Balti kultuurilukku läinud aadliperekonna panusest kohaliku kunsti- ja arhitektuuriteadlikkuse edendajana ning kunstikogujana. Kõige otsesemalt on tegeletud balti aristokraatia kunsti-suhtluse ja pildiostudega artiklis VI, kus on vaatluse all von Blanckenhagenite perekonna kunstikogu. Kaupmeestena alustanud Blanckenhagenid said aadlitiitli Liivimaa valgustusliku seltsitegevuse, Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi rikkaliku toetamise eest ning nende auasjaks jäi Riia kultuuri- ja kunstielu edendamine. 1810. aastal tellis Wilhelm von Blanckenhagen Roomas oma kodulinnale suurejoonelise monumendikavandi Bertel Thorvaldsenilt ja ostis ühtaegu nii maale kui ka graafikat teistelt nimekatelt kaasaegsetelt kunstnikelt (Asmus Jacob Carstens, Joseph Anton Koch, Christian Gottlieb Schick, Franz ja Johannes Riepenhausen jt). Aastal 1820 tuli huvitavam osa sellest kogust Tartu ülikooli valdusesse, kus prof Johann Karl Simon Morgensterni käe all oli kasvas Balti provintside kõige olulisem õppeotstarbeks mõeldud avalik kunstikogu.

Ent nagu öeldud, on käesolevas uurimuses põhihuvi siiski praktiline kunsti-harrastus. Nii vaadeldakse doktoritöö artiklis III lähemalt mitmeid balti aadlimehi (krahv Ludwig August Mellin, Otto Friedrich von Pistohlkors jt), kelles said kokku sümpaatia teaduste, arhitektuuri ja pargikunsti vastu ning praktilised kartograafi- ja joonistajaoskused. Balti aadli meespoole valgustuslik-vabamüürliku joonistamishuvi kõrval on eraldi analüüsitud ka balti naiste kunsti-harrastust ja -haridust. Naiste joonistuspraktikaid, seda enam valgustus-aega ulatuvalt, on Balti (kunsti)ajalookirjutuses väga vähe käsitletud, ja tegemist ongi erakordselt raskesti hõlmatava materjaliga, mis avaneb vaid üksikute katkendlike ridade kaudu Balti publitsistikas, koduõpetajate mälestustes, aadli-daamide omaelulugudes ja kirjades või veel napimate visuaalsete jälgedena

¹⁸² Mõjukana nt: James Stevens Curl, *The Art and Architecture of Freemasonry: An Introductory Study*. London: B. T. Batsford, 2002.

¹⁸³ Epi Tohvri, Otto Friedrich von Pistohlkors ja Rutikvere mõis.

tänastes kunstikogudes. Seda arvestades võtab doktoritöö artikkel II eraldi fookusesse ühe silmapaistvama näite aadlipreilide kodusest kunstiharidusest 18. sajandi lõpus – Eestimaa mõisniku Zoege von Manteuffeli perekonna Ojasoo mõisas, kus vanemad tütre Helene Marie (abielus von Kügelgen, 1773/74–1842) ja Anna Sophie (abielus von Stackelberg, 1775–1828) said õpetust parimatelt kunstnikelt toonasel Eestimaal (õdede õpetajad olid Christian Gottlieb Welté ja Franz Gerhard von Kügelgen) ja saavutasid nii joonistajate kui ka maalijatena arvestatava taseme. Helene Marie isiklik arengulugu ja tema hilisem positsioon professionaalse kunstniku abikaasana on projitseeritud 18. sajandi lõpul – 19. sajandi alguses valitsenud arusaamadele kunsti rollist aadli- ja kodanlasneiude hariduses, millest annab hea ülevaate Tartu ülikooli kõne- kunsti, klassikalise filoloogia, esteetika, kirjandus- ja kunstiajaloo professori ning ühtlasi ülikooli õpetajate instituudi juhataja Johann Karl Simon Morgensterni aastal 1805 Viiburi tütarlastekooli avamisel peetud ettekanne.¹⁸⁴ Tänapäeva perspektiivist peegeldab see Morgensterni kõneka pealkirjaga sõnavõtt „Von den Grenzen weiblicher Bildung” nii ajastu laiemat arusaamist naiste soospetsiifilisest loomusest kui ka Venemaa Balti provintside hariduskorralduse ranget seisusepõhisust. Mõlemad teemad on olulised, et avada 18.–19. sajandi tüdrukute kunstikatsetuste konteksti ning mõista, miks annab üksikute kunstides kaugemale jõudnud naistest 19. sajandi alguses rääkida vaid balti aadli hulgas, mitte linnakodanike seas.

Ka artiklis VII on puudutatud aadli joonistusharidust – privaatseid kunstitunde ja koduõpet Balti mõisates 18. sajandi lõpus. Toona mõisate koduhariduses toimunud hüpet kaunite kunstide suunas iseloomustavad hästi Wilhelm von Kügelgeni tuntud kirjaread Ojasoo mõisast, kus Wilhelm Johann Zoege von Manteuffel oli oma laste hariduse nimel „kogunud enda juurde kõige erinevamaid õpetajaid, käsitöölisi, kunstnikke ja õpetlasi, kes kõik elasid tema katuse all ja andsid kodule väikese akadeemia mõõdu. Akadeemiliste distsipliinide kõrval tegeldi uuemate keeltega, maaliti, modelleeriti, graveeriti, treiti, nikerdati, harrastati tisleri- ja metallitööd ning tehti suurepärasest muusikat”.¹⁸⁵ Seejuures on kõnekas just kasutatud „akadeemia” metafoor – mudel, millega mitmed Balti mõisad oma estetiseeritud keskkonna, kunsti- ja raamatukogu, õppe- ja kasvatusfunktsiooni poolest teadlikult sarnanesid.

Üksikute väljaõppinud kunstnike kõrval (Christian Gottlieb Welté, Franz Gerhard von Kügelgen, Paridon Jacob Neus, Carl Sigismund Walther jt) õpetasid balti aadlilapsi joonistama peamiselt koduõpetajad (*Hofmeister*), paljud

¹⁸⁴ Von den Grenzen weiblicher Bildung. Rede bey Eröffnung der Kaiserlichen Töchterschule zu Wyborg, gehalten den 28. Jul. / 9. Aug. 1805. – Johannes Müller oder Plan im Leben nebst Plan im Lesen und von den Grenzen weiblichen Bildung. Drey Reden von D. Karl Morgenstern. Leipzig: Georg Joachim Göschen, 1808.

¹⁸⁵ „Lehrer der verschiedensten Art an sich gezogen, Handwerker, Künstler und Gelehrte, die alle unter seinem Dache wohnten und dem Hause das Ansehen einer kleinen Akademie gaben. Neben wissenschaftlichen Disziplinen wurden neuere Sprachen getrieben, man malte, modellierte, kupferstecherte, drechselte, tischlerte, klempnerte und machte ganz vortreffliche Musik.” Wilhelm von Kügelgen, Jugenderinnerungen eines alten Mannes, lk 6.

neist virgad kunstharrastajad, kellele joonistusoskus andis hea lisaväärtuse ja -võimaluse Balti provintssides rakendust leida. Just neile joonistavatele koduõpetajatele jt literaatidest kunstipraktikutele pööratakse käesolevas uurimuses peamine pilk, näidates, et Balti kunstharrastajad ei olnud kaugeltki vaid üksikud ehitusisandate ja kunstikogujatena tuntud mõisnikud, vaid märksa heterogeensem seltskond, mis hõlmas erinevaid sotsiaalseid gruppe (aadlikud ja literaadid) ja vastavalt ka erinevaid intentsioone kunstiga/joonistamisega tegelemisel (aadellik luksusharrastus, kasvatus, teadus, looming jne).

Joonistavad literaadid: Brotze, Krause ja Grass

Balti valgustusaja kohta on õigusega öeldud, et mitte kunagi varem ega hiljem ei olnud siinsed provintssid niivõrd vahetult seotud Saksamaa kultuuri- ja vaimueluga, kui just 18. sajandi teisel poolel.¹⁸⁶ Sellele tõdemusele andsid alust baltisakslaste õpingud Saksa ülikoolides, aga ka suur sisseränne: Venemaa Balti provintssidesse saabus toona arvukalt Saksamaal sündinud ja õppinud noori mehi, kelle pagasiks oli haridus ja liikumapanevaks jõuks lootus kiirele karjäärile. Just neid 18. sajandi teisel poolel Balti provintssidesse sisserännanud saksa haritlasi, kes koos kohapealsete pastorite, arstide, juristide ja õpetajatega moodustasid õpetlaste ehk nn literaatide seisuse, on õigusega peetud sinise valgustusliikumise lätteks ja kandepinnaks.¹⁸⁷

Balti literaadid olid oma tekstide ja piltidega eesliinil nii kohaliku mõtte-, teadus- kui ka kultuuriloo edendamisel. Just esmajoones literaatidest joonistusharrastajatega seob käesolev doktoritöö ka Balti valgustusaja visuaal- ja pildikultuuri huvitavamad arengud, näidates nende suurt teadlikkust valgustuslikust pildikeelest ja -meelest ning rääkides nende käe all sündinud päeviku- ja luulevinjettidest, topograafilist ja kartograafilist laadi ülestähendustest, koduloo-, teadus- ja muinsushuvi pildilistest dokumentidest, loodus- ja reisi- jaädvustustest ja paljust muust kui kohapealsest „valgustuskunstist”.

Pildirevolutsioon ja Balti *Gelehrtenrepublik*

Saksa ajalookirjutuses on valgustust kirjeldatud kui kodanlikku identiteeti ja väärtustesüsteemi, mida polnud kujundanud mitte niivõrd üksikud füüsilised tõmbekeskused, mitte inimeste ühte kohta kokkutulemine, vaid ühine keel, mida

---

¹⁸⁶ Indrek Jürjo, Baltimaade mõttelugu Kanti ajastul. – Indrek Jürjo, *Ideed ja ühiskond. Balti provintsside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil*, lk 63.

¹⁸⁷ Ulrike Plath, *Nichts Neues im wilden Osten? Die baltischen Provinzen Russlands im Blick deutscher Reisender und Migranten um 1800. – Die Welt erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*. Hrsg. v. Arnd Bauerkämper, Hans Erich Bödeker, Bernhard Struck. Frankfurt am Main: Campus, 2004, lk 43–70; Indrek Jürjo, *Ideed ja ühiskond. Balti provintsside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil*.

kandsid ja levitasid ideed, tekstid ning pildid.¹⁸⁸ Traditsiooniliselt on niisuguste ühiste kultuuriarusaamade vahendajana rõhutatud kirjasõna, mitte pilti, ning räägitud valgustusmõtte levikule 18. sajandis määravaks saanud uuest lugemispublikust ja laiemalt nn lugemisrevolutsioonist.

Erinevalt Saksamaast ei ole Baltimaades valgustusliikumise kandjaid võimalik defineerida ühtse klassina, vaid peamise määratluse annabki just moraalsete, sotsiaalsete ja poliitiliste vaadete sarnasus.¹⁸⁹ Seda enam on siinses kontekstis asjakohane arusaam Balti valgustusest kui ühtsest väärtustesüsteemist, ideede ja suhete võrgustikust, mida kujundasid sidemed Saksamaaga. Eesti- ja Liivimaa nähakse osana valgustuse ideedepõhisest „õpetlaste vabariigist”, kaasaegse ajalooteaduse täpsemal määratlusel nn Kirde-Euroopa kommunikatsioonisüsteemist, mis ulatus idas Peterburi ja Moskvani, läänes Hamburgi ja Lübeckini.¹⁹⁰ Vastavat rahvus- ja riigipiiriülest kommunikatsioonisüsteemi on ka siinmail traditsiooniliselt vaadatud kirjakultuuri võtmes – analüüsides oma aja märgilisi tekste ning kirjeldades raamatute ja ajakirjade levi, kohapealse raamatutootmise kasvu ja lugemisorganisatsioonide teket.¹⁹¹ Pildimeedia roll selles valgustusaja ideedelevis pole Balti ajalookirjutuses võrreldavat tähelepanu saanud.

Samas on selge, et samal ajal lugemisrevolutsiooniga tuleb 18. sajandisse vaadates rääkida ka nn pildirevolutsioonist või pildiplahvusest.¹⁹² Mitte ainult kirjasõna ei vallutanud toona uut laia publikut, vaid seda tegi ka trükigraafika. Kunstiajaloo jaoks on valgustusaeg ajastu, mil graafika vabanes maalikunsti sõltuvusest. Maalide ja joonistuste pelga reprodutseerija roll asendus kaasaegsetes hinnangutes graafika iseseisva, joonistusega samaväärse – seda

---

¹⁸⁸ Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied am Rhein, Berlin: Luchterhand, 1965, lk 34

¹⁸⁹ Indrek Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819, lk 10; Rudolf Vierhaus, *Zur historischen Deutung der Aufklärung. Probleme und Perspektiven. – Aufklärung in Deutschland*. Hrsg. v. Paul Raabe, Wilhelm Schmidt-Biggemann. Bonn: Hohwacht, 1979, lk 30.

¹⁹⁰ Heinz Ischreyt, *Buchhandel und Buchhändler im nordosteuropäischen Kommunikationssystem (1762–1797). – Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert*. 5. Wolffenbütteler Symposium vom 1.–3. Nov. 1977. Vorträge. Hrsg. v. Giles Barber, Bernhard Fabian. Hamburg: Dr. Ernst Hauswedell & Co., 1981, lk 249–269.

¹⁹¹ Indrek Jürjo, Balti valgustusliikumine.

¹⁹² Arnold Hauser, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*. München: Beck, 1990, lk 616–648; Von mehr als einer Welt. *Die Künste der Aufklärung*. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin, lk 17; Eesti kunstiteaduses on „pildiplahvusest” seni räägitud pigem hilisemasse aega, 19. sajandi teise poolde vaadates, mil trükigraafika sai kohapeal eriti laialdaselt kättesaadavaks ja samal ajal hakkas levima fotokunst: Tiina Abeli 2013. aastal kureeritud näitus „Pildiplahvatus. Kunst ja fotograafia eesti 19. sajandi visuaalkultuuris”. <https://kumu.ekm.ee/arhiiv/naitused-2013/pildiplahvatus-kunst-ja-fotograafia-eesti-19-sajandi-visuaalkultuuris/> (vaadatud 10. IV 2019); Linda Kaljundi, Tiina-Mall Kreem, *Ajalugu pildis – pilt ajaloos. Rahvuslik ja rahvusülene minevik eesti kunstis / History in Images – Image in History. National and Transnational Past in Estonian Art*. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2018, lk 15.

„tõlkiva” – väärtusega.¹⁹³ 1765. aastal on Denis Diderot võrrelnud gravööri kirjanikuga, kes pühendub luule tõlkimisele teise keelde, ja näinud temas analoogset värvide ümberpanijat, „tõlkijat” trükigraafika mustvalgesse meediumi, seda eriti afektide edasiandmisel graveerimisnõela joonestiku kaudu.¹⁹⁴ 18. sajandi lõpul liikusid tähtsamad kunstiteoreetilised väljaanded oma hinnangutes veelgi kaugemale: Johann Georg Sulzer kinnitas graafika loomingu- ja avastuslikku olemust ning seadis selle maalikunstiga samaväärsele positsioonile¹⁹⁵; Johann Caspar Füssli pidas võimalikuks, et graafiline reproduktioon on teinekord koguni parem kui maal ise, kuna toob esile vaid selle, mis originaalis hinnatavat, ja jätab välja silma segava, samavõrra võis õnnestunud graafiline tõlgendus lisada sära muidu keskpärasele tööle.¹⁹⁶ Selline usk graafika võimalustesse ja iseseisvasse kunstiväärtusesse tõstis graafika hinda ja andis hoogu trükikunsti levikule.¹⁹⁷ Kogujad hakkasid oma lehti liigitama mitte enam süžee või maalija-joonistaja nime, vaid juba gravööri järgi – tähtsamaks kui *invenit* sai *sculpsit*. Koos graafika tähtsuse kasvuga arenes ka tehniline täiuslikkus. Värvide, sule- ja sõejoone kõrval ihaleti täpselt edasi anda ka kriidiga isegi pintslijälge paberil. Vaadeldav aeg tõi rikkalikult uuendusi ja saavutusi graafika võimaluste repertuaari: akvatinta suutis luua mulje laveeritud suletööst, *crayon*-gravüür mõjus kui punase kriidi- või pliiatsi-, metsotinto kui sõejoonistus. Ühtaegu tekkis ka nõudlus erialakirjanduse ja retseptisiooni järele. Uusi tehnilisi võtteid ja laienevat teemaderingi diskuteeriti ja kommenteeriti, määratleti graafika otstarvet. Graafikale omistati asendamatu roll kunsti mõistmisel – temas nähti esmast abivahendit, kui kaarti, mis peab reisile minnes alati kaasas olema.¹⁹⁸ Graafikast, sealhulgas ka reprodutseerivast graafikast, sai hinnatud müügiartikkel, mis oli kättesaadav ja pakkus huvi laiale ostjaskonnale, sealhulgas õpetlastele ning haridus- ja teadusorientatsiooniga kogujatele, nagu seda olid erakollektsionääride kõrval näiteks valgustusajastu seltsid, ühingud ja muidugi ülikoolid.

Ent valgustusaja kommunikatsioonisüsteemis ei olnud oluline mitte üksnes kunstiväärtuslik graafika, vaid ka trükipiltide argikultuur – raamatuillustratsioon. Trükistes, olgu siis ilukirjanduses või teaduspublikatsioonides, väärtustati aina enam visuaalset informatsiooni. Tiitlipildidel, vinjettidel ja illustratsioonidel polnud pelgalt kaunistavat funktsiooni, vaid need olid seotud valgustus-

¹⁹³ Christian Rümelin, *Stichtheorie und Graphikverständnis im 18. Jahrhundert*, lk 187–189.

¹⁹⁴ Denis Diderot, *Salon 1765*. – Diderot *Salons*. Hrsg. v. Jean Seznec. 4 Vol. (1960), 2. Edition, Oxford 1979, Vol. 2, lk 227–228.

¹⁹⁵ Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*. Bd. 1, lk 230.

¹⁹⁶ Johann Caspar Füssli, *Raisonirendes Verzeichniss der vornehmsten Kupferstecher und ihrer Werke. Zum Gebrauche der Sammler und Liebhaber*. Zürich: Orell, Geßner, Fießlin, 1771, lk 113.

¹⁹⁷ Graafikast sai 18. sajandis „Verrücktheit des Tages”: Norberto Gramaccini, *Die Druckgraphik im Licht. Der Durchbruch eines populären Mediums*; Anne-Marie Link, *Das neue Graphikpublikum und die Graphikmode im Deutschland des späten 18. Jahrhunderts*.

¹⁹⁸ Norberto Gramaccini, *Die Druckgraphik im Licht. Der Durchbruch eines populären Mediums*, lk 443.

ajastule omase vajadusega ühitada maailma tajumisel mõistmist ja nägemist.¹⁹⁹ Maailm sai seninägematus ulatuses visuaalselt haaratavaks: reisikirju saatsid kaardid, plaanid ja veduutide mapid, teadustekste täiendasid joonised ja skeemid olgu siis taevaruumist või geoloogilistest pinnavormidest, taimedest ja loomadest, inimese anatoomiast, insenertehnika ja arhitektuuri saavutustest. Eraldi žanriks kujunesid „kuulsate kaasaegsete” – kirjanike, õpetlaste ja teadlaste – portreed.

Joonistusharrastajate laia ringi eest hoolitses omakorda suur valik joonistuseeskujude kogumikke ja joonistusõpikuid nii alustajatele kui ka edasijõudnutele, nii antiigihuvilistele, maastikujoonistajatele, portretistidele kui ka spetsiaalselt naistele. 18. ja 19. sajandi vahetusel saatis selliseid publikatsioone erakordselt suur edu, mis jättis kogu muu kunstiliteratuuri oma arvult ja levilt kaugele seljataha, tehes joonistus(õppe)raamatud üheks väga oluliseks vormi- ja esteetikakaanoni kujundajaks Euroopa pildimälus.²⁰⁰

Just see trükipiltide plahvatuslik levik, 18. sajandil jõudu ja teadlikkust koguva kodanluse lugemislauale jõudnud kalendrid, õpikud, reisiraamatud, teaduskirjandus jm visuaalia, annab alust lugemisrevolutsiooni kõrval rääkida ka pildirevolutsioonist. Valgustusaja mõtteruumi ei kujundanud ainult trükisõna, vaid ka seninägemata ulatuses kättesaadavaks muutunud pildimeedia, uued visualiseerimisstrateegiad ja kasvav pilditeadlikkus. Seni ühe ja sama mõttemaailma erinevate väljendusvormidena käsitletud pildi- ja sõnakultuur („*Ut pictura poesis*”) oli kaotamas oma ühtsust. Pildid emantsipeerusid sõnakunstist ja kõik arutlesid valgustusajas poeesia ja kujutava kunsti piiride üle.²⁰¹ Vaadates 18. sajandi kujutatavat kunsti – maali ja graafikat ennast –, sai sealgi populaarseks motiiviks mitte ainult lugeva inimese kujutamine, vaid ka kunstitegemise, kunstipubliku ja kunstivaatluse protsessi näitamine.

Ka käesolevale tööle mõtterraami pakkuv valgustuskunsti diskursus rõhutab pildimeedia eriomast spetsiifikat, sh pildiliste kujutiste spetsiifilist jõudu edasi kanduda ja kujundada seeläbi ühiskondlikku mälu – tänapäeva pilditeaduse põhitõde, millele juhtis Mnemosyne projekti raames (1924–1929) tähelepanu juba Aby Warburg.²⁰² Ehkki Warburgi huvitas pildiliste kujutiste võime luua ning kanda edasi ja teisendada suuri sümboleid, ei piirdunud temagi ainult suure ja kõrge kunstiga, vaid tundis huvi juba ka argisema pildimaterjali mõjujõu vastu. Seda enam on aga hilisemad pildi- ja kultuurimälu-uuringud osutanud just lihtsamates ja laiema kättesaadavusega väljaannetes – õpikutes, ajakirjades,

¹⁹⁹ Margarete Pratschke, *Die Kunst, Technik zu vermitteln. Zur Bilddidaktik des Computers bei Charles und Ray Eames*. – *Bildendes Sehen. Bildwelten des Wissens. Kunsthistorisches Jahrbuch für Bildkritik*. Bd. 7,1. Hrsg. v. Karsten Heck. Berlin: Akademie Verlag, 2009, lk 29; Robert Trautwein, *Geschichte der Kunstbetrachtung. Von der Norm zur Freiheit des Blicks*. Köln: DuMont, 1997, lk 100–101.

²⁰⁰ Punkt, Punkt, Komma, Strich. *Zeichenbücher in Europa, ca. 1525–1925; Lernt Zeichnen! Techniken zwischen Kunst und Wissenschaft, 1525–1925*.

²⁰¹ Donat de Chapeaurouge, *Die Aufwertung des Bildes gegenüber dem Wort in Kunst und Kunsttheorie um 1800*. – *Geschichte und Ästhetik. Festschrift für Werner Busch zum 60. Geburtstag*. München: Deutscher Kunstverlag, 2005, lk 241–248.

²⁰² Aby Warburg, *Der Bilderatlas MNEMOSYNE*.

reisikirjanduses jne – reprodutseeritud piltide tõhususele kollektiivse mälu meediumina.

Nii peaks ka valgustusaja Kirde-Euroopa kommunikatsioonisüsteemist rääkides tähelepanu pöörama mitte ainult sõnale, vaid ka piltidele. Samamoodi, nagu *Gelehrtenrepublik*'i eetiliste, sotsiaalsete ja poliitiliste vaadete sarnasust toitsid ühised mõtlejad, ajakirjad-ajalehed ja üldlevinud kirjanduslikud praktikad, toetas seda ka ühine pildikultuur ja joonistusharrastus. Eriomane roll oli nii kirja- kui ka pildikeelel – nii loetud raamatutel kui ka nähtud pildidel, nii oma mõtete ja tunnete sõnalisel jäädvustamisel kui ka joonistamisel.

Pildiharidus ja -kogemus: pildid kui valgustuse agendid

Johann Christoph Brotze ise ja tema koguga „Sammlung” seotud joonistajad on sarnase sotsiaaltüpoloogilise profiiliga harrastajate grupp, kelle kujunemistee ja karjäär Balti provintssides demonstreerivad pildi ja joonistusoskuse kasvavat kaalu Euroopa valgustuslikus haridusdiskursuses. Väga lähedane oli ka nende sotsiaalne taust, pärinemine tagasihoidliku sissetulekuga väiketeenistujate peredest: nii pidas Brotze isa Görlitzi magistraadi soolakaalu ametit, Johann Wilhelm Krause isa oli metsnik. Brotze ja Krause omaelulood pakuvad lapseiga kirjeldades üldse ohtralt kattuvusi, nagu näiteks vahetu kokkupuude hernhuutlusega või nõrk tervis – füüsiline mahajäämine eakaaslastest ja pidevad silmahaigused (Brotze õppis alles viieaastaselt kõndima, Krause oli poisieas aastaid pime: vt lähemalt doktoritöö artikkel IV). Joonistamisest sai mõlemale varakult oluline harrastus ja arendamist väärt oskus, nii et vanemates klassides teenisid nad juba teistele joonistustunde andes endale edasiõppimiseks ja ülikooli pääsemiseks raha. Seejuures puutusid mõlemad kokku ka tehnilise joonistamisega: Brotze võttis Görlitzis eratunde geomeetrias ja geograafias, Krause praktiseeris joonestamist ja kartograafiat nii gümnaasiumiaastatel Zittau linnaarhitekti käe all kui ka hiljem sõjaväeteenistuses. Mõlemad koolitasid ennast suuresti ise, Brotze õppis usu- ja keeleteadust Görlitzis ja Leipzgis ning omandas Wittenbergi ülikoolis filosoofiadoktori kraadi. Krause tudeeris Leipzgis samuti usuteadust, kuid tema ülikooliõpingud jäid lõpetamata.

Ilmne on, et Brotze ja Krause kuulusid oma päritolult esimese põlve haritlaste hulka, kelle iseõppimise ja eneseteostuse tegi võimalikuks just valgustussajandi raamatukultuur ja sellega koos kättesaadavaks muutunud trükipildid, nii lugemisrevolutsioon kui ka pildirevolutsioon. Johann Wilhelm Krause mälestused oma lapsepõlvest ja noorusajast on kui matk läbi toonase visuaalkultuuri: alates lapseeasst harisid ja kasvasid teda trükisõna ja pildid – illustratsioonitahvlid, vinjetid ja maakaardid, mis tõid Sileesia väikelinnade raamatukogudesse valgustussajandi teaduse edusammud, suured avastusreisid, kauged maad, arhitektuuri ning Euroopa tähtsamate kunstikogude rikkused.²⁰³ Läbi ülikooli-

²⁰³ Vt lähemalt: Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Alma Mater Tartuenssis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its architect Johann Wilhelm Krause, lk 31–78.

aastate Dresdenis ja Leipzgis, kus pildimaterjal jäi talle ihaldusväärseks, aga kaugeltki mitte taskukohaseks luksuseks, kujunes kättesaadavate piltide kordamine – kopeerimine – asendamatuks viisiks uut infot läbi töötada, suhestuda valgustusliku pildiplahvusega.

Selline piltide vaatamis-, õppimis- ja kopeerimispraktika sai hiljem eriti oluliseks Liivimaal, kus raamatu- ja pildimaailm tähendas haritud sisserändajale veel ka hinnalist sidet emamaa ning laiemalt Euroopa kultuuri- ja valgustusmõttega. Balti kodudes ja ühistes lugemistubades levisid populaarsemad Saksamaal trükitud illustreeritud raamatud, õpikud ja kalendrid, sh näiteks 1786 ilmuma hakanud *Journal des Luxus und der Moden* või pedagoogilisest kirjandusest Daniel Chodowiecki illustratsioonidega Johann Bernhard Basedowi „Elementarwerk” (1774), krahv Georges-Louis Leclerc de Buffoni looduslooraamatute saksakeelsed tõlked²⁰⁴ ja mitmed nähtavat maailma pildi vahendusel seletavad nn *orbis sensualium pictus*’e tüüpi õpikud.²⁰⁵ Kunstihuviliste lugejatele seas oli laialt tuntud ka Johann Caspar Lavateri rikkalikult illustreeritud „Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe” (I–IV, 1775–1778), mis oma kontuurjoonistuse tehnikas illustratsioonidega ja Raffaeli apoloogiaga võis mõjutada siinsete lugejate ettekujutusi kunstist ja eelkõige portreežanrist. Bornwasseri raamatukaupluses Tallinnas oli veel sajandi lõpulgi saadaval William Hogarthi „Analysis of Beauty” (1753).²⁰⁶

Ka Balti valgustuse olulisima kirjastaja Johann Friedrich Hartknoch vanema (1740–1789) raamatukauplus Riias oli ühtviisi kaalukas nii siinse lugemiskultuuri edendamisel²⁰⁷ kui ka pildilevi keskusena. Kunstihuvilistele oli see parima valikuga graafikaäri, kus leidis kunstiväärtuslikke reproduktioone ja gravüürilehti kaasaegsetelt gravööridelt, aga ka rohkete illustratsioonidega kalendreid, õpikuid, noodilehti, maakaarte jm valgustusaja trükituru laiatarbekaupa. Viimasest annab kujuka ülevaate Johann Wilhelm Krause oma memuaarides, kirjeldades esimest külaskäiku Hartknochi raamatupoodi Riias aastal 1784: „Kitsas ja ülekoormatud kabinet välisukse lähedal ei olnud võrreldes Amsterdami, Hamburgi ja Leipzigi raamatukauplustega kuigi paljulubav. Teener, kirjutaja ja üks pikk, kõhetu, faunilise ilmega vanamees moodustasid

²⁰⁴ Nt Herrn von Buffons *Naturgeschichte der vierfüßigen Thiere*. Berlin: J. Pauli, 1772–1795.

²⁰⁵ Nt Friedrich Justin Bertuch, *Bilderbuch für Kinder*. Weimar, 1790–1830.

²⁰⁶ Dorothee von Hellermann, *Candidatus Pictura*. Gottlieb Welté rokokoo- ja klassitsismiajastu kunstnikuna / *Candidatus Pictura*. Gottlieb Welté als Künstler des Rokoko und Klassizismus. – Maarjamaa rokokoo / Rokoko in Estland. Gottlieb Welté (1745/49–1792). Näituse kataloog. Koost. Anne Untera. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2007, lk 86.

²⁰⁷ Wilhelm Lenz, *Der baltische Literatenstand*, lk 16; Indrek Jürjo, *Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft von Hupel in Oberpahlen*. – *Zeitschrift für Ostforschung* 1990, Jg. 39, H. 4, lk 540–571; Johann Friedrich Hartknochi kui saksa kirjanduse suurnimede – Kanti, Herderi, Hamanni jt tekstide ning Balti literaatide teoste kirjastaja kesket positsiooni Balti valgustuses on palju käsitletud, tema raamatuäri roll valgustusaja pildikeele vahendajana pole aga tähelepanu saanud.

kogu koosseisu. Vanamees kirjutas edasi, teised ei märganud tulija tervitust; ei pakutud midagi, ei seletatud midagi, ei jälgitud ta samme. Wilhelm ostis puuduolevad kooliraamatud, endale Horatiuse, Vergiliuse, Svetoni, Klopstocki, Kleisti ja Gessneri luulet, Wendelingi flöödiduetid ja Daniel Nikolaus Chodowiecki gravüüridega kalendri. Vanamees kiikas aeg-ajalt fauniliselt naeratades, nagu löbustaks teda Wilhelmi lapselik rõõm, eriti nähes ilusaid Cipriani-Bartolozzi gravüürivihikuid. [---] Tema armunud pilgust gravüüride poole saadi aru kunstiharrastusest, talle näidati paljut, teda juhiti taha suuremasse poe-ruumi.”²⁰⁸ Neidsamu Itaalia gravööride töid ja kogu maailmas moeasjaks saanud Inglise värvilist graafikat – kodanlikule publikule meelepäraste süžeede ja tundetooniga kriidi- või punktiirmaneeris lehti, mis ei olnud mõeldud mitte enam mapis hoidmiseks, vaid raamiga ehituna seinale riputamiseks (nn *furniture prints*) – on Krause Hartknoch'i poe vahendusel ka kopeerinud, kujutades 1780. aastatel Liivimaa koduõpetajana nii moekate itaalia gravööride Giovanni Battista Cipriani (1727–1785), Francesco Bartolozzi (1727–1815) ja Domenico Maggiotto (1713–1794) antiigiainelisi töid kui ka Inglise graafikaturu menu autori Angelika Kauffmanni (1741–1807) sentimentaalseid motiive jpm. Seejuures on hästi näha, kuidas piltide mõjukust ei määranud kaugeltki ainult nende esteetika, vaid samavõrra ka nende tarbeväärtus, olgu seda siis infokandja või didaktilise abivahendina. Sama hästi kui kunstilised gravüürid, sobisid vaatamiseks, õppimiseks ja oma käega ümberjoonistamiseks tillukesed pildid mõne reiskirja frontispissilt, kalendriillustratsioonid või arhitektuuri- ja teadusjoonised.

Kui Baltimaade enda trükikultuuris olid 18. sajandil kohapeal väljaantud raamatud tervikuna veel üsna tagasihoidlikult illustreeritud, vähesed vaselõikes pildid telliti enamasti mujalt ning vinjettide trükiklotsidki hangiti Saksamaalt²⁰⁹, siis ka siin töid Johann Friedrich Hartknoch'i kirjastatud Balti valgustajate teosed sajandi lõpul muutuse. Ilmusid raamatud koos esimeste kohalike joonistusharrastajate illustratsioonidega, esimesed trükipildid, mis visualiseerisid Eesti- ja Liivimaa regiooni, maastikku, kombeid ja ajalugu sünkroonis toonase tekstiloomega. Sellised väljaanded olid näiteks August Wilhelm Hupeli teosed „Topographische Nachrichten”, mida täiendavad vaselõiketehnikas lehed

²⁰⁸ „Ein enges und überladenes Cabinet nahe an der Haushöhre versprach nicht viel im Verhältnisse zu den Amsterdamer, Hamburger, Leipziger Buchladen. Ein Famulus, ein Schreiber und ein langer hager Alter mit faunischer Mine machten den ganzen Etat aus. Der Alte schrieb fort, die anderen bemerkten den Gruß des Kommenden nicht; man bot nichts an, man legte nichts aus, man hinderte sein Zutappen nicht. Wilhelm kaufte die mangelnden Schulbücher, für sich einen Horatz, Vergil, Sveton, Klopstocks Oden, Kleist, Gesner, Wendelings Flöten Duetten, etliche Calender mit Chodowieks Kupfern. Der alte lugte faunisch lächelnd dann und wann, als belustigte ihn Wilhelms kindische Freude; besonders das Beschauen etlicher Hefte Kupfer von Cypriani Bartaloggi. [---] Aus dem verliebten Schielen nach den Kupfern schloß man auf Kunstliehhaberey, zeigte ihm Mehreres, führte ihn hinten in größere Magazine.” – Johann Wilhelm Krause, Etliche Lichtpunkte ... Bd. 8, lk 24–25.

²⁰⁹ Tiiu Reimo, Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 2001, lk 87–89, 92.

Uus-Põltsamaa mõisa omaniku Karl Magnus von Lilienfeldi, Johann Christoph Brotze jt joonistuste järgi²¹⁰ ning „Nordische Miscellaneen” ja „Neue Nordische Miscellaneen”²¹¹. Esimese rikkalikult illustreeritud regionaalse ajalookaardi – Johann Wilhelm Krause signatuuri kandva kaardi Liivimaast alates Läti Henriku ajast kuni aastani 1562 – leiab Balti ajaloolase ja publitsisti Wilhelm Christian Friebe aastatel 1791–1794 ilmunud teosest „Handbuch der Geschichte Lief-, Ehst- und Kurlands zum Gebrauch für Jedermann”.²¹² Koostöös Johann Wilhelm Krausega sai rikkalikud illustratiivsed vinjetid ka Balti varase kartograafia suurteos, 1798. aastal ilmunud krahv Ludwig August Mellini Liivi- ja Eestimaa atlas.²¹³ Ühtaegu näeb 18. sajandil illustratsioone juba ka maakeelsetes väljaannetes – nii kaunistasid puulõikes tiitlipildid „Eesti-Ma Rahwa Koddo- ja Kirko-Ramatu” eri osade tiitellehti.

Šveitsi väikemeistrite eeskuju

Vaadates Balti valgustusaja literaatide pildipärandit, eelkõige Johann Christoph Brotze peamiste kaasautorite Johann Wilhelm Krause ja Carl Gotthard Grassi joonistusi kohalikest maastikest, on eraldi teemana esile toodud siinse kunsti-välja tihe side Šveitsiga (doktoritöö artikkel V). Šveits – „vabaduse kuldne maa”²¹⁴ – nautis 18. sajandi lõpul üleeuroopalise reisisihina oma kuulsuse hilisõitsengut, olles tunnustatud kui humanne ühiskonnasüsteem ja valgustuse

²¹⁰ August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. 1–4. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1774–1789. Kõige rikkam on illustratsioonide poolest 2. köide, kust leiab kümnekond plaani ja joonistust, sh Johann Cristoph Brotze „Lätlaste rõivad” ja „Heinategu Riia lähedal” ning Karl Magnus von Lilienfeldi „Eestlaste rõivad”, samuti eesti rehielamut ja rege kujutava lehe.

²¹¹ August Wilhelm Hupel, *Nordische Miscellaneen*. Bd. 1–28. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1781–1791; August Wilhelm Hupel, *Neue Nordische Miscellaneen*. Bd. 1–18. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1792–1798. 1794. aasta väljaandes leiab näiteks taas Johann Wilhelm Krause illustratsiooni Ludwig August Mellini kirjatöö juurde: *Nachricht von der alten lettischen Burg Pilliskaln, und von mehreren ehemaligen festen Plätzen der Letten und Ehsten; auch von etlichen andern lief- und ehstländischen Merkwürdigkeiten*. – *Neue Nordische Miscellaneen*. Bd. 9–10. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1794, lk 519–545.

²¹² *Livland nach der Eintheilung Heinrich des Letten und zu den Zeiten der Bischöffe u. Ordensmeister bis 1562*. Kaardi kavandas Wilhelm Christian Friebe, joonistas Johann Wilhelm Krause, graveeris F. Ramberg ja see ilmus lisana raamatu „Handbuch der Geschichte Lief- Ehst- und Kurlands zum Gebrauch für Jedermann” esimeses köites aastal 1791 ning lisakaardina ka Ludwig August Mellini atlasas „Atlas von Lief- und Ehstland ...” 1798.

²¹³ Ludwig August Mellin, *Atlas von Lief- und Ehstland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel*, MDCCCLXXXVIII. Kuigi Krause signatuuri näeb Mellini atlasas vaid tiitellehel ja Rakvere maakonna kaardi vinjetil, on tema osalus enamiku kaartide ehisjooniste juures veenvat tõestust leidnud: Juhan Maiste, Johann Wilhelm Krause joonistajana. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 7. Tallinn: Kunst, 1994, lk 174–176; vt Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. *Kunstnikust arhitektiks*. Kataloog 1, lk 52–55.

²¹⁴ Carl Gotthard Grassi luuletusest „Erinnerung an die Schweiz von einem jungen Mahler”. – *Neue Thalia*. Bd. 1, St. 1. Hrsg. v. Friedrich Schiller. Leipzig: Göschen, 1792, lk 126–128.

tähtis kodumaa, mis oli sünnitanud julgeid mõtteid kirjanduses ja kunstis.²¹⁵ Lisaks meelitas looduse-, luule- ja kunstihuvilisi Šveitsi idülliline ja ülev maastik, kus võis imetleda alpiorgude lihtsat külaelu, aga ka võimsaid vaateid, mida pakkusid ligipääsmatud mäemassiivid, liustikud, grotid ja mägijõgede vetelangused. Ent kuigi Šveits oli reisisihtkohana mõjukas ja Šveitsi maastikuvaated laialt imetletud üle Euroopa, sh Saksa- ja Venemaal, tuleb baltisaksa kunsti otsekontakte ja -suhtlust sealse kunstnikkonnaga pidada siiski üheks Liivimaa valgustusaja pildikultuuri spetsiifiliseks ja lähemat vaatlust väärivaks fenomeniks. Kindlasti oli selle Šveitsiga sündinud läheduse taustaks üldine mood, aga arvatavalt ka mõlema maa kunstielu perifeerne loomus: vähene institutsionaalsus, käsitöölise/kunstniku rollijoonise hägusad piirid ja avatus diletantismile. Ka Šveitsis puudus kunstiakadeemia ja sealne kunstnikkond ei väärtustanud mitte niivõrd maastiku kõrgeid, klassitsistlikke ideaale kui just isiklikku suhet loodusega ja Madalmaade kuldaja meistrite eeskujuga.²¹⁶ Šveitsi 18. sajandi lõpukümneni kunstis valitsesid kas tundlikud, vahetult looduskogemusel põhinevad visandid niisugustes intiiimsetes tehnikates nagu seepia, akvarell ja guašš, või nende visandite edasiarendusena sündinud graafilised, käsitsi koloreeritud veduudid – hilisemas kunstiajaloo nn šveitsi väikemeistri-tena, Berni kunstniku Johann Ludwig Aberli (1723–1786) järgi ka nn Aberli koolkonnana tuntud maastikumaalijate ja graafikute looming.²¹⁷ See oli väikeseformaadiline, kiiresti valmiv, hästi levitav ja laiale ostjaskonnale kättesaadav pildimaterjal.

Šveitsi väikemeistrite tavapärane töömeetod oli joonistusmatk. Õpiti natuuri ja lähtuti isiklikust kogemusest, ehk nagu on kirjutatud 18. sajandi realistliku maastikukäsitluse üks juhtfigure, saksa-prantsuse kunstnik Johann Georg Wille: „Maalija peaks oma maastikel kujutama selle maa loodust, kus ta ise elab. Nii mõjub ta palju usutavamalt, kui vaimus võõrastelt maadelt tegelikusest kaugeid impressioone kokku kandes või neid kopeerides, kes seal kaugetel maadel olnud.”²¹⁸ Sentimentalismiga hinda tõusnud isiklik, vahetult

²¹⁵ Gert Robel, *Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung*. – *Reisen und Reisebeschreibungen in 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. Hrsg. v. Boris I. Krasnobaev. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa 6.) Berlin: Camen, 1980, lk 18–19.

²¹⁶ *Biografisches Lexikon der Schweizer Kunst*. Bd. 1. Hrsg. v. Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft. Zürich: Neue Zürcher Zeitung, 1998, lk 2–3; Gisold Lammel, *Kontakte und Dialoge zwischen Schweizer und deutschen Künstlern zur Zeit Füssli und Goethes*. – *Helvetien in Deutschland. Schweizer Kunst aus Residenzen deutscher Klassik 1770–1830*. Ausstellungskatalog. Hrsg. v. Martin Bircher, Gisold Lammel. Zürich: Offizin, 1990.

²¹⁷ „Als regne es hier nie ...”. *Schweizer Kleinmeister / Petits maîtres suisses*. Hrsg. v. Susanne Bieri. Basel: Schwabe, 2003; Susanne Bieri, Johann Ludwig Aberli. *Arkaadia Alpides – Šveitsi kui maalitud maastikuaed / Johann Ludwig Aberli. Arkadien in der Alpenwüste – Helvetien als gemalter Landschaftsgarten*. – *Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung*, lk 9–28.

²¹⁸ „Wir bilden uns hier ein, daß ein Mahler in Landschaften, die Landschaften des Landes bilden müsse, in dem er wirklich lebet. Man trauet ihm beständig mehr Wahrheit zu als wenn er sich im Geiste in entfernte Länder waget, und daraus Erdichtungen hohlet, die kaum

kogemuslik suhe loodusega langes 18. sajandi lõpul saksa kultuuriruumis seega omakorda kokku rahvuste ja regioonide identiteediotsingutega, pannes kunstnikud ja harrastajad joonistusplakkidega ringi rändama nii Šveitsis, Reini- ja Saksimaa aladel kui ka Balti provintssides.

Nii nagu kogu valgustusaja mõttekaasluses ja ideedekommunikatsioonis oli suur roll isiklikel sidemetel ja suhtlusvõrgustikel, olid ka liivimaalaste kontaktid Šveitsi kunstnikkonnaga seotud konkreetsete persoonide, reiside ja sõprusliinidega. Doktoritöö artiklis V, milles vaadeldakse Carl Gotthard Grassi pildipärandit, selgitatakse ühtaegu ka tema reise, joonistusi ja tutvusi Šveitsis. Carl Gotthard Grass reisib Šveitsis esimest korda üliõpilaspõlves aastal 1790 ja tegi sealsete kunstnikega kaasa mitmeid joonistusmatku. 1791. aastal naasis ta kodumaale ja taastas tiheda suhtluse Riia loominguliste haritlaste sõpruskonnaga Prophetenclub, tuues endaga Liivimaale kaasa mitte ainult teadmisi Šveitsi loodusest ja kunstist, vaid ka sealsete meistrite värsked töid. 1792. aastal on Johann Wilhelm Krause kirjeldanud haruldast pildilist varasalve, mis kuhjus üürikorteris, kus Grass Riias joonistustunde andis ja boheemlaslikus korratuses elas: „Igat masti joonistused vedelesid toolide peal ja all. Ma tõstsin mitmed üles ja väljendasin nii oma rõõmu kui ka hämmastust, et sellised kenad lehed on hooletusse jäetud. Paljud maastikud meeldisid mulle, Grass ei tundunud nendega midagi tegevat. Palusin endale paar tükki kopeerimiseks. – Mis te selle tühja-tähjaga ikka peale hakkate? – ütles tema ja loovutas nad mulle üsna vastumeelselt. Mulle meeldis väga vaba, julge käsitlus, hästi koos hoitud valgus: õnnelikult kiirustasin ma koju, et kohe selles maneeris ise katset teha, kuna senini olin ma joonistanud vaid vaselõigete järgi, ja mitte kõige paremate.”²¹⁹ Need Krauset vaimustanud kunstitööd pärinesid Ludwig Hessilt (1760–1800), Franz Hegilt (1774–1850), Matthias Pfenningerilt (1739–1813) – viimase töid lootis Grass Liivimaal lausa müüki vahendada – ja teistelt Šveitsi väikemeistritelt, kellega Grass oli oma reisil tutvust loonud.²²⁰ Lisaks kaas-aegsete väikemeistrite loomingule oli Grass kaasa toonud ka vanemat Madalmaade trükigraafikat, mida hindas eeskujuna enamik 18. sajandi saksa-šveitsi maastikumaalijaid. Liivimaal tähendasid need lehed värsket eeskuju ja inspiratsiooni.

---

bestehen, oder andere kopiert, die dagewesen sind.” – tsiteeritud teosest: *Natur und Heldenleben. Deutsche und Schweizer Zeichnungen der Goethezeit. Ausstellung der Graphischen Sammlung Albertina*. Hrsg. v. Maren Gröning, Maria Luise Sternath. Wien: Graphische Sammlung Albertina, 1997, lk 33.

²¹⁹ „Es lagen Zeichnungen in allen Formen und Arten auf dem Tische, auf und unter den Stühlen. Wilhelm nahm mehrere auf, äußerte seine Freude wie sein Befremden über die Vernachlässigung so hübscher Blätter. Viele Landschaften sprachen ihn an, Groß schien nichts aus ihnen zu machen. Wilhelm bat sich ein Paar zum Copieren aus. – Was wollen sie mit dem Quarge? – Halb ungern ließ er sie ihm. Die freye keke Behandlung, das beßer zusammen gehaltene Licht sprachen ihn an; gelükt eilte er nach Hause, um sogleich einen Versuch in dieser Manier zu machen; denn bis izt hatte er bloß nach Kupfern, nicht immer den besten, gezeichnet”. – *Wilhelms Erinnerungen*. Bd. IX (1792–1796), lk 91.

²²⁰ Šveitsi väikemeistrite eeskujust vt lähemalt artiklikogumikust: *Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung*.

Aastatel 1796–1797 olid Grass ja Krause mõlemad Šveitsis, matkasid ja joonistasid Walensee järve ümbruses, Wallenstadtis, maalilistes külakestes Claruses ja Mollises ning imetlesid sealseid „jumalikke” maastikke „tuhandetes võrdlustes Liivimaa metsade ja nõmmedega”.²²¹ Nende peamine kaaslane oli Zürichi kunstnik Ludwig Hess, samuti autodidakt, kes väärtustas üle kõige vahetut looduskogemust ja naturist tehtud visandeid, tehnikatena aga pastelli ja guašimaali.²²² Grass ja Krause said Hessilt nii tehnilist õpetust (toonpaberi kasutamine, erinevate pinnavormide iseloomu tabamine, kauguse ja õhu edasiandmine jmt) kui ka üldist innustust joonistusmatkadeks ja looduses maalilisi- idüllilise kvaliteedi otsimiseks. Lisaks Hessile olid Krause ja Grassi tuttavate ja eeskujude ringis ka mitmed teised Aberli koolkonna kunstnikud (Matthias Pfenninger, Franz Hegi, Marquard Wocher (1760–1830)), kes kõik pidasid oma loomingus oluliseks just kohalike väärtuste otsimist ja tõetruud jäädvustamist. Harilikult sündisid nende maastikuvaated otse naturis tehtud visandi järgi, mida hiljem ateljees ettevaatlikult täiustati: esiplaan sai juurde kulissidena vaadet raamivad puud või mäenõlvad, erinevaid maastikuformatsioone rõhutada- des liigendati pildipind ja lisati elustav inimstafaaž.²²³ Samas oli väikemeistrite suur paleus maastikumaali „isa” Claude Lorrain, kelle kustumatu eeskuju tõi Aberli õpilaste maastikumotiividesse püüdluse arkaadilise õhustiku poole, vältides nõnda nende loomingu muutumise käsitöönduslikeks prospektideks.

Vaadeldes Balti valgustusaja pildisuhtlust Šveitsiga – nii väikemeistrite teoseid siinsete joonistajate eeskujulaua- kui ka otsekontaktide Šveitsi kunsti- kega – joonistub 1790. aastate Liivimaa kunstiväljal välja justkui „värav” valgustusajastust kunstiajastusse, diletantismist „Tormi ja tungi” romantilise kunstitahteni. See oli hetk, mil kaks siinset võimekamat harrastajat, Carl Gott- hard Grass ja Johann Wilhelm Krause, pühendusid Šveitsi väikemeistrite eeskujul täielikult kunstile; nende loomingusse tuli diletantismi piire ületav ambitsioon ning uus esteetiline kvaliteet. Kui Grass leidiski lõpuks oma kunstnikutee, tõsi küll, Šveitsis ja Itaalias – st kodumaast eemal avaramates oludes nagu mitmed teisedki 18.–19. sajandi vahetuse Liivimaa päritolu kunsti- ja kirjandustalendid, siis Johann Wilhelm Krause „kunstnikuperiood” piirdus 1790. aastatega. Šveitsist üksi naasnud, sai temast Liivimaal taas koduõpetaja, hiljem Tartu ülikooli arhitekt ja professor, kellele joonistusharrastus ei olnud niivõrd loominguline väljakutse, kuivõrd õppe- ja abivahend erinevates ühiskondlikes ametites.

²²¹ Wilhelms Erinnerungen. Bd. X (1796–1798), lk 38.

²²² Paul Ferdinand Schmidt, Deutsche Malerei um 1800. Bd. 1. Deutsche Landschaftsmale- rei von 1750–1830. München: Piper, 1922, lk 39 jj; Frieda Maya Brandenberger, Ludwig Hess 1760–1800. Zur zürcherischen Landschaftsmalerei des 18. Jahrhunderts. Zürich: Leemann, 1941, lk 44–46.

²²³ Bernhard von Waldkirch, „Imeline segu õrnast ja metsikust”. Carl Grassi kirjutis Šveitsi maastikumaalijast Ludwig Hessist / „Eine wunderbare Mischung des Sanften und des Wilden”. Carl Grass über den Schweizer Landschaftsmaler Ludwig Hess, lk 101; vt lähemalt: doktoritöö artikkel V, lk 41;

Maastiku- ja kohaloome: Balti *Heimat*i pildilised topograafiad

Kokkupuude Šveitsi maastikega ja isiklikud tutvused sealsete väikemeistritega on üks Balti valgustuskunsti tugevalt mõjutanud tunnusjooni. Eriti ilmne on see mõju Eesti- ja Liivimaa „kaunimate paikade” ja „maalilisemate vaadete” jäädvustamisel, ehk siis baltisaksa maastiku- ja kohaloomes, kus pildil ja kunstharrastusel oli kande roll.

Noored haritud saksa sisserändajad avastasid toona oma uut kodumaad nii pildis, kirjasõnas kui ka rituaalides: jalutades, õpetades, joonistades ja kaardistades Liivi- ja Eestimaa maastikke ning ehitisi, tähendades üles kohalikke legende ja muistendeid.²²⁴ Sellise valgustusaja erinevate kultuuriliste meediumide ühise praktika heaks väljundiks olid n-ö balti topograafiad – 18. sajandi teises poole koduloolise materjali, nii tekstide, piltide kui ka pärimuse kogud, mis panid aluse Balti ajaloo- ja maateadusele (Ernst Moritz Arndt, Friedrich Konrad Gadebusch, August Wilhelm Hupel, Johann Christoph Brotze jt).²²⁵

Kui 1774. aastal ilmus Põltsamaa pastori August Wilhelm Hupeli Liivi- ja Eestimaa olusid ja ajalugu käsitleva artiklisarja „Topographische Nachrichten” esimene köide, algas see veel tagasihoidliku seisukohaga, et „tähtsaid muistiseid, märkimisväärseid kunstiteoseid ega vaatamisväärseid haruldusi Liivimaal pakkuda ei ole”.²²⁶ Seda seisukohta asusid balti koduloolased-kunstharrastajad oma tekstide ja piltidega aga sedamaid kiirelt muutma, eesotsas Hupeli endaga, kelle „Topographische Nachrichten”, „Nordische Miscellaneen” ja jätkuväljaanded avaldasid ridamisi tähelepanekuid visuaalkultuuri vallast, olgu selleks siis kohaliku ehituspärandi ning arhitektuuri- ja kunstharrastuse kirjeldusi autori kaasajas, või muidugi jõudumööda ka illustratsioone.²²⁷ Samamoodi löid maastiku ja muinsuste kaudu Balti provintsidele regionaalset ja kogukondlikku identiteeti teisedki balti topograafiad, sh siinse valgustuskunsti essentsi koon-davad kultuuriloolised pildikogud.

Doktoritöö artiklis IV analüüsitaksegi Liivi- ja Eestimaa varast maastikujoonistust. Eraldi tähelepanu all on Johann Christoph Brotze pildikogu „Sammlung” ja selle põhiautorite, Brotze, Krause ja Grassi Liivimaa vaated 1790. aastatest. Just toona, täpsemalt aastatel 1792–1796 tegi maastikujoonistamine kohapealsete harrastajate käe all suure hüppelise arengu, saades tõuget Carl

²²⁴ Ulrike Plath, *Heimat: Rethinking Baltic German Spaces of Belonging*. – *Debating German Heritage: Art History and Nationalism during the Long Nineteenth Century*. Special Issue. Eds. Kristina Jõekalda, Krista Kodres. *Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture* 2014, vol. 23 (3–4), lk 74.

²²⁵ Christina Kupffer, *Geschichte als Gedächtnis. Der livländische Historiker und Jurist Friedrich Konrad Gadebusch 1719–1788*. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 18.) Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2004, lk 59 jj; Anuschka Tischer, *Der Sammler als Aufklärer: das Leben und Wirken Heinrich Baumanns (1716–1790)*. – *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*, lk 143–163.

²²⁶ August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Bd. 1. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1774, lk 3.

²²⁷ Jutta Keevallik, A. W. Hupeli „Topographische Nachrichten”, „Nordische Miscellaneen” ja „Neue Nordische Miscellaneen” kunstiinformatsiooni allikana.

Gotthard Grassi Šveitsi-kogemusest ja sealt kaasatoodud pildimaterjalist. Kantuna ajastule omasest kodukohahuvist rändasid ka Brotze, Grass ja Krause neil aastatel Liivimaa looduses, otsides ja püüdes joonistuslehele mitte ainult kohalikku topograafiat ja ehitismälestisi vaid ka kohaliku maastiku esteetilisi kvaliteete. Sellele, mida nad kujutasid, ja viisile, kuidas nad seda tegid, said seejuures paratamatult määravaks nii nende isiklik kogemus kui ka ajastu laiemad pildikultuurilised konventsioonid. Nii on näha, kuidas Grass ja Krause on Liivimaa maastikus teadlikult otsinud võimalikult vaheldusrikkaid panoraame, Saksa ja Šveitsi veduutidelt tuttavat metsikust ja idüll. Niisuguseid vastuolulisi ja maalilisi vaateid pakkus Liivimaal eelkõige Turaida, Sigulda ja Krimulda (Treyden, Segewold, Kremon) piirkond – ala, mida 19. sajandi kirjandus ehtis juba austava epiteediga „Liivimaa Šveits”.²²⁸ Kohe 1784. aastal, värskest Liivimaale saabununa, oli Krause kirjeldanud Gauja-äärse maastiku võlu: „Loodus muutus aina ilusamaks. [---] Varsti lookles maantee läbi metsaalade, varsti mööda mäenõlvu üles ja alla. Romantilised vaated avanesid jõe orgu [Gauja (Aa)] ja künnad teisel pool jõe ühinesid väikeste metsatukkade, punakalt kumavate kaljuseinte ning võluvalt paiknevate talumajadega meeliköitvaks maaliks. Wilhelm unustas kõik, jooksis end hingetuks, otsides veel paremaid rakursse.”²²⁹ Gauja liivakivised kaldad mõjusid ühtaegu „ülevad” (*erhaben*) ja „rõõmustavad” (*erfreuend*)²³⁰, seostudes 18. sajandi esteetikakategooriate ning subliimsuse ja idüll mõistetega. Lisaks pakkus see Liivimaa kohta ebaharilikult märgine, aga seetõttu Saksamaaga sarnasem loodus sisserändajatele südantsoojendavaid isiklikke äratundmisi, meenutusi „isamaa mägedest ja noorusaja vaadetest”, mis võis võistelda Harzi, Tüüringi või Fichteli mäestike iluga.²³¹ Nõnda ei ole põhjust imestada „Liivimaa Šveitsi” vaadete rohkust Johann Wilhelm Krause pärandis ja Johann Christoph Brotze kogus (peamiselt kas Brotze ümberjoonistustena Grassi originaalide järgi või Krause töödena) ega Gauja kallaste eriti järsku tõusu ja pilvedeni küündivat

²²⁸ „Liivimaa Šveitsi” mõistet 18. sajandi lõpus teadaolevalt veel ei kasutatud. Ernst Anton Immanuel Truharti ja J. Fischeri 1804. aastal ilmunud „Der Reisegefährte auf den Wanderungen in die reizenden Gegenden Lieflands” võrdles Turaida, Sigulda, Krimulda piirkonna ilu „Saksi Šveitsiga” Elbe kallastel ning 1820. aastatel kandus „Šveitsi” nimetus üle ka siinsetele aladele: Karl von Loewis of Menar, Friedrich Bienemann jun., Die Burgen der Livländischen Schweiz. Segewold, Treyden, Kremon und Wenden. Zugleich ein Führer durch das Aathal. Riga: Stieda, 1895.

²²⁹ „Die Natur wurde immer schöner. [---] Bald schlängelte sich die Landstraße durch Waldungen, bald an lang geschwungenen Berglehnen ab und wieder auf. Es öffneten sich romantische Aussichten ins Thal des Flußes, und die jenseitigen Hügel schloßen mit Wäldchen, rothschimmernden Felswänden, reizend situirten Bauernwohnungen sehr anziehende Gemälde ein. Wilhelm vergaß alles, er rannte sich halb tot, um immer schönere Standpunkte zu finden”. – Johann Wilhelm Krause, Wilhelms Erinnerungen. Bd. VII (1784–1786), lk 187.

²³⁰ Johann Wilhelm Krause, Wilhelms Erinnerungen. Bd. VII (1784–1786), lk 188.

²³¹ „Vaterlands Bergen und jugendlichen Ansichten”, „welches der Harz, Thüringer oder Fichtelwald nicht schöner aufweisen können”. – Johann Wilhelm Krause, Wilhelms Erinnerungen. Bd. IX (1792–1794), lk 88, 82.

kõrgust neil joonistuslehtedel. Otse Šveitsi väikemeistrite eeskujupiltidelt on laenatud ka Krause ja Grassi 1790. aastate joonistustel korduv ränduri-jalutaja-loodusnautleja stafaažimotiiv. Need on loodust aukartlikult imetlevad ja ülistavad inimfiguurid – mitte Lorraini-Gessneri idüllmaastike vaimus harmooniliselt pildikeskkonda sulanduvad nümfid ja graatsiad, vaid loodusest eemaldunud, vaatlevad ja oma vaatlemisest teadlikud reisilised, nagu Krause ja Grassi ise. Niisuguse loodust imetleva ja nautiva stafaažifiguuriga sai 18. sajandi tundlik pildivaataja ennast samastada – mõelda end reisilisena ohtlikele mägi-radadele, kaljunukile võimsa kose kohale või kaaslasega oja kaldale ning nõnda vahetult osa saada kunstitöö emotsionaalsetest väärtustest.²³² Tihti võib sellises stafaažis näha ka vihjet Krause ja Grassi sõprusele – kaks rännumeest õnnelikult kõrvuti, koos joonistamas, esiplaanil kaljurahnule raiutud nimed Karl Grass ja Wilhelm Krause jne.

Need Krause ja Grassi kunstiliselt ambitsioonikamad joonistused moodustavad aga vaid väikse osa Balti kunstharrastajate mitmekesisest topograafilisest pildipärandist, mis maastike kõrval hõlmab ju ka plaane, üksikute hoonete ja monumentide jooniseid, vappe jpm *Heimat*'i konstrueerimisel vajalikku. Vaadates kogusse „Sammlung” välja jõudnud töid ja Johann Christoph Brotze enda tegevust Baltimaade pildilisel jäädvustamisel, esitatakse artiklis IV üks Balti pildiliste topograafiate peamine lähteimpulss – korrastamise ja süstematiseerimise soov, mida võib pidada sügavalt omaseks nii valgustusaja (ajaloo)-teadusele kui kunstile.²³³ Nii „Sammlung” tervikuna kui iga sinna kuuluv leht omaette tegeleb nähtava ja kujutletava korrastamisega. Pildispetsiifilises mõttes saab paljudel juhtudel, ikka esmajoones Grassi ja Krause, aga ka Brotze enda maastikuvaadetega seoses, rääkida lausa maastikužanri klassikalisest idealiseerimisskeemist, ehk siis esmaste visandite edasiarendusest valitud rakursi ja läbimõeldud kompositsiooniga vaadeteks – *Prospektmalerei*'ks (*Prospect* on sage sõna ka Brotze kogu uhkemate ja terviklikumate vaadete pildiallkirjades). Nii on selge, et paljud joonistused Brotze kogus ei ole mitte ainult arhitektuuri, ajaloo ja topograafia dokumendid, vaid ühtaegu ka Liivimaa kunstilised veduudid: ideaalmaastikud, kus koonduvad uhked mõisad, kirikute ümber hoidvad külad, taluõued ning Elbe- ja Rheini-äärseid romantilisi kindlusi ja maastikke meenutav Gauja oma lossivaremetega – Balti *Heimat*'i visuaalsed sümbolid.

Seejuures on tunnuslik, et pilt, mis juba iseenesest esindab korrastatud maailma – olgu siis kas idealiseeritud maastiku, läbikomponeeritud ajaloostseeni või süsteemse joonisena – sai valgustusaja süstematiseerimisjanuse (ajaloo)-teaduse silmis erilise väärtuse just sarja, seeriasse, mappi või kogusse kuuluvana, ehk siis omakorda korrastatud ja ülevaatlike pildimaailmadena. Kogusse „Sammlung” on pilt pildi haaval kokku kantud, üles ja ümber joonistatud linnu,

²³² Hans Belting, *Die gemalte Natur. – Kunst um 1800 und die Folgen*. Werner Hofmann zu Ehren. Hrsg. v. Christian Beutler, Peter-Klaus Schuster, Martin Warnke. München: Prestel, 1988, lk 169.

²³³ Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin, lk 27.

asulaid ja kultuurimälestisi, loodusnähtusi, eri rahvusest ja sotsiaalsest seisusest inimesi, nende riietust, tavasid jpm, konstrueerides nõnda unikaalse maiskondliku pildimaailma. Kaudselt võib öelda, et Balti pildilised topograafiad tegid sama, mida valgustusaja maalilised reisikirjad (*voyage pittoresque* žanr), mis jäädvustasid Euroopa äärealasid või kaugemaid tsivilisatsioone ning andsid neile oma motiivivaliku, klassikalise pildikompositsiooni ja seletavate eksplikatsioonide kaudu eurooplasele hõlmatava näo. Johann Christoph Brotze, ning ühtaegu tema kaasautorite Johann Wilhelm Krause ja Carl Gotthard Grassi joonistused kujutasid valgustatud eurooplase pilguga Liivi- ja Eestimaad: väärtustasid maalilisi kindlusevaremeid, tutvustasid kohaliku saksa aadlkonna vappe ja sugupuusid, näitasid luteri kiriku ajalugu ja hooneid, linnade kujunemist ja üldist arhitektuuripilti, rahvastiku etnilist ja sotsiaalset kooslust. Samal ajal edendas nende motiivivalik suuresti siinse baltisaksa kogukonna mina-pildi kujunemist – olgu kasvõi orduaja ja keskaegse ehituspärandi esiletõstmisega, millest sai 19. sajandiks üks baltisaksa identiteedi olulisemaid osiseid, või *baltica* teemaga, eestlaste, lätlaste jt kohalike rahvuste väljanägemise ja kommete laia käsitlemisega – ning andis visuaalse baasmaterjali baltisaksa identiteedile hilisemas 19. sajandis.

Selge on, et pildilised – nii nagu ka tekstilised representatsioonid – pole kunagi üksnes materiaalse keskkonna, maastiku või ehitise „välised” peegeldused ega selle vilets aseaine, vaid nad osalevad aktiivselt tähenduse loomisel. Iga taasesitus toob kaasa tähendusniheid ja uusi tõlgendusi, ent võimendab ühtaegu pildiliste kujutiste jõudu edasi kanduda ja kujundada seeläbi ühiskondlikku mälu.²³⁴ Balti varaste joonistusharrastajate tähelepanu tõi korduvasse pildilisse taasesitamisse kindlad maastikupaigad, hooned ja mälestised, aga ka teatavad kujutamiskiisid ja -mustrid. See, kuidas valgustusaja pildilised topograafid oma kodumaad jäädvustasid ja seda nii geograafilises kui ka ajalises mõttes, rahvuste ja kommete kaudu piltidel ja piltidena korrastasid, integreeris Balti provintse ühelt poolt Euroopa visuaalkultuuri ning aitas samal ajal luua Balti identiteedi kujunemisele tarviliku piiritletud regionaalse ruumi, omad monumendid, mälupaigad ja looduskaunidused.

Kunstiharrastuse funktsioonid: luksus – haridus – looming

Usk kunstide eriomasesse rolli inimese kasvatamisel andis neile ühiskonnas ka uue, märksa laiemaga kandepinna. Stiiliajaloo perspektiivist tähendas see rokokoo lõppu 1770.–1780. aastatel, laiemast sotsiaalajaloo aspektist aga kunsti radikaalset ümberorienteerumist: valgustuse silmis sai kunstist, senisest aristokraatlikust luksuskaubast, ühelt poolt tarviline komponent kõigi inimeste, ka kodanluse hariduses, teisalt aga loova indiviidi, n-ö vabakunstniku eneseleid-

²³⁴ Ann Rigney, *Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory*, lk 20.

mise ja eneseteostuse vahend.²³⁵ Just sellest ajast pärinevad uued loojatüübid kunsti sotsiaallajaloos: õukonnakunstnike kõrval võib 18. sajandisse tagasi vaadates rääkida juba nii boheemlikust kunstnikust kui ka nn revolutsioonilisest kunstnikust.²³⁶ Viimase puhul on silmas peetud loojatüüpi, keda iseloomustas usk progressi ja visuaalia seadmine ühiskondliku agenda teenistusse. Kuigi traditsiooniliselt on sellise revolutsioonilise kunstniku puhtatöuliste näidetena esitletud ikka just kõrgetes žanrites töötanud krestomaatilisi meistreid, nagu prantsuse ajaloomaalija Jacques-Louis David, sakslane Anton Raphael Mengs või hispaania ühiskonnakriitik Francisco Goya, on vastava kunstnikutüpaasi kandepind palju laiem, seostudes enamike valgustussajandi loojate ja miks mitte ka harrastajatega, kes pidasid tähtsaks rääkida kaasa ühiskonna kujundamises ning seda koostöös teaduse ja tehnikaga parendada ja muuta.²³⁷

Ka Balti valgustusaja kultuuriruumis, kus pildikultuuris ja kunstiteadlikkuses toimunud arengu kese ei ole mitte professionaalne-institutsionaalne kunstielu, vaid just nimelt harrastus ja harrastajad, tekib paratamatult küsimus harrastuse ja loomingu omavaheliste piiride, aga ka kunsti/joonistuspraktikate erinevate funktsioonide osas, seda nii vaatlusaluste harrastajate enda silmis kui ka ühiskonna arusaamises laiemalt. Kuidas asetub kunstiharrastus valgustusaja haridusdiskursuse ja toonasele ühiskonnale veel omase ametite, tegevusvaldkondade multidimensionaalsuse (*mehrdimensionale Arbeitswelten*²³⁸) konteksti? Kuidas oma loominguulisi praktikaid ise reflekteeriti? Kuidas positsioneeriti ennast professionaalsete kunstnike – 18. sajandil Balti provintssides veel domineerivate tsunftimeistrite ja samas rahvusvahelisel saksa-italia kunstimaastikul pead töstvate loojate-geeniuste suhtes? Milline oli kunsti ja kunstniku staatus? Allpool tehakse Balti varase publitsistika, siinsete literaatide-kunstiharrastajate (Krause, Grass) omaelulooliste tekstide ning esimeste kohapealsete valgustusaja vabameistrite (vennad Franz Gerhard ja Karl Ferdinand von Kügelgen) võrdleval näitel sissejuhatust kunsti/joonistamise erinevatesse funktsioonidesse/rakendusväljadesse Baltimaades 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses, iseloomustades ühtaegu kunsti ja kunstnikuametiga seotud eksistentsiaalseid, sotsiaalseid ja maiskondlikke eneserefleksioone ning -stiliseeringuid. Doktoritöö artiklitest tegeleb vastava teemaga esmajoones artikkel VII.

---

²³⁵ Erik Forssmann, Goethezeit. Über die Entstehung des bürgerlichen Kunstverständnisses, lk 8

²³⁶ Edmund Burke Feldman, The Artist: A Social History. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1995, lk 111–112.

²³⁷ Alexander Rosenbaum, Der Amateur als Künstler. Studien zur Geschichte und Funktion des Dilettantismus im 18. Jahrhundert, lk 141.

²³⁸ Möiste töö kasutusele: Mehrdimensionale Arbeitswelten im Baltischen Raum. Von der Geschichte zur Gegenwart und Zukunft.

Kunst kui luksus: aadellik kunstiarrastus ja selle kriitika

18. sajandi viimastel aastakümnetel pakuvad Balti varane publitsistika ja toonaste kunstiarrastajate omaelulooline kirjavärand esmast arutelupinnast kunsti uute positsioonide üle ühiskonnas, ent selle arutelu sisus ja toonis on ootuspäraseid erinevusi nii literaatkonna ja aristokraatia kui veel enam rahvusvahelise kogemuse (haritud sisserändajad) ja kohaliku kultuurivälja vahel. Väga selgelt tulevad vastavad paikkondlikud eripärad ja eriarvamused esile näiteks kaasajas aktuaalses diskussioonis kunsti ja luksuse seoste üle, mis tõusis Saksa publitsistikaga paralleelselt oluliseks teemaks ka Balti provintssides.²³⁹ Kunsti kui aadelliku luksuse üle arutlevad mitmed haritud joonistusharrastajad oma päevikusissekannetes. Samamoodi lahkavad seda ka esimesed n-ö spetsiaalselt kunstiküsimusi puudutavad artiklid Balti valgustuslikus trükisõnas. Kirjapandut vaadates on näha selge erinevus Saksamaa taustaga noorte literaatide õpingu-aegse radikaalsuse ning nende hilisemate, Balti provintsside oludes juba isikliku kohanemist, seisustevahelist kompromissi ja üldist ühiskondlikku parenemist otsivate kunstiarusaamade vahel. Nii väljendavad näiteks Johann Wilhelm Krause ülikooliaegsed märkmed Leipzigist ja Dresdenist ehedat mõttekaaslust Saksa valgustusliku haritlaskonna eesliiniga, kellele oli oluline teha kriitikat õukondliku kunsti ja aristokraatliku luksuse kohta ning kuulutada kunsti sisemise uuenemise vajadust. „Kunstid teevad inimestest inimesed, tõstavad nad ingli tasemele, ja siiski, täie valguse käes vaadates, ei suutnud ma seda mõista: muusika, laulukunst, maal ja skulptuur on ju lihtsaimate tööde, virkuse, järelemõtlemise ja vaeva läbi saavutatud külluse lapsed. Üleküllus muudab peeneks, igavus edvistavaks, tehes meid lõpuks tõelise, vajaliku jaoks loiuks, laisaks, nõrgaks, pahatahtlikuks. Võrreldes seda selle vähesega, mida ma teadsin maailma- ja riigialaloost, teadsin ja nägin veel elavate perekondade ajaloo, tuli seda pidada tõeks: saavutajale järgneb hävitaja nii või naa – perekondades kahekolme põlvkonna jooksul, rahvastel ja riikidel aastasadadega. Selline tundus olevat maailmakorraldus. Mu Jumal!” kirjutas Krause 1770. aastatel väärtiselt.²⁴⁰

²³⁹ Kõige olulisemaks häälekandjaks kunsti, luksuse ja moe teemadel kujunes Weimaris ilmuv ajakiri *Journal des Luxus und der Moden* (anti välja 1786–1827), mis oli hästi tuntud ka Balti provintssides. Vt ka: *Das Journal des Luxus und der Moden: Kultur um 1800*. Hrsg. v. Angela Borchert, Ralf Dressel. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2004.

²⁴⁰ „Die Künste Machen den Menschen zum Menschen, sie erhöhen ihn zum Engel, und doch beym Lichten besehen, konnte ers nicht läugnen: Musik, Liederkunst, Malerey und Bildschnitzen wären Kinder des Ueberflusses, der durch sehr gemeine Arbeiten, durch Fleiß, Nachdenken und Mühe erworben. Der Ueberfluß verfeinere, künstele aus Langweile, mache am Ende fürs Wahre, Nöthige träge, faul, weichlich, misbrauchend. Er verglich das mit dem Wenigen, was er aus der Welt und Staatengeschichte, aus der Geschichte noch lebender Familien wußte, sahe, und fand es wahr: auf einen Erwerber folgt ein Verderber, so oder so – in Familien in 2–3 Menschenaltern, bey Völkern und Staaten in Jahrhunderten. Und diese so auffallende Veränderung schien ihm in der so hochgepriesenen Vervollkommenung der Künste und Sitten zu liegen; also gleichviel. Mein Gott!” – Johann Wilhelm Krause, *Wilhelms Erinnerungen*. Bd. III (1774–1778), lk 271.

Liivimaal ootas noori saksa haritlasi Saksamaaga võrreldes aga märgatavalt teistsugune sotsiaalne ja kultuuriline olukord. Kui Euroopa keskustes olid Prantsuse revolutsiooni meeleolud tekitanud arusaadava vastuseisu aristokraatiale ja ühtaegu ka õukondlikule/aristokraatlikule kunstile, mis vajab valgustatud haritlaskonna silmis uut pädevat rolli laiema ühiskonna teenistuses, siis Balti provintssides tegi aadellik kunstiharrastus 18. sajandi teisel poolel kõige laiemas mõttes alles algust. Nõnda on mõistetav, et kohapeal Baltimaades tahtis valgustuslik haritlaskond aadli kunsti- ja kultuuriharrastust pigem edendada ja tagant kiita, mitte kritiseerida. Nõnda valmistas siinse valgustuse keskne väljaanne, August Wilhelm Hupeli ajakiri „Nordische Miscellaneen” kohapeal lausa teadlikult pinnast headele kommetele ja kultuursetele meelelahutustele, üritades leida ühisosa aristokraatliku kunsti- ja luksusloome ning uue, valgustuslik-kodanliku kultuuritarbimise vahel.²⁴¹ Kohe „Nordische Miscellaneen” esimeses aastakäigus ilmunud artikkel „Der Luxus in unsern Nordländern” astus vastu valgustuslikule kriitikale luksuse kui frivoolsuse, liialduse ja allakäigu suhtes ning pidas oluliseks avada pigem luksuse positiivseid tähendusvälju – häid kombeid ja kultuursust.²⁴² Omal moel oli tegemist Vene keisririigi olusid ja siinset elukorraldust valgustuse radikaalsemate vaadete eest kaitsva kirjutisega, mis ei pidanud luksust Liivi- ja Eestimaal mingiks probleemiks ja hindas seda võrdluses muu Euroopaga Põhjamaades nagunii tagasihoidlikumalt esinevaks ilminguks. Luksust tuli Hupeli meelest siinkandis ainult soosida, sest just need maamõisad ja jõukamad linnamajad, kus valitseb „luksus” – mentaliteet, mis ainult ei omanda, vaid ka naudib – aitavad oma hea maitse ja külalislahkusega elavdada kogu ümbruskonda. Ja pigem võinuks rikaste hulgas olla palju enam neid, kes kogumise ja varanduse kasvatamise asemel panevad oma tulud „maitsekalt rajatud pildi- ja raamatukogudesse, ilusasse muusikasse, väljapeetud majapidamisse, põhjamaa lühikeses suves õitsvasse aeda ja pikas talves rõõmu toovatesse kasvahoonetesse, inspireerides nõnda õpetlasi ja kunstnikke”.²⁴³

Selliseks legitiimseks toetusavalduseks kohaliku aadli arengule kultuuri- ja kunstilembese elustiili suunas otsiti võtit merkantiilmajanduslikust lähenemisest, mis sidus omavahel kunsti, luksust ja moodi ning lisas kultuurile seeläbi suuremat kaalu just tootmise ja käsitööproduksioonina.²⁴⁴ „Nordische Miscella-

²⁴¹ Vt ka: Jutta Keevallik, Rein Loodus, Lehti Viirja, *Kunstikirjutus Eestis 1777–1863 / Kunstschreibung in Estland von 1777 bis 1863*. (Tekste kunstist ja arhitektuurist / Texte über Kunst und Architektur 1.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000, lk 19; Jutta Keevallik, A. W. Hupeli „Topographische Nachrichten”, „Nordische Miscellaneen” ja „Neue Nordische Miscellaneen” kunstiinformatsiooni allikana.

²⁴² August Wilhelm Hupel, *Der Luxus in unsern Nordländern*. – *Nordische Miscellaneen*. Bd. 3. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1781, lk 113–147.

²⁴³ August Wilhelm Hupel, *Der Luxus in unsern Nordländern*, lk 134–135.

²⁴⁴ Angela Borchert, *Ein Seismograph des Zeitgeistes*. Kultur, Kulturgeschichte und Kulturkritik im „Journal des Luxus und der Moden”. – *Das Journal des Luxus und der Moden*: Kultur um 1800, lk 77; kaasaegsetest: Moses Mendelssohn, *Gesammelte Schriften*. Bd. 6.1. Kleinere Schriften. Hrsg. v. Alexander Altmann. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1981, lk 115.

neen” esimesed aastakäigud käsitlesid kunste selgelt luksuse ühe osana, kuid luksuseharrastust ennast positiivses võtmes, majandusele ja ühiskonnale kasuliku fenomenina, mis annab tööd ja leiba käsitöölisele, kunstnikele ja õpetlastele.²⁴⁵ Rahvuslikku ja rahvusvahelist ideede- ja raharinglust nähti otseses seoses maitse ja kunsti õitsemisega.

Kunst kui vaimne harrastus: vennad von Kügelgenid

Siiski juba 1787. aastaks ei räägitud väljaandes „Nordische Miscellaneen” kunstidest enam ainult kui luksusest, vaid ka kui „heast maitsest”, väärtustades lausa programmiselt head tooni ning selle alust kunste ja haridust.²⁴⁶ Seega määras Balti provintssides 18. sajandi lõpul kunstide ühiskondlikku väärtust ühelt poolt majanduslik kasu, mida õitsval järjel käsitööd ja hästi korraldatud tootmine tuua võisid, teisalt aga aina enam ka kunstides peituv vaimne ja kasvatuslik kvaliteet. Just hariduse ja kasvatusel kaudu olid kunstid lõpuks Baltimaadeski tõusmas vaimsete tegevuste sfääri – seda aga mitte veel loomingu eneseväljendusena, ka mitte professionaalsena, vaid just heamaitselise ja seisusekohase harrastusena, mis sobitus tõsisemate ühiskondlike ametite ja kaalukamate teaduste kõrvale. Sest nagu Hupel väljaandes „Nordische Miscellaneen” Eesti- ja Liivimaa aadli kasvavat kunstiteadlikkust kiites tõtlikult lisan, ei tegelenud sinne aadel „ainuüksi” humanitaarteaduste ja vabade kunstidega, vaid nende seas võis leida ikka ka tõeliselt erudeeritud mehi: „Eelnevalt räägitust ei pea järeldama, nagu tegeleks sinne aadel ainuüksi kaunite teaduste ja nn vabade kunstidega: ei, nende hulgas on ka tõelise õpetatuse poolest silmapaistvaid mehi.”²⁴⁷

Käesolevas doktoritöös on kunsti uut positsiooni vaimse harrastusena ja kasvavat arusaama kunstnikust kui intellektuaalist²⁴⁸, kes oma seisuselt ei kuulu enam mitte käsitöölise hulka, vaid pigem valgustusaja literaatkonda, põhjalikumalt vaadeldud vendade von Kügelgenide näitel. Portretist ja ajaloomaalija Franz Gerhard von Kügelgen ning talle peagi Baltimaadesse järgnenud kaksikvend, maastikumaalija Karl Ferdinand von Kügelgen kujutasid endast omaette klassiga meistreid Balti kunstiväljal 18. sajandi lõpul – haritud ja oma vanuse

²⁴⁵ Vt ka: [August Wilhelm Hupeli korrespondent,] Ueber den Aufbau neuer Städte in Hinsicht auf das Russische Reich, besonders auf Lief- und Ehstland. – Nordische Miscellaneen. Bd. 8. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1784, lk 12–15.

²⁴⁶ August Wilhelm Hupel, Der in Lief- und Ehstland zunehmende gute Geschmack, lk 489–502.

²⁴⁷ „Doch muß man aus dem was bisher ist angezeigt worden, nicht etwa den Schluß machen, als lege sich der hiesige Adel bloß auf die schönen Wissenschaften und auf die sogenannten freien Künste: nein, man findet unter ihm Männer, die wahre Gelehrsamkeit besitzen und sich dadurch ausgezeichnet haben”. – August Wilhelm Hupel, Der in Lief- und Ehstland zunehmende gute Geschmack, lk 497–498.

²⁴⁸ Hermann Mildenberger, Künstlerporträts. Zum Wandel der Bildnisauffassung. – Schwäbischer Klassizismus. Zwischen Ideal und Wirklichkeit. 1770–1830. Hrsg. v. Christian von Holst. Stuttgart: Hatje, 1993, lk 233.

kohta palju reisinud, seljataga väljaõpe Itaalias ja ees ootamas läbilööki Peterburis Vene keisri õukonnas. Nende tegevus Riias, Tartus ja Tallinnas 1790. aastatel ja 19. sajandi alguses kujunes üheks neist märgilistest sündmustest (seda muidugi Tartu ülikooli joonistuskooli asutamise kõrval aastal 1803), mille kaudu regionaalses kunstiajaloo osas õigusega armastatud defineerida Eesti professionaalse ja institutsionaalse kunstielu algust.²⁴⁹ Käesoleva doktoritöö artiklites on kaksikvendadest kunstnikud lähema käsitluse all vähemalt kahel korral, artiklites I ja II.

Doktoritöös on erilist huvi pakkunud vendade loomingu panus oma aja pildikultuuri, harutades seejuures lahti regionaalse kunsti(stiili)ajaloo lihtsustavat konstruktsiooni von Kügelgenidest kui n-ö klassitsismi maaletajatest²⁵⁰ ning nähes nende töodes valgustuskunstile laiemalt iseloomulikke motive, teaduslikku huvi ja süstematiseerimissoovi. Ühtaegu on tähelepanu pööratud von Kügelgenide märkimisväärsele rollile kunstnikuameti ümberpositsioneerimisel Balti ühiskonnas.

Selle muutuse illustatsiooniks on artiklis I eraldi analüüsitud kaksikvendade pildilist enesekuvandit – Franz Gerhard von Kügelgeni autoportreid ja tema portreed oma vennast.²⁵¹ Fookusesse on võetud kunstnikuportreede peen, oma aja teadlikule vaatajale loetav retoorika, üritades sedakaudu mõista tööde võimalikku mõju, funktsiooni ja vastuvõttu nende loomiskontekstis. Von Kügelgenid olid enne oma Liivi- ja Eestimaa-perioodi õppinud ja elanud 18. sajandi rahvusvahelises kunstipealinnas Roomast, ning sealt pärines ka see kunstnikuportree tüüp, mida Franz Gerhard von Kügelgen Liivimaal kordas ja edasi arendas. Vaadeldavatel portreedel näeb vendi barokse pikalokilise soenguga, mis 18. sajandi lõpul ei olnud enam ajastu mood, vaid pigem kunstnikuseisuse vabaduse ja loomingulisusega seonduv eripära. Lihtsa drapeeritud mantli, juukselokkide ja tumeda taeva taustal tõusevad esile ilusad klassikaliste joontega näod, valgus langemas just laubale ja silmadele kui kunstnike kõige olulisematele meeleorganitele. Ka vendade von Kügelgenide kehapoos portreedel mõjub kunstiajaloo vaatenurgast väga tähendusrikkalt. Pilk pöördes üle õla on klassikaline kunstniku autoportree tüüp, mida tunneb juba Anthonis van Dycki kuulsa portreedesarja „Ikongraafia” avalehelt.²⁵² Von Kügelgenide kaasajas oli selle üle õla vaatava asendi loomeinimeste portreede

---

²⁴⁹ Vastavat jaotust kinnistavad nii Voldemar Vaga teosed Eesti 19. sajandi kunstist Tallinnas ja Tartus, kui ka 1970. aastatel ilmunud Eesti kunsti ajalugu: Voldemar Vaga, *Kunst Tartus XIX sajandil*; Voldemar Vaga, *Kunst Tallinnas XIX sajandil*; Eesti kunsti ajalugu. 1. köide, I. Eesti kunsti kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani.

²⁵⁰ Voldemar Vaga, *Kunst Tallinnas XIX sajandil*, lk 8, 20.

²⁵¹ Täpsema vaatluse all on Franz Gerhard von Kügelgeni „Autoportree” Riia Ajaloo- ja Laevandusmuuseumis (1794–1795, VRVM 56337), „Autoportree” ja „Karl Kügelgeni portree” Eesti Kunstimuuseumis (1797/1798, EKM j 710 M 1948 ja EKM j 711 M 1949) ning „Autoportree” Peterburis Riiklikus Ermitaažis (u 1800, GE 3587).

²⁵² Hans-Joachim Raupp, *Untersuchungen zu Künstlerbildnis und Künstlerdarstellung in den Niederlanden im 17. Jahrhundert*. Hildesheim: Olms, 1984, lk 181–220.

puhul värskelt moodi toonud Angelika Kauffmann²⁵³; nii kujutas ennast ka saksa kuulsaim portretist Anton Graff.²⁵⁴ Seega astus Franz Gerhard von Kügelgen oma enesekuvandis ja venda portreeterides teadlikult dialoogi kunsti(ajaloo)ga, luues portreed, mis ka ilma kunstnikuameti otseste atributideta – pintsli, molberti või joonistusvihikuta – seostusid inspiratsiooni ja loomingulisusega.

Eesti- ja Liivimaal said need portreed von Kügelgenidele justkui reklaamplakatiks või visiitkaardiks, millega ennast Balti tellijaskonnale tutvustada. „Minu mees võttis kõrvaltoas vastu ühte noort, väga kuulsat kunstnikku, kelle mahe flöödihääli ka minu kõrvu ulatus. Ta oli lahkelt pilte kaasa võtnud, mees tõi minu juurde ilusa portree kunstnikust endast ja pani selle mulle voodi-jalutsisse. See ilus, õitsev nägu, ümbritsetud tihedalt langevate lokkidega,” kirjutas Sophie von Stackelberg oma päevikusse kohtumisest Franz Gerhard von Kügelgeniga Riias aastal 1797.²⁵⁵ See, kui intensiivselt Franz Gerhard von Kügelgen enda ja oma venna kuvandiga Eesti- ja Liivimaal tegeles, kuidas ta enesepilti kasutas, ning et ka tema vastuvõtutööks Peterburi Keiserlikku Kunstiakadeemiasse aastal 1800 sai järjekordne autoportree²⁵⁶ – lubavad siin näha mitte ainult individuaalset kunstnikumina konstruksiooni, vaid laiemat tahet ja vajadust tegeleda kunstniku rolli ümbermõtestamisega Venemaa Balti kubermangudes. Kügelgeni (auto)portreedel kattus haritlase- ja kunstnikuroll, manifesteerides kunsti enesestiliseeringut vaimse tegevusena. Baltimaade kunsti elu vähese professionaalsuse ja käsitööliku kuvandi foonil näitasid kaksikvennad maalija ametit selgelt uuest perspektiivist. Sest isegi kui von Kügelgenide kunstnikuportreede pooside ja silmavaadete peenemad tähendused Eesti- ja Liivimaal esialgu ehk märkamata jäid, siis vendade elukutse vaimne loomus oli maalidel kõigile ilmne. Need portreed ei kujutanud lihtsaid maalermeisterid, vaid valgustusaja haritlasi ja loojaid, kes sobisid Riia, Tartu ja Tallinna parimasse seltskonda, rikaste kaupmeeste, literaatide ja professorite ringi ning aadlike majja, etableerides nõnda kunstnikuametit loomingulise tegevusena ja tõstes kunstniku sotsiaalset staatust.

Analüüsitud portreede retoorika projitseerib omakorda von Kügelgenide isiklikke eluvalikuid ja seisusemuutust, mis seondus vendade abieluga Eestimaa mõisniku Zoege von Manteuffeli tütardega. Niisugusele abielule Balti aadl-konda eelnes vajadus tõusta aadliseisusesse ja olla kunstnikuna edukas. Artiklis

²⁵³ „David Garricku portree”. 1764. Stamford, The Burghley House’i kogu.

²⁵⁴ „Autoportree”. U 1776. Berliini Riiklikud Muuseumid.

²⁵⁵ „Mein Mann hatte indes in der Nebenstube einen jungen, sehr berühmten Künstler empfangen, dessen weiche Flötenstimme zu mir drang. Er hatte die Güte gehabt, Bilder mitzubringen, und mein Mann trug das eigene schöne Bildnis des Malers zu mir herein und stellte es zu meinen Füßen auf. Dieses schöne, blühende Gesicht, von dichten, wallenden Locken umgeben”. Tsiteeritud teosest: Leo von Kügelgen, Gerhard von Kügelgen. Ein Malerleben um 1800 und die anderen sieben Künstler der Familie, lk 33.

²⁵⁶ Autoportreel Riiklikus Ermitaažis (GE 3587) kujutas Kügelgen ennast lausa „maalija-vürstina”, vt lähemalt: Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen, lk 40–53.

I on esimest korda lahti harutatud selle olemusliku tõuke jõujooned, mille andis Balti kunstiväljale von Kügelgenide saabumine Eesti- ja Liivimaale 18. sajandi lõpus ning nende peatsed peresidemed baltisaksa aadliga. Ühelt poolt on von Kügelgenid näiteks erandlikust läbilöögist Baltimaades 18.–19.sajandi vahetusel tegutsenud meistrite seas, kunstnikud, kes demonstreerisid oma portreede ja maastikega uusi kunstiideale ja esteetilist taset ning ühendasid siinset harrastuslikku kunstivälja Rooma, Peterburi, Dresdeni jt suurte keskustega. Samal ajal aitasid vendade vaimsus ja reisikogemus, suhted Saksamaa vaimueliidiga, lennukas karjäär Peterburis keisriperekonna isikliku patronaazi all ja – kindlasti mitte viimases järjekorras – ka välja nõutatud Saksa riigiaadli tiitel parandada kunstniku staatust Balti ühiskonnas. Von Kügelgenides tuleb näha 18.–19. sajandi vahetuse kõige olulisemaid suhtekorraldajaid balti aadli, haritlaste ja loojaskonna, kunstnikuameti ja -harrastuse vahel. Kaksikvendade eeskujul said kunstnikud ka nende endi poegadest ja mitmetest Zoege von Manteuffelite laia suguvõsa liikmetest; lisaks Ojasoo mõisale kujunesid olulisteks regionaalseteks kunsti ja hariduse keskusteks Zoege von Manteuffelite ja von Kügelgenide kunstnikedünastiaga seotud Triigi (Ottenküll) ja Küti (Kurküll).

Kunst ja teadus: Tartu ülikool

Nagu kogu Balti maiskondlikul kultuurielul, oli kunstikasvatuse ja -harrastuse edenemisel 18. ja 19. sajandi vahetusel kaks peamist toetuspunkti: ühelt poolt mõis kui koduse hariduse, kunsti õpetamise, harrastamise ja kogumise koht (von Kügelgenide mõistes „mõisa-akadeemia”) ning teiselt poolt 1802. aastal Tartus avatud ülikool.²⁵⁷

19. sajandi algusest saigi valgustuskunst endale kindla keskuse, Tartu ülikooli, mis koondas kohapealsed haritlased ning kutsus lisa Saksamaalt. Ülikooli esimese rektori Georg Friedrich Parroti (1767–1852) toetusel nimetati Liivimaa koduõpetaja ja joonistusharrastaja Johann Wilhelm Krause ülikooliansambli arhitektiks ning ühtaegu põllumajanduse ja tsiviilarhitektuuri professoriks. Tema kõrval asus siinset kunstiteadlikkust täiesti uuele tasemele viima Halle ja Danzigi ülikoolide kogemusega Johann Karl Simon Morgenstern (1770–1852) – klassikalise filoloogia, kõnekunsti, esteetika ning kirjandus- ja kunstiajaloo professor, Tartu ülikooli raamatukogu ja kunstimuseumi asutaja, kes kõige muu kõrval tegeles ülikooli õpetajate instituudi juhatajana ka kunstiõppe korraldamisega kohalikus haridussüsteemis. Nagu Krause, kuigi vähemal määral, oli ka Johann Karl Simon Morgenstern läbi elu ise aktiivselt praktiseeriv joonistus-harrastaja.²⁵⁸

---

²⁵⁷ Mõisa ja ülikooli rõhutab siinse kultuuri tõmbekeskustena ka: Marek Tamm, Kalevi Kull, Eesti teooria, lk 584–597.

²⁵⁸ Johann Karl Simon Morgensterni joonistusi säilitatakse tema käsikirjalises fondis Tartu Ülikooli raamatukogus:

Tartu ülikoolis ühinesid kunsti üldised didaktilised väärtused joonistus-
oskuse paljude üldkasulike rakendusväljadega. Joonistamine oli vajalik põllu-
majanduses, mehaanikas ja ehituskunstis – valdkondades, mida kattis Johann
Wilhelm Krause professor. „Kunstianne kasutab kõiki teadusi. Ta töötab ja
loob kõigi tarbeks. Matemaatika ja isegi selle kõrgeimad teoreemid, keemia,
füüsika, mineraloogia, looma- ja taimeteadus kuuluvad tema valdkonda;
mehaanika on talle tööriistaks,” kinnitas Krause 1803. aastal oma *venia legendi*
loengus.²⁵⁹ Pildile tuli jäädvustada teaduse uued geograafilised ja vaimsed
ulatuvused, olgu selleks siis maadeavastused, looduse kaugemad kihid (taevas
ja maapõu) või inimene ise oma anatoomia ja psühholoogiaga. Pilt, nii oma-
käeline joonistus kui ka seda laiale publikule paljundav trükigraafika, toimis
asjatundliku vaatamisega kogutud teadmiste nähtava dokumendina. Ja parimal
juhul joonistas pildi ikka see, kes ise vaatas ja nägi, ilma kunstiliste lisandusteta
ja kellegi kolmanda abi kasutamata – ehk siis teadlane ise.²⁶⁰ Ka vastavatud
Tartu ülikoolis peeti tulevaste zooloogide, botaanikute, meedikute, geograafide
jt teadlaste hariduse huvides kohe vajalikuks joonistusõpetaja institutsiooni loo-
mist ning Tartusse kutsuti Leipzgis ja Dresdenis väljaõppinud kunstnik Karl
August Senff (1770–1838). Tema ülesandeks anti meditsiini ja loodusteaduste
üliõpilastele joonistamise õpetamine, 1804. aastast aga ka gümnaasiumi kunsti-
õpetajate ettevalmistamine. Sellega koos tekkis ülikooli joonistuskoolile
märkimisväärne joonistusõpikute ja õppenäidisteks mõeldud eeskujupiltide
kogu.²⁶¹ Viimane täiendas Morgensterni käe all kasvavaid ülikooli kunsti-
kogusid, kus vastavalt valgustusaja universaalmuuseumi ideele oli samuti
prioriteediks just kõik õppimiseks ja kopeerimiseks sobiv, ehk siis mündid,
antiik ja reprodutseeriv graafika.²⁶²

<http://dspace.ut.ee/handle/10062/2/browse?type=author&value=Morgenstern%2C+Karl>
(vaadatud 3. III 2017).

²⁵⁹ „Sie, die Kunstsinnige, benutzt alle Wissenschaften. Sie arbeitet und schafft für alle. Die
Mathematik, selbst ihre höhern Theoreme sind ihr zinsbar. Chemie und Physik, die Minera-
logie, Thier- und Pflanzenkunde gehören in ihr Gebiet; die Mechanik ist ihr Werkzeug”. –
Johann Wilhelm Krause, *Oconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen
Einfluß derselben auf Gemeinwohl*, als Antrittsrede gehalten den 13ten Junius 1803, lk 15.

²⁶⁰ „Kui hea oleks, kui see, kes hakkab läbi suurendusklaasi vaatama ja seeläbi looduse
tundmist parandama, ise kohe ka joonistada ja vaske graveerida oskaks” / „Wie gut es wäre,
wenn einer, der durch Vergrößerungs-Gläser observiren und dadurch Erkenntnis der Natur
befördern wollte, selbst wohl zeichnen, und die Kupfer stechen könnte,” kirjutas saksa
valgustuse haridusfilosoof Christian Wolff: *Christian Wolff, Allerhand nützliche Versuche*,
dadurch zu genauer Erkenntnis der Natur und Kunst der Weg gebahnet wird, denen Lieb-
habern der Wahrheit mitgetheilet. Halle, 1747, lk 302; Robert Trautwein, *Geschichte der
Kunstabetrachtung. Von der Norm zur Freiheit des Blicks*, lk 80.

²⁶¹ Kunstiväärtuslikumat osa neist ülikooli joonistuskooli õppeprotsessi jaoks ja käigus
valminud eeskujutöödest on käsitletud: 200 aastat kunstiharidust Eestis. Tartu Ülikooli
joonistuskool 1803–1893 / 200 Jahre Kunstlehre in Estland. Zeichenschule der Universität
Tartu 1803–1893.

²⁶² Inge Kukk, *Koopiad, reproduktsioonid, originaalid. Tartu ülikooli kunstikogu kujunemi-
sest. – Meistriteoste lummus. Koopia 19. sajandil / Im Bann der Meisterwerke. Die Kopie im*

Tartus, nii nagu paljudes teistes valgustusaja ülikoolides, kuhu teadusmaailma kasvav visuaalsus tõi kunstnikke nii loodusteaduslikke objekte üles joonistama kui ka üliõpilastele joonistusoskust jagama, oli n-ö ülikoolikunstniku või ülikooli joonistusõpetaja roll erialases mõttes aga paratamatult ambivalentne, asetudes potentsiaalsesse konfliktitsooni teadusliku joonistamise ja kunstilise loomingu vahel.²⁶³ Nagu artikkel VII seda näitab, on hilisem baltisaksa ja sedakaudu ka Eesti kunstikirjutus hinnanud Tartu ülikooli joonistuskooli ja selle õpetajaskonna puhul pigem seda viimast – professionaalset ja loomingulist poolt. Tartu ülikooli esimesest joonistusõpetajast ja joonistuskooli juhatajast Karl August Senffist on eelistanud rääkida mitte ainult kui õpetajast, vaid ikka kui kunstnikust ja loojast. Ülikooli kunstiõpetaja ameti praktilise ja puhtalt valgustusaja ülikooli vajadustest lähtuva eesmärgi – õpetada joonistama erinevate teaduserialade tudengeid – kõrval on sinne kunstiajalugu näinud Tartu ülikooli joonistuskoolis alati midagi enamat: esimest kõrgemat kunstiharidust andvat õppeasutust Balti provintssides, mis tõi Baltikumi „tundelisusega võrrestitud akadeemilise klassitsismi” õpetamiskogemuse ja iluideaale, pannes aluse „rahvusliku kunstnikekoolkonna identiteedile Eestis ja Lätis”.²⁶⁴ Sellele Tartu ülikooli joonistuskoolile omistatud regionaal-rahvuslikule tähtsusele vastavalt on ka joonistuskooli õpetajaid käsitletud eelkõige oma loomingulise biograafiaga individuaalsete meistrite – loovkunstnikena, mis tegelikult ei olnud nende ülesanne.²⁶⁵ Nii on ülikooli joonistusõpetuse esmane, valgustuslik olemus, jäänud hilisema kunstikirjutuse rahvusliku kunsti- ja ajaloolooma retoorikas tagaplaanile. Käesolevas doktoritöös ei rõhutata joonistusõppe sisseviimist Tartu ülikoolis sinise kunsti elu omaette alguspunktina või paradigmatavahetusena, mis loonuks kunstile ja kunstnikule ühiskonnas uue positsiooni, vaid nähakse seda eelnevate, valgustuslike protsesside ühe tunnusliku verstaapostina. Tartu ülikool oma esimeste professorite, kiirelt kasvava raamatu- ja kunstikoguga ning joonistusõpetaja ametikohaga sai Balti kunstiväljal oluliseks keskuseks, kus kunsti ja joonistusoskust edendati valgustusele omases laia ühiskondliku kasvatus- ja tarbeväärtuse uss, mitte individuaalse loominguna.

---

19. Jahrhundert. Koost. Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2007, kd 1, lk 100–101.

²⁶³ Elke Schulze, *Nulla dies sine linea. Universitärer Zeichenunterricht – eine problemgeschichtliche Studie*, lk 106–109.

²⁶⁴ Gerd-Helge Vogel, *Von Paris über Dresden ins Baltikum. Ein Beispiel für die Verbreitung akademischer Lehrprinzipien in Europa. – Kunst und Aufklärung. Kunstausbildung. Kunstvermittlung. Kunstsammlung*, lk 32–33; Gerd-Helge Vogel, *Die Anfänge der Zeichenausbildung an der Universität Dorpat und ihre Bedeutung für die Herausbildung der bildenden Kunst in Riga in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Riga im Prozeß der Modernisierung. Studien zum Wandel einer Ostseemetropole im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Hrsg. v. Eduard Mühle, Norbert Angermann. Marburg: Herder-Institut, 2004, lk 80.

²⁶⁵ Sellele kallutatud hinnangule Baltimaade kunstiloos juhib tähelepanu ka: Lea Leppik, *Kalefaktoriipojast professoriks. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918*, lk 109.

Kunstharrastus kui esteetiline eneseväljendus

Doktoritöö artiklis VII on valgustuslik-pragmaatiliselt natuuriga Balti (harrastus)-kunstiväljal nähtud ka üksikute harrastajate tiivasirutusi kunsti kui loomingulise eneseteostuse ja võimaliku professiooni suunas. Sest kuigi Balti valgustusajast domineerisid hariduslikud-rakenduslikud pildipraktikad (kodumaa topograafia, kartograafia, arhitektuuri ja ajaloo jäädvustamine, insenertehnilised joonised, teadusillustratsioonid jmt), ei jäädud siin päris puutumata ka sentimentalismist ning tormist ja tungist, mis tõid haritlaste luule-, noodi- ja visandivihikutesse isiklikud tunded ning avasid tee romantilisele nägemusele kunstnikust kui loomingulisest geeniusel.²⁶⁶

Käesolevas doktoritöös kesksete allikatena kasutatud Brotze, Krause, Grassi ja von Kügelgenide elulooline kirjavärs ja noorpõlvlooming annab igal sammul aimu sentimentaalsetest meeleoludest, mis panid väärtustama loodust ja hetkeemotsiooni ning said üheks oluliseks impulsiks tundeliste jalutus- ja joonistusrännakute moele 18. sajandil. Johann Wilhelm Krause on mälestustes pikalt kirjeldanud oma pietismi ja sentimentalismi mõjuväljas möödunud kujunemisaastaid, mil rüütlilood, laulud, märtrilegidid ja ülevoolav tundelisuus tõrjusid gümnaasistide lugemislaualt antiikautorid ja nakatasid noored kaasaegse Saksa lüürika, nn *Teuschmicheley* lummusesse.²⁶⁷ Friedrich Gottlieb Klopstocki eepos „Messias” mõjus talle kui „ime”, samuti Christian Fürchtegott Gellerti, Ewald Christian von Kleisti ja Christian Felix Weisse luule ning Šveitsi poeedi ja kunstniku Salomon Gessneri nostalgilised, elu hapruse üle kurvastavad idüllid. Suur osa Krause varasest pildiloomingust – idüllilised, luuleridade, pühenduskirjade ja tundeliste mälestustahvlitega varustatud joonistused – annab märku sentimentalismist kui valgustuse „massikultuurist”, mis 1780. ja 1790. aastatel vaatas sisse ka Liivimaa mõisnike ja literaatide perearingi.²⁶⁸

Samal ajal kui pietistlik-sentimentaalne toon on Balti valgustuskunstis selgelt nähtav, jääb kunstiajastule omane geeniussekultus ja loometuhin siinsele pildi- ja kirjakultuurile ometi võõraks.²⁶⁹ Ainsa tõsisema märgina kunstiajastust,

²⁶⁶ Kunstnikumüüdi kujunemisest: Ernst Kris, Otto Kurz, Legend, Myth, and Magic in the Image of the Artist: A Historical Experiment. New Haven: Yale University Press, 1979; Bernhard Maaz, Künstlermythen. – Im Tempel der Kunst. Die Künstlermythen der Deutschen. Hrsg. v. Bernhard Maaz. München: Deutscher Kunstverlag, 2008, lk 10; 18. sajandil kujunenud geenius-käsitlusest ja selle erinevustest prantsuse, briti ja saksa kultuuriruumis: John Hope Mason, Thinking About Genius in the Eighteenth Century. – Eighteenth Century Aesthetics and the Reconstruction of Art. Ed. Paul Mattick Jr. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, lk 210–239.

²⁶⁷ Johann Wilhelm Krause, Wilhelms Erinnerungen. Bd. III (1774–1778), lk 50.

²⁶⁸ Kadi Polli, Eelromantism Johann Wilhelm Krause loomingus. – Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1, lk 71–112.

²⁶⁹ Kunstiajastu mõju Balti kirjakultuuris on peetud pigem marginaalseks ja erandlikuks, vt: Thomas Taterka, Läti talupoeg astub kirjandusväljale. Läti rahvusliku kirjanduse sünni kunstiajastu vaimust. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 660–674.

Schillerist ja Jena romantikute vaimust on käesolevas doktoritöös nähtud Prophetenclubi sõpruskonda Riias ning selle ühte keskset figuuri, luule- ja kunstharrastajat Carl Gotthard Grassi (lähemalt artiklites III, V ja VII). Grass oli õppinud Jenas teoloogiat ja naasnud sealt Schilleri isikliku sõbra oreooliga. Suuresti tänu temale lähenesid Riia noorte kunstharrastajate veendumused ja ideaalid Prophetenclubis 1790. aastate keskpaigas pigem saksa romantikute lennukusele kui Balti valgustuses tavapärastele pragmaatilistele, ranget moraali- ja kasvatussõnumit teenivatele arusaamadele. Bursilik-joviaalses Prophetenclubis hinnati individuaalset vabadust ja loomingulisust, seda ka klubi töökorralduses, mis ei põhinenud püsival liikmelisusel ega positsioonidel, vaid nägi igaks kokkusaamiseks ette uue juhataja – selle, kes esitas parima luuletuse.²⁷⁰ Seega tähendas Prophetenclub osalejatele mitte ainult toredat aja-veetmist, vaid ka kokkukuuluvustunnet, mis sisendas eneseusku ja kõrgemat, valitud olemist. Koos toetati ja võimendati üksteise geeniusi, loomingulisi andeid ja ambitsioone, ehk Garlieb Helwig Merkeli sõnadega: „See andis mulle elurõõmu, aga ka eneseteadlikkust ja lausa üleolekut: sest usalduslik läbikäimine hulga noorte õpetlastega, keda üldsus, nii tihti kui nende pärast ka pead ei vangutatud, tunnustas siiski väljapaistvate talentidena, pani mind peagi ennast ka ühe sellisena tundma.”²⁷¹ Kui vaadata Prophetenclubi olemust ja inspireerivat mõju oma generatsiooni elutunnetusele ja eneseteadvusele, on täiesti põhjendatud võrdlused nii Göttingeni Hainbundi kui ka Heidelbergi ja Jena romantikute ringiga.²⁷²

„Tormi ja tungiga” koos hakkas tekkima mõra ka valgustuse üldtunnustatavasse suhtumisse kunstharrastusse: 19. sajandi alguseks olid harrastajad-diletandid ja „tõeline kunstnikkond” (*Wahrer Künstlertum*) saksa kultuuri-ruumis juba omavahel eristumas ja tasapisi ka vastandumas.²⁷³ Kunstiajastu tõukas tagant geeniuskultust ja romantilist nägemust kunstnikust kui jumaliku andega loojast, kelle puhul maksavad eelkõige sünnipärane talent, kunstioskuste pidev arendamine, loomingu sügavad emotsionaalsed väärtused ning omaksvõtt kunstimaailmas. On ootuspärane, et ühed esimesed püüdlused teostada ennast kujutavas kunstis „Tormi ja tungi” vaimus originaalgeeniusena, seostuvad balti literaatkonnas just Prophetenclubi sõpruskonnaga: 1796. aastal raputas Riia seltskonda Carl Gotthard Grassi impulsiivne otsus loobuda kindlat ja turvatud

²⁷⁰ Garlieb Helwig Merkel, *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. Bd. 1. Aus Liefeland. Leipzig: Köhler, 1839, lk 136.

²⁷¹ „Für mich war sie wohlthuend gewesen. Sie gab mir nicht nur heiteren Lebensmuth, sondern auch Selbstgefühl und sogar höhere Geltung: denn der vertraute Umgang mit einer Zahl junger Gelehrten, die im Publicum, so oft es auch den Kopf über sie schüttelte, doch für ausgezeichnete Talente anerkannt wurden, lies mich bald selbst für einen Solchen gelten.” – Garlieb Helwig Merkel, *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*. Bd. 1. Aus Liefeland, lk 138.

²⁷² Georg von Rauch, *Der Rigaer Prophetenclub und andere Aufsätze zur baltischen und russischen Geschichte*, lk 73–88.

²⁷³ Johann Wolfgang von Goethe, *Über den sogenannten Dilettantismus oder die praktische Liebhaberey in den Künsten*. – Goethes Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand. Bd. 44. Goethes nachgelassene Werke. Stuttgart: Cotta, 1833, lk 261.

tulevikku pakkuvast Suntaži (Sundzeli) pastori kohast ning suunduda pikale joonistusreisile Šveitsi. Tema ärasõiduotsuse taga oli nii õnnetu armastus, kui ka teadlik soov siduda oma edasine elu romantilisele, jumaliku kunstiandega loojale kohaselt jäädavalt ja ainuüksi kunstiga („Tahaksin niikaugele jõuda, et võiksin endale tunnistada – kunst on minu kindel ala. Sellega ei taha ma öelda, et minust kord kunstnik saab, aitab, kui ma iseendale õigustuse leian.”; „[S]ee on minu hinge kirjutatud, et kunst mulle leiva annab.”²⁷⁴)

Niisuguse romantilise loojatüpaži põhimõttelist erandlikkust balti mentaliteedis näitavad aga hästi Carl Gotthard Grassi eluvalikutele kodumaal osaks saanud reaktsioonid. Kohapealse suhtumise värvikaks peeglikuks võib pidada Prophetenclubi-aastate sõbra Garlieb Helwig Merkeli omaeluloos kajastuvat kriitikat Grassi toimimise suhtes, mis areneb laiemaks mõtiskluseks kunsti ja kunstnikukutsumuse/-ameti ebaküllasest loomusest n-õ mehemõõduna (*Bestimmung eines Mannes*) või elueesmärgina (*Lebenszweck*): „Aga ka kõige vahetum entusiasm, mõtlesin ma toona: miks peaks see tegema kunstnikuks? Mulle jäi arusaamatuks, kuidas saab üks mees valida oma peamiseks elumõtteks õõnsast torust või tühjast keeltga ületõmmatud kastist hästikõlavate toonide väljameelitamise, või värvidega või kivist meeldivate piltide tegemise, või oma keha graatsilise liigutamise ... Mulle tundus, et anne sellisteks saavutusteks on hea lisand tahtmisele ja püüdlusele midagi kõrgemat korda saata; aga omaette näisid sellised saavutused ebapiisavad ja – mitte küllalt väärikad, et olla ühe inimese eesmärk, või tema vaimuvajadusi rahuldada, tema elu täita.”²⁷⁵

²⁷⁴ „Ich hoffe dahin zu kommen, daß ich es mir selber bezeugen kann, die Kunstanlage sei eine meiner bestimmten. Damit sage ich nicht, daß ich jemals ein Künstler sein werde, genug, wenn ich für mich selbst gerechtfertigt bin.” – Gotthard Tielemann, Karl Gotthard Graß. Eine biographische Skizze. Nebst einigen Briefen von ihm an seine Freunde in Livland geschrieben, lk 229; „[E]s ist in meiner Seele geschrieben, daß die Kunst mir Brot geben wird, ... und gern denk ich’s auch, daß ich auf keinerlei Weise meinem Vaterlande mehr Ehre machen könnte, als wenn ich’s zu einem honorigen Namen in der Künstlerwelt bringe. Daß ich die Natur fühle, das weiß ich, am Geiste Gottes fehlt es mir auch, Gottlob! nicht, und da ich bey keinem Meister in die Schule gegangen bin, so sollte ich, wenn ich aus den Dünen herauskäme, segeln und fliegen wie ein Schwan der dem Parnasse zufliegt.” – Grassi kiri Morgensternile. Rooma, jõulud 1811: Briefe und Brieffragmente. – Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst 1814, Bd. 2, Hälfte 1, lk 267–268.

²⁷⁵ „Aber auch der wahrste Enthusiasmus, dacht’ ich damals: wozu macht er den Künstler? Es war mir unbegreiflich, wie ein Mann es zu seinem höchsten Lebenszweck wählen könne, aus einer durchlöchernten Röhre oder einem hohlen, mit Saiten bezogenen Kästchen wohlklingende Töne hervor zu locken, oder gefallende Bilder mit Farben oder aus Stein zu machen, oder seinen Körper graziös zu bewegen... Mir schien, das Talent zu solchen Leistungen sey eine herrliche Zugabe zu dem Vermögen und Bestreben, Höheres zu leisten; aber allein schienen solche Leistungen mir nicht fähig und – nicht würdig genug, die ganze Bestimmung eines Mannes zu seyn, oder sein Geistesbedürfniß zu befriedigen, sein Leben zu füllen. Was ich von dem staatsbürgerlichen Verhältnisse, den gesellschaftlichen Charakter und der Lebensweise vieler Künstler ... hörte und selbst sah, bestärkte mich in meiner Ansicht von dem Ungenügenden der Ausübung schöner Künste, als einzigem Lebensz-

Merkeli seisukohast aimub Balti kultuurile väga iseloomulikku reserveeritust „Tormi ja tungi” suhtes ning poolehoidu ühiskondlik-seltskondlikult mõtlevale valgustusele, mis selgelt hindas ühiskondlikku angrazeeritust, seltskondlikkust ja üldkasulikku tegu ülemaks kui individuaalset loomingulist eneseteostust. Seda esmajoones balti aadlile – ja aadli eeskujul ka literaatkonnale – sügavalt omast arusaama on kirjandusteaduses kujundlikult kirjeldatud kui n-ö teo ja teksti vastuolu, peegeldades baltlaste suhtumist kunstilisse akti (teksti) kui tehtud teo jälge.²⁷⁶ Vastavates mõtteraamides sündinud kunstiline tekst oli seega juba ette määratud teisesesse rolli, kujutades endast ei midagi rohkemat kui tegeliku teo sekundaarset jälge.

Käesoleva doktoritöö artiklis VII on leitud, et selline valgustuslik-pragmaatiline käsitlus kunstiloomest, hierarhiline vahekord päris teo ja selle kunstilise jäädvustuse vahel ei iseloomustanud arusaadavalt mitte üksnes Balti kirja-kultuuri, vaid samahästi ka kogu siinset kujutava kunsti välja, toimides mitte ainult teo ja teksti, vaid ka teo ja pildi vastuoluna. Seda tajudes on ühtaegu selge, et Balti varasele kirjandusele ja kunstile traditsiooniliselt ette heidetud vähene esteetiline kvaliteet ja madal loomelend ei olnud kaugeltki mitte suut-matus, vaid kohaliku kirja- ja pildikultuuri eripära – loomingulisele vabadusele siinmail seatud ühiskondlike ja seisuslike piiride loogiline kaasnähe.²⁷⁷ Ilmne on ka vastava valgustusliku mentaliteedi erakordselt pikk püsi Balti kirjanduses ja kunstis, mis romantismi praktiliselt vahele jättes suubus läbi 19. sajandi ulatu-nud biidermeierajastusse.²⁷⁸

Lisaks sotsiaalsetele erijoontele on Eesti maiskondliku kultuuriloo puhul silmatorkavad ka siinses mõtlemises domineerinud ruumilised kategooriad – tsentri ja perifeeria, seesmise ja välise, oma ja võõra vahekorra tähtsustamine ning kõrgendatud tähelepanu keskkonnale ja maastikele.²⁷⁹ Eesti- ja Liivimaa regiooni enesepilti kujundasid antiigil tuginevad arusaamad põhja ja lõuna erinevast karakteristikast, mis sai valgustusajast omakorda võimendust Montes-quieu julgetest teooriatest kliima ja inimühiskonna seostest.²⁸⁰ Kunstiaru-saamades kaasnes sellega konkurentsitu imetus lõuna ja itaallaste suhtes, keda peeti inglaste või Läänemere-äärsete rahvastega võrreldes maalijatena alati ületamatuteks.²⁸¹

---

weck.” – Garlieb Helwig Merkel, Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben. Bd. 1. Aus Liefeland, lk 182–183.

²⁷⁶ Jaan Undusk, Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst, lk 27.

²⁷⁷ Jaan Undusk, Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst, lk 28.

²⁷⁸ Biidermeierist kui 19. sajandi Balti kunsti ühest olulisemast katusmõistest: Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi / Baltic Biedermeier. Panoramas and Introspections.

²⁷⁹ Marek Tamm, Kalevi Kull, Eesti teooria, lk 606.

²⁸⁰ Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1967.

²⁸¹ Thomas DaCosta Kaufmann, *Toward a Geography of Art*. Chicago: University of Chicago Press, 2004, lk 36.

Alates oma kõige varasematest enesekirjeldustest, olgu selleks siis väljaandes „Nordische Miscellaneen” ilmunud kirjatükid luksusest ja heast maitsest või haritlastest kunstiharrastajate omaelulood, tuleb Balti kultuuriruum ikka ja jälle jutuks kui põhjamaa või põhi (*Nordenland, Norden*) – koos oma kliimaatilise, loodusliku ja ühtaegu ka kultuurilise määratusega. Väga kujukalt joonistub selline lõuna ja põhja vastandamine välja ka Carl Gotthard Grassi kirjades kodumaale: kunsti häll oli tema jaoks vaieldamatult lõunas – Kreekas ja Itaalias („Just maheda Kreeka taeva all, vanaaja haritud rahvaste juures, eriliste olude poolt soovitusena jõudis kunst sellistele kõrgustele, mida me tänini imetleme. Siiani on tema lemmikasukohaks klassikalise pinnaga Itaalia.”²⁸²); seevastu põhjamaad ei sobitunud kõrgete kunstidega mingil moel („Kunstist, kui kunstist, ei saa põhjas õigupoolest kunagi juttu olla”²⁸³). Balti „paksud okasmetsad” võisid peavarju pakkuda küll luulele ja muusikale (Herderit tsiteerides meenutas Grass oma isamaad kui maad, kus isegi talupoegade olemusse kuulub „loomulik poeesia” (*eine natürliche Poesie*) ja valitseb liivlastelt päritud „pehme rahvustemperament” (*sanftes Nationaltemperament*)²⁸⁴), ent mitte peenemale kultuuri- ja kunstielule, mis sünnitaks Raffaele, Michelangeloid ja Canovasid („Kahjuks on see tõsi, et meie kandis puhkeb vaimne elu vaevalt kunagi nii viljakalt õide kui Saksamaal või mõningatel teistel lõunapoolsematel aladel. Selle vastu tegutsevad mitmed asjaolud. Meie piirkonna kõrgemad eluvajadused sunnivad õpetlasi mitte harva ohverdama oma aega kõrvaltegevusele, jättes teadustele nõnda vähem tunde, ja millegi olulise saavutamiseks on vaja muusadele pühendada enamiku oma ajast. Kui siia arvata veel kirjandusliku abimaterjali nappus, siis on iseenesestki selge, et edusammud kõrgema poole – vähemalt meie juures – on väga raskendatud. [---] Veel enam käib see kunsti kohta. [---] Ja no kus on põhjas Raphaelid, Michel Angelod, Canovad?”²⁸⁵).

²⁸² „Konnte diese [die Kunst] doch selbst bei den gebildeten Völkern des Alterthums, durch besondere Umstände begünstigt, nur unter dem milden griechischen Himmel zu dieser Höheit gelangen, die wir noch jetzt bewundern. Der klassische Boden Italiens wurde späterhin ihr Lieblingsaufenthalt.” – An G. T-nn. Rom, den 28. Juli 1811. – Caritas. Ein Taschenbuch zum Besten der Unterstützungs-Casse des Frauen-Vereins zu Riga. Jg. 1. Hrsg. v. Dr. Karl Ludwig Grave. Riga: W. F. Häcker, 1825, lk 90.

²⁸³ „Von Kunst, als Kunst, kann für den Norden wohl kaum je die Rede sein.” – Gotthard Tieleman, Karl Gotthard Graß. Eine biographische Skizze. Nebst einigen Briefen von ihm an seine Freunde in Livland geschrieben, lk 241.

²⁸⁴ Gotthard Tieleman, Karl Gotthard Graß. Eine biographische Skizze. Nebst einigen Briefen von ihm an seine Freunde in Livland geschrieben, lk 240.

²⁸⁵ „Leider ist es wahr, das das geistige Leben in unsern Gegenden wohl schwerlich jemals zu der Regsamkeit aufblühen wird, welche Deutschland und einige andere südlichen Gegenden auszeichnet. Es wirken mächtige Ursachen dagegen. Die erhöhten Lebensbedürfnisse in unserm Norden nöthigen nicht selten den Gelehrten zur Aufopferung seiner Zeit durch erschöpfende Nebenarbeiten, die den Wissenschaften wenige Stunden übrig lassen, und um Bedeutendes zu leisten, fordern die ernsten Musen, daß man ihnen den größern Theil seines Lebens widme. Rechnet man dazu noch den Mangel an manchen literärischen Hilfsmitteln, so leuchtet es von selbst ein, daß das Fortschreiten zum Höhern – bei uns wenigstens – sehr erschwert wird. [---] Dieß ist noch mehr der Fall mit der Kunst. [---]

Kui lisada siia veel teine Balti kultuuriruumile omane enesedeterminatsioon – nimelt nägemus Riist ja Tallinnast kui hansalinnadest, st esmajärjekorras kaubandus-, mitte kultuurilinnadest²⁸⁶ – annab Balti provintside geograafilise-kliimaatilise enesemääratlus veel ühe lisaseletuse sellele, miks kohalik kultuuriloom, eriti just kujutav kunst, ei pidanudki püüdlema kõrgemaid eesmärgi, vaid oli juba ette määratud kitsasse ja madalasse sängi, rohkem üldkasuliku ja didaktilise tegutsemise kui loomingulise eneseväljenduse valda.

Balti ühiskonna valgustuslikke, seisuslikke ja ruumilisi mõtteraame vaadates on selge, et arusaamal kunstnikust kui loojast – ja eriti romantilisel kunstnikutüüpaažil – oli Baltimaades raske kandepinda leida. Ka romantilise kunstnikutüübi varaseim näide Carl Gotthard Grass võlgneb oma stilisatsiooni hilisematele biograafidele, kes tagantjärele küll tunnustasid tema pühendumust ja loojaambitsiooni, aga rõhutasid samas selle erandlikkust kohalikus kultuuriruumis. Näha on, et siinse kunsti eneserefleksioonid ei püüagi sobitada loomingulist impulsiivsust Balti tasaste oludega („[T]ema [Grassi] loomus ei olnud määratud mitte rahulikuks, ühetasaseks libisemiseks läbi elu, vaid vabaks kunstnikuteeks, mis võib teinekord viia kibedate pettumusteni, aga lasta osaks saada ka erakordsetel naudingutel.”²⁸⁷), vaid see jääbki seostuma võõrapärasuse ja pigem lõunamaiste kontrastidega (1868. aastast pärineb Julius Eckardti värvikas, iga epiteediga romantilist kunstnikumüüti loov kirjeldus Carl Gotthard Grassi portreest: „[K]orratult laiaili mustad juuksed langevad kõrgele, mõtte-rikkale laubale, mille alt säravad välja paar tõsiseid siniseid silmi, mis äratavad veelgi huvi tänu neid ümbritsevatele selgetele, terava lõikega näojoontele. Mees, kellele need näojooned kuulusid, ei näe välja ei range rachärra ega väärrika pastorihärrana ..., ta vaatab otsa nii süngelt ja võõrapäraselt, et on raske uskuda, et ta on üldse meie kodusest-õdusast põhjast pärit ja oleks rahuldunud sellega, et elada siinses kitsalt piiritletud ringis esiisade kombel nii heas kui halvas”.²⁸⁸).

-] Und wo wären denn im Norden die Raphaelen, Michel Angelos und Canova's?" – An G. Tinn. Rom, den 28. Juli 1811. – Caritas. Ein Taschenbuch zum Besten der Unterstützungs-Casse des Frauen-Vereins zu Riga, lk 89–91.

²⁸⁶ Vt nt: Garlieb Helwig Merkel, Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben. Bd. 1. Aus Liefeland, lk 203–204.

²⁸⁷ „[S]ein [Grass's] Charakter war nicht für den ruhigen, gleichförmigen Schlich durchs Leben, sondern für die freie Künstlerlaufbahn geeignet, die freilich oft zu bitterm Entbehren führt, aber auch durch ganz eigenthümliche Genüsse entschädigt.” – Garlieb Helwig Merkel, Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben. Bd. 1. Aus Liefeland, lk 210.

²⁸⁸ „[U]ngeordnet herabhängendes schwarzes Haar fällt über eine hohe, gedankenreiche Stirn, unter welcher ein paar ernste blaue Augen hervorblitzen, die durch die kühnen scharf geschnitzten Züge, welche sie einschließen, noch an Interesse gewinnen. Der Mann, dem diese Züge angehört haben, sieht weder nach einem gestrengen Rathsherrn, noch nach einem würdigen Pfarrherrn ... aus, er blickt so düster und gespenstlich drein, daß man kaum glauben kann, er sei überhaupt unserem behaglich-gemüthlichen Norden entstammt und habe sich daran genügen lassen, nach der Väter Sitte schlecht und recht in eng begrenztem Kreise zu leben”. – Julius Wilhelm Albert von Eckardt, Verklungene Namen. Lose Blätter aus der

Sellist loovat kunstnikku, keda hilisem kunstiajalugu on suurte metropolide eeskujul ka baltisaksa kunstnikkonda konstrueerides traditsiooniliselt otsinud ja hinnanud, ei saanudki 18. sajandi teise poole Baltimaad veel pakkuda. Nagu artiklis VII näidatud, puudusid selliste loominguliste isiksuste küpsemiseks siinmail mitte pelgalt institutsionaalsed tingimused, vaid eelkõige ühiskondlikus suhtumises vajalikud eeldused ja mõttemustrid.

Kokkuvõtteks

Käesolev doktoritöö „Valgustuskunst. Balti kunsti- ja joonistusharrastusest 18. ja 19. sajandi vahetusel” koosneb sissejuhatausest ja seitsmest varem avaldatud artiklist. Artiklid on kirjutatud pikema aja jooksul ning mahukate pildi- ja allikauurimuste tulemusel, olles kokkuvõtteks viimase aastakümne mitmest suurest uurimisprojektist 18.–19. sajandi Balti pildikunsti ja visuaalkultuuri vallas. Sellised projektid on olnud arhitekt Johann Wilhelm Krause joonistuste kataloogimine Tartu Ülikoolis (alates 1999), Liivimaa harrastuskunstniku-luuletaja Carl Gotthard Grassi pildipärandi ja kunstialase publitsistika läbitöötamine (alates 2007) ning rahvusvaheline näituse- ja raamatuprojekt maastikumaalija Karl Ferdinand von Kügelgeni ja ajaloomaalija Franz Gerhard von Kügelgeni loomingust (2015). Neljanda allikakonvoluudina on käesolevas töös käsitlemist leidnud Balti valgustuse keskne pildivaramu, Johann Christoph Brotze kogu „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc.”, kuhu 1790. aastatel tegid joonistajatena kaastööd nii Johann Wilhelm Krause kui ka Carl Gotthard Grass.

Doktoritöös võetakse vaatluse alla Balti valgustusaegne kunstiväli, kesken- dudes harrastuslikule pildipärandile. Pöörates fookuse toona veel tagasihoidli- kult professionaalselt-institutsionaalselt kunstielult laiemale harrastajate ringile, kunstiliselt kõrgetasemelistelt piltidelt harrastuslikule, argisele, rakenduslikule pildipärandile (reisi- ja teadusjoonistused, kartograafilised ülestähendused, koduloolised ja muinasteaduslikud pildid, päevikuvinjetid jpm) on jälgitud kunstitundmise ja joonistusoskuse hüppelist kasvu balti aadli- ja haritlaskonna seas 18. sajandi teisel poolel (sh eraldi tähelepanuga naistel, artikkel II) – ja veel enam, pildimeedia märkimisväärset rolli Balti valgustuses. Nii saab tões- tust doktoritöö üks põhilisi lähtekohti, et valgustussajandis kujutava kunstiga toimunud paradigmuu- tused (kunsti/kunstniku staatuse muutus ja uus ühis- kondlik mõõde, avarduv teemadering, kunstihariduse ja -turu arengud, teadlik tellija, koguja, publik jpm) kehtestasidki ennast siinmail mitte niivõrd kunstiga elatist teeniva meisterkonna, kui just laia kunstidiletantide ringi kaudu. Selline vaatenurga muutmine ja seniste kohalikku kunstivälja kirjeldavate mustrite teatav ümbermängimine on töös abiks Balti kunsti erijoonte esiletoomisel, lubades alaväärsuskompleksita käsitleda siinse varase pildipärandi vähest

---

baltischen Kulturgeschichte. Carl Grass. – Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze, lk 260.

esteetiliselt kvaliteeti ja madalat loomelendu ning hinnata sellele omast valgustuslik-pragmaatiliselt suhtumist ja rakenduslikku-harrastuslikku iseloomu kui baltisaksa kunstikultuuri ühte põhijoont. Mentaliteediajaloo poolelt aitavad Balti harrastuslikku kunstivälja avada käesolevas töös ohtralt kasutamist leidnud kirjalikud allikad – harrastajate omaelulood, kirjad ja publitsistika – mis võimaldavad analüüsida balti aadli- ja literaatkonna kunstiarusaamu ja toonaste joonistuspraktikate erinevaid eesmäärke (artikkel VII, sissejuhatuse alapeatükk IV).

Olulise diskursiivse raamistiku on doktoritööle pakkunud „valgustuskunsti” kontseptsioon Saksa pilditeaduses. Just valgustuskunsti diskursuse kaudu on saadud kinnitust ka käesoleva uurimuse teisele peamisele lähtekohale – valgustuse vaimne võrgustik, toonane rahvus- ja riigipiiride ülene „õpetlaste vabariik” tähendas Euroopa (Saksa) ja Balti haritlasi ühendavaid ideid ja tekste, aga samavõrra ja sama tähtsana ka ühist pildikultuuri. Seda valgustusaja pildikultuuri – valgustuskunsti – on käesolevas töös uuritud läbi mitmete pilditeaduse ja visuaaluuringute meetodite, otsides tähendusi piltide motiividest, nende võrdlusest, eeskujudest ja kordumistest ning nähes piltides oma aja mõtlemisprotsesside aktiivseid kujundajaid. Seejuures on fookusesse võetud pildilised topograafiad, esmajoones J. C. Brotze, J. W. Krause ja C. G. Grassi jäädvustused Liivi- ja Eestimaa maastikest, mis pakuvad parimat näidet pildilise kujutamise mõjukusest, levist ja tähendusloomest Balti valgustuses (artiklid III, IV, V; sissejuhatuse alapeatükk 3).

Doktoritöö artiklites on saanud lähema käsitlemise järgmised teemad:

- **Kunstnikuamet Balti provintssides valgustussajandi lõpul (Franz Gerhard ja Karl Ferdinand von Kügelgen).** Doktoritöö artiklis „Gerhard ja Karl von Kügelgen” (artikkel I) on käsitletud Balti valgustusaja kunstivälja professionaalsemat serva – Reinimaalt pärit kaksikvendi Franz Gerhard ja Karl Ferdinand von Kügelgeni, kes olid kõige parema väljaõppe ja lennukama karjääriga meistrid Eesti- ja Liivimaal 18. ja 19. sajandi vahetusel. Artikli eriline rõhk on Karl Ferdinand von Kügelgeni joonistusreisidel: Eestis, Krimmis ja Soomes tehtud „maaliliste reise” (*voyage pittoresque*) pildisarjadel, mis avastasid ja tutvustasid Euroopa äärealade maastikke ja vaatamisväärsusi. Ent von Kügelgenide loominguga kaudu on vaadatud ka Balti olusid ja kunstnikuametiga seotud eelarvamusi, sh von Kügelgenide endi keskset panust valgustusaja uue kunstikutüübi – looja ja intellektuaali – etableerimisse Balti ühiskonnas.
- **Balti kunsti-harrastajad: naiste kunsti-harrastus ja -haridus.** Artiklis „Balti aadlipreili kunsti-harrastusest. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842)” (artikkel II) tegeletakse naiskunstnike, naiste kunsti-harrastuse ja -hariduse temaga, toetudes Franz Gerhard von Kügelgeni õpilase ja ühtaegu tema tulevase abikaasa Helene Marie Zoege von Manteuffeli perekonna näitele 1790. aastatel Ojasoo mõisas Eestimaa. Tegemist on esimese käsitlemisega balti naiste kunsti-haridusest 18.–19. sajandi vahetusel, marginaliseeritud lõiguga kunstiajaloo, mida on aidanud rekonstrueerida

von Kügelgenide perekonna omaeluloolised kirjutised ja Johann Karl Simon Morgensterni märgiline tekst „Von den Grenzen weiblicher Bildung” (1805).

- **Balti kunstharrastajad: aadelkond ja literaadid (Johann Wilhelm Krause).** Artiklid II–V on käesoleva doktoritöö kese, milles analüüsitakse Balti valgustusaja joonistusharrastajaid ja -harrastust. Artiklis „Joonistavad literaadid ja aadlikest kunstidiletandid” (artikkel III) vaadeldakse esmalt aadlikest kunstharrastajaid, kelle puhul kunstharrastus võis ühtaegu tähendada nii kunsti kogumist, toetamist kui ka praktilist joonistamist, kuuludes aadelliku elustiili juurde. Nagu käsitletud pildimaterjal näitab, sai balti aadli praktiline joonistusharrastus valgustussajandi lõpul ühelt poolt tuge vabamüürliku liikumise arhitektuuri ja kunsti hindavatest traditsioonidest, teisalt ka sõjaväeteenistuse kogemustest, kust sageli toodi kaasa kartograafiaalne väljaõpe. Aadli juurest on liigutud Balti valgustuskunsti kõige karaktersema harrastajaskonna – literaatide – suunas, keskendudes esmajoones Tartu ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause mastaapsele, ligi 900 joonistust hõlmavale pildipärandile. Läbi Krause joonistusloomingu, mis pakub Liivimaa ja Šveitsi maastikke, allegooriad inglise ja itaalia gravööride järgi, tundepilte hauamonumentide ja paviljonidega, loodusteauslikke vaatlusi, koopiaid Saksi veduudimeistrite lehtedest, ajalooramatutest ja reisikirjadest, antiikarhitektuuri stuudiume, gooti varemeid jpm, saab artiklis võimalikuks unikaalne ekskurss valgustusaja pildimeedia uute teemade, motiivikronoloogia ja kõnetusviiside radadel.
- **Balti kunstharrastajad: maastiku- ja kohaloome Liivimaa pildilistes topograafiates (Johann Christoph Brotze, Johann Wilhelm Krause, Carl Gotthard Grass).** Artiklis „The Role of Pictures in the Late Baltic Enlightenment” („Piltide rollist Balti valgustuses”, artikkel IV) vaadeldakse Balti varast maastikujoonistust 1790. aastatel. Jälgitud on, kuidas noored haritud saksa sisserändajad avastasid oma uut kodumaad nii pildis kui ka kirjasõnas: jalutades, õpetades, joonistades ja kaardistades Liivi- ja Eestimaa maastikke, ehitisi, kombeid ja inimesi. Sellise teksti- ja pildimeedia ühise praktika parima näitena on käsitletud balti topograafiaid – nii August Wilhelm Hupeli artiklikogumikke „Topographische Nachrichten” jt kui ka Johann Christoph Brotze pildikogu „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc.”. Artiklis väidetakse, et Balti varaste joonistusharrastajate tähelepanu tõi korduvasse pildilisse taasesitamisse kindlad maastikupaigad, hooned ja mälestised, aga ka teatavad valgustuskunstile iseloomulikud kujutamisiisid ja -mustrid. Nõnda hõlmasid Balti pildilised topograafiad siinse ala Euroopa visuaalkultuuri, aga aitasid samal ajal luua Balti identiteedi kujunemisele tarviliku piiritletud regionaalse ruumi, omad monumendid, mälupaigad ja looduskaunidused.
- **Balti kunstharrastajad: maastikumaal ja -teooria (Carl Gotthard Grass).** Artikkel „*Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi (1767–1814) maastikud” (artikkel V) loob teadmise Balti kultuuriloos oma tormi- ja-tungiliku loomenatuuri poolest erandlikust kunstnikust-kirjanikust Carl

Gotthard Grassist, olles esimene tänapäevane monograafiline käsitlus tema pildiloomingust ja kunstiteoreetilistest vaadetest. Artiklis on Grassi nähtud kui varase maastikujoonistamise ja joonistusmatkade võtmefiguuri Liivimaal, kelle reiside ja suhtlusvõrgustiku kaudu jõudis Balti valgustuskunsti Šveitsi loodusmotiivide ja kunstnikkonna mõju; tema hilisem Itaalia kogemus andis aga võimaluse areneda välja reisikirjaniku, maastikumaali teoreetiku ja kunstikriitikuna. Kuivõrd Grass jäädvustas maastikke nii kirjasõnas kui pildikunsti – pea igale tema joonistusele pakuvad tekstilist paralleeli luuletused, kunstiteoreetiline ja -kriitiline publitsistika, reisimälestused ja/või kirjad – on ka tema loomingut analüüsides arvestatud teksti ja pildi teineteist täiendavate suhetega ning rakendatud pildi- ja kirjandusteaduse meetodite kollaaži.

- **Baltlaste pildikogud ja kunstireisid.** Artikkel „Wilhelm von Blanckenhagen (1761–1840). Liivimaalasest kunstimetseen Roomas ja temalt Tartu ülikoolile ostetud teosed” (artikkel VI) annab Balti kunstiloole juurde ühe tähelepanuväärse isiku- ja koguloo, avades unustusse vajunud Liivimaa kunstimetseeni von Blanckenhageni kollektsiooni tagamaid. Vaatluse all on Wilhelm von Blanckenhageni elu ja suhtlusring Roomas aastal 1810, tema tellimused ja ostud Rooma saksa kunstnikkonnalt ning toona hangitud teoste hilisem staatus Tartu ülikooli kogudes. Uurimusele pakuvad ainekultuuri Carl Gotthard Grassi kirjad Itaaliast Liivimaale ja tema sulest ilmunud ohtrad kirjutised Rooma kunstielust Saksa kaasaegses perioodikas.
- **Balti valgustuskunsti eneserefleksioonid.** Artiklis „The Baltic ‘Art Spring’: Artists and Art Lovers in Estonia and Livonia ca. 1800” („Balti „kunstikevad”). Kunstnikud ja kunstiharrastajad Eest- ja Liivimaal 18. ja 19. sajandi vahetusel”, artikkel VII) kombatakse harrastuse ja kunstiloomingu omavahelisi piire Balti kunstiväljal 18. ja 19. sajandi vahetusel, käsitleb kunsti/joonistamise erinevaid funktsioone ühiskonnas ning harrastajate endi arusaamu oma joonistamispraktikast, loomingust või kunstniku rollist. Välja tuuakse ajastule iseloomulik arutelu kunsti kui luksuse üle baltisaksa publitsistikas; raskused kunstniku positsiooni ja staatuse väärtustamisel; toonase kunstihariduse egalitaarne iseloom, mis tõstis esile kunsti kasvatuslikke ja rakenduslikke väärtusi, mitte selle professionaalset ja loomingulist poolt; Balti kunstiväljale omased maiskondlikud enesestiliseeringud kujutavale kunstile väheviljaka põhjamaana jpm. Kõige selle põhjalt antakse artiklis seletust, miks arusaam kunstnikust kui loojast ja esmajoones „Tormis ja tungis” kujunenud n-ö romantiline loojatüüp Baltimaades kandepinda ei leidnud ning tõdeb Balti kirjandusteadusega haakudes, et siinse kultuuri loome erijooneks on selle valgustuslikud – rakenduslikud, didaktilised ja üldkasulikud – väärtused.

ARTIKLID

ZUSAMMENFASSUNG

Kunst der Aufklärung. Kunstliebhaberei und Praktiken des Zeichnens in den baltischen Provinzen um 1800

Betrachtet man die darstellende Kunst in den baltischen Provinzen²⁸⁹ während der Aufklärung und der Spätaufklärung (etwa 1770–1820)²⁹⁰ sowie die damalige geistige Kultur im weiteren Sinne, fällt der amateurhafte und anwendungsbezogene Charakter der Werke auf. Das künstlerische Leben Est- und Livlands in der zweiten Hälfte des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts basierte noch auf den Werten des Zunftsystems und Handwerks. Dies bot Raum für Portrait- und Interieurmaleri, doch brachte es weder Tafelgemälde mit Motiven der Mythologie und der Geschichte hervor, noch bot es ernstzunehmenden professionellen Malern ausreichende Perspektiven. Die Institutionalisierung und Professionalisierung des künstlerischen Lebens sowie die Entwicklung des Künstlers vom Handwerker zum Schöpfer befanden sich noch in ihren Anfängen.

Ebenso wie im Fall der baltischen Literaturgeschichte, die sich in den letzten Jahrzehnten zunehmend von Genrefragen gelöst hat,²⁹¹ steht auch die Kunstwissenschaft vor der Wahl, ob sie sich bei der Betrachtung des Bilderbes des Baltikums an der Wende zum 19. Jahrhundert in traditioneller Weise einzig auf das ästhetisch ambitioniertere Gemäldeerbe und die wenigen ausgebildeten Meister konzentrieren oder ob sie die Forschung in Richtung auf die visuelle Kultur im Allgemeinen erweitern soll. Damit geriete auch das amateurhafte Bildwerk der baltischen Literaten und Adligen in das Blickfeld: auf Reisen entstandene Skizzen sowie topografische und kartografische Aufzeichnungen, visuelle Dokumente zur Heimatgeschichte und vorhistorischen Zeit, Tagebuch- und Gedichtvignetten sowie sentimentale Verewigungen der Natur, die in der Mehrheit eher aus praxisorientierten denn aus künstlerischen Absichten entstanden sind. Die vorliegende Untersuchung wählt den letzteren Zugang und sieht im eklektischen Bildschaffen der Aufklärungszeit und ihrer didaktischen

---

²⁸⁹ Die Begriffe Baltikum und baltisch werden in der vorliegenden Arbeit als Synonym für die baltischen Provinzen Est-, Liv- und Kurland bzw. die russischen Ostseegouvernements verwendet.

²⁹⁰ Bei der Definition der zeitlichen Grenzen der Aufklärung und Spätaufklärung stützt sich die Dissertation auf die beiden folgenden Arbeiten: Indrek Jürjo, *Balti valgustusliikumine*. – Indrek Jürjo, *Ideed ja ühiskond. Eesti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil*. Koost. Inna Põltsam-Jürjo ja Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011, lk 16–24 und Hans-Peter Schütt, *Über Begriff und Idee einer Spätaufklärung. – Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Hrsg. v. Ulrich Kronauer. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2011, lk 99–113. Der Schwerpunkt der vorliegenden Arbeit liegt jedoch auf den Jahren 1770–1800. Sie konzentriert sich daher weniger auf die Zeit nach der Wiedereröffnung der Universität zu Dorpat (Tartu) im Jahr 1802 als auf das baltische künstlerische Leben und die sich in der Künstlerschaft abzeichnende Institutionalisierung und Professionalisierung in der Zeit davor.

²⁹¹ Der Blick wandte sich von der schönen Literatur hin zur Publizistik, Geschichte, Wissenschaft, den Naturwissenschaften und der Biografieforschung sowie auf forschende, angewandte und erzieherische Veröffentlichungen: Jaan Undusk, *Baltisaksa kirjakuultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale*. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 565–566.

und gesellschaftlichen Förderung einen Grundzug der deutschbaltischen Kunst- kultur. So sieht im Bildererbe der baltischen Kunstliebhaber der Aufklärungs- zeit – den Fingerübungen der Literaten und des örtlichen Adels, darunter mehrerer adliger Damen – ein eigenständiges und bemerkenswertes Phänomen. Es waren gebildete Dilettanten, die die Geistes-, Schrift- und Bildkultur der baltischen Aufklärung erschufen. Sie strebten weder in der Belletristik noch in den „höheren Genres“ der Kunst kreative Höhenflüge an, sondern bemühten sich um ein Verständnis für das reale Leben, die Heimatgeschichte, Wirtschaft und Naturwissenschaften und strebten nach biographischer Selbstverewigung. Die Kunst stand im Dienst forschenden, anwendungsbezogenen und erzieheri- schen Handelns.

Methode der Arbeit, Begriffe und Konzeptionen

„Kunstliebhaberei“ und „Dilettantismus“ stellten in der Ästhetik des 18. Jahr- hunderts wichtige Begriffe dar. Die Begriffe voneinander abzugrenzen und zu systematisieren, bereitete bereits Johann Georg Sulzers Enzyklopädie „Allge- meine Theorie der Schönen Künste“ (1771/1774) gewisse Mühe. Sie definierte den „Kunstliebhaber“ gleichzeitig als Kunstbetrachter, Kunstsammler und Dilettanten.²⁹² Auch in der vorliegenden Doktorarbeit sind Kunstliebhaberei und Dilettantismus Synonyme. Sofern jedoch die Möglichkeit besteht, wird der Begriff der „Kunstliebhaberei“ verwendet, da er dem hiesigen deutschsprachi- gen Kulturraum näher steht. Ausgehend von Sulzers Definitionen verstand man auch in den baltischen Provinzen unter diesem Wort gute Erziehung, Beneh- men, Kulturförderung und Kulturstreben im weiteren Sinne. So wurden diejeni- gen als Kunstliebhaber bezeichnet, die selbst zeichneten oder als Architekten tätig waren, wie auch jene, die lediglich als Unterstützer, Förderer und Sammler von Kunst in Erscheinung traten.²⁹³ Beim Vergleich des Kunstkonsums und des Kunstsammelns in der Aufklärungszeit (Aufsatz VI) liegt der Hauptfokus der Arbeit jedoch auf der Kunstliebhaberei als praktische Fingerübung – so wie dies auch der frühe Johann Wolfgang von Goethe betonte, für den ein Kunst- liebhaber ein Praktizierender war, jemand, „der Künste nicht allein betrachten und genießen, sondern auch an ihrer Ausübung Teil nehmen will.“²⁹⁴

Einen wichtigen diskursiven Rahmen für die vorliegende, kunsthistorische und kulturgeschichtliche Aspekte verbindende Dissertation bietet das in jüngster Zeit in Deutschland an Aktualität gewinnende Verständnis der „Kunst der Aufklärung“ als ein Phänomen, das die gemeinsame Nutzung der Strategien

---

²⁹² Johann Georg Sulzer, Allgemeine Theorie der Schönen Künste. Bd. 1. Leipzig, 1771, I, xvii–xviii.

²⁹³ So hat August Wilhelm Hupel die Kunstliebhaberei verstanden: August Wilhelm Hupel, Der in Lief- und Ebstland zunehmende gute Geschmack. – Nordische Miscellaneen. Bd. 13/14. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1787, I, 489–502.

²⁹⁴ Johann Wolfgang Goethe, Weimarer Ausgabe. Abt 1. Bd. 47. Reprint München, 1987, I, 321.

der Bildwissenschaft und visuellen Forschung benötigt. Hierbei geht es um die Beschreibung der Bildsprache der Zeit sowie die Analyse der Rolle des Bildes im internationalen Kommunikationssystem der Aufklärung.²⁹⁵ Denn obwohl die Aufklärung in jeder Region verständlicherweise über ihr eigenes Gesicht und ihre eigenen zeitlichen Grenzen verfügte, kann dennoch von bestimmten gemeinsamen Werten gesprochen werden, die von der Kunst des Zeitalters getragen und gefördert wurden. Die Verbreitung des europäischen Weltbilds im geografischen, geistigen und sozialen Raum sowie die nun verstärkt Aufmerksamkeit erregenden nationalen Besonderheiten, die Naturwissenschaften, die Alltagskultur und die persönliche Bildung bildeten den allgemeinen Hintergrund. Die Kunst erwarteten in der Aufklärungszeit neue Aufgaben, ein um das Mehrfache angewachsenes Publikum und ein veränderter Markt. Eine weitere Herausforderung für die Kunst war die mit der Aufklärung in Angriff genommene Auslotung neuer geografischer und geistiger Räume: bisher unbekannte Bereiche der Naturwissenschaften – die Höhe des Himmels und die Beschaffenheit der Erdkruste –, aber auch die Tiefe der menschlichen Psyche, die Gefühle und die Seele des Menschen und sein intimer Familienkreis. Die bildlich verewigten Themen sprechen von einem erweiterten Verständnis von Raum und Zeit, von historischer Tiefe und nationaler Zukunft.

Über die Kunst der Aufklärung sucht die vorliegende Dissertation somit nach dem geistigen Netzwerk der Aufklärung, die damalige „Gelehrtenrepublik“, die nationale und staatliche Grenzen überwand. Diese kreierte nicht nur Ideen und Texte, die europäische, deutsche und baltische Gelehrte einte,²⁹⁶ sondern auch eine gemeinsame Bildkultur. Eine solche, nach der Macht der Bilder fragende Zugangsweise ist dabei umso bedeutsamer, als die Aufklärung allgemein als ein Zeitalter der Schriftsteller, Dichter und Denker, angesehen wird, weniger aber als Periode der Kunst und der Künstler.²⁹⁷ Der Kunst wurde lange Zeit lediglich eine Nebenrolle zugestanden. Sie sollte Portraits der großen Denker bieten und die Ideengeschichte des Zeitalters illustrieren oder spiegeln. Diese lange auch die baltische Kunstgeschichtsforschung dominierende Einstellung zur Kunst als „Spiegel“ positionierte das Bild im Diskurs der Aufklärung gewollt oder ungewollt als passives Medium ohne aktives Potential zur Beeinflussung der Gesellschaft.

---

²⁹⁵ Beck, Herbert; Bol, Peter C.; Bückling, Maraike (hrsg. v.). Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung. München: Klinkhardt und Biermann, 1999; Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin. Hrsg. v. Moritz Wullen. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2012. Zum Begriff „Kunst der Aufklärung“ siehe ausführlicher Unterpunkt 1.1. der vorliegenden Dissertation.

²⁹⁶ So wie dies in der Regel die Geschichtswissenschaft definiert hat: Indrek Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk 10–11; Indrek Jürjo, Lugesimisseltsid Balti provintsides valgustusajal. – Indrek Jürjo, Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil, lk 148; Heinz Ischreyt, Ich bleibe aber gerne in Deutschland. – Deutsche Studien 1974, Jg. 12, H. 46, lk 116–126.

²⁹⁷ Auch in den großen theoretischen Schriften zum Zeitalter der Aufklärung aus dem 20. Jahrhundert (Jürgen Habermas und Niklas Luhman) wird die Kunst nicht erwähnt.

Die vorliegende Doktorarbeit bestreitet diese passive Rolle der Kunst in der Aufklärungszeit, indem sie in der spezifischen Bildsprache und dem aufklärerischen Bildbewusstsein die Grundlage der Kunstliebhaberei sieht. Aus der Perspektive der Kunst der Aufklärung ist keine weitere Analyse der großen Namen der Kunstgeschichte und der stilbildenden Metropolen notwendig, sind hier doch weniger die großen Gemälde, sondern „die großen Bildideen in manchmal kleinem Format“²⁹⁸ von ausschlaggebender Bedeutung. Viel mehr lohnt sich das bildliche Repertoire der Zeit als Ganzes zu betrachten – sowohl in der „darstellenden Kunst“ als auch in der „Gebrauchskunst“ (Buchillustrationen, Reiseansichten, wissenschaftliche Zeichnungen usw.)

Angesichts der multidisziplinären Arbeitswelten der Kunstliebhaber der Aufklärungszeit (zeichnende Hauslehrer, Pastoren, Historiker, Wissenschaftler usw.), sind die sie behandelnden Aufsätze im Rahmen dieser Dissertation bewusst interdisziplinär angelegt. So werden bei der Analyse der „Kunst der Aufklärung“ des Baltikums Methoden und Stichwörter verschiedener Richtungen der Geisteswissenschaften angewandt und miteinander verflochten. Den Kern der Arbeit bildet jedoch die vergleichende Bildwissenschaft als zentrale Methode in der Konzeption der Kunst der Aufklärung. Es werden Bedeutungen in den Motiven der Bilder gesucht, diese werden verglichen und nach Vorbildern und Wiederholungen gefragt. Die Autorin sieht in den Bildern Träger aktiver Denkprozesse der Zeit, vergleichbar mit Wörtern und der Sprache allgemein. Somit sind in dieser Untersuchung neben der Bildikonologie²⁹⁹ auch Visualisierungstaktiken und Sinnstiftung³⁰⁰ von zentraler Bedeutung: das Vermögen, die durch Geografie, Wissenschaft und Gefühle eröffnete Welt zu schauen, zu verstehen und erneut zu erschaffen. Durch den Höhenflug der Druckgrafik Ende des 18. Jahrhunderts wurden jene in einem bisher ungeahnten Umfang verfügbar gemacht.

Ebenso wird in der vorliegenden Arbeit der Dialog mit der Schriftkultur der Aufklärungszeit und deren Untersuchungsmethoden gesucht. Die Literatur des Baltikums wird seit langem nicht mehr als monolithisches Phänomen angesehen, eher wird sie als Pyramide oder mehrgeschossiges Haus betrachtet.³⁰¹ Unter der höchsten Ebene mit den Meisterwerken der Zeit befindet sich das Stockwerk mit theoretischen und philosophischen Programmschriften; weiter unten findet sich eine dicke Schicht bestehend aus halbvergessener Alltags-

---

²⁹⁸ Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin, I, 11.

²⁹⁹ Zur Verwendung von Bildmotiven, Wiederholungen und Übertragungen vgl: Aby Warburg, Der Bilderatlas MNEMOSYNE. Gesammelte Schriften. Studienausgabe. Bd. II, 1. Hrsg. v. Martin Warnke, Claudia Brink. Berlin: Akademie-Verlag, 2000; Erwin Panofsky, Ikonographie und Ikonologie. Eine Einführung in die Kunst der Renaissance. – Erwin Panofsky, Sinn und Deutung in der bildenden Kunst. Köln: DuMont, 1975 [1939], I, 36–67.

³⁰⁰ Gottfried Boehm, Wie Bilder Sinn erzeugen. Die Macht des Zeigens. Berlin: Berlin University Press, 2007.

³⁰¹ Baltische Literaturen in der Goethezeit. Hrsg. v. Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Thomas Taterka. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011, I, 11–12.

lektüre, persönlichen Texten sowie Dokumenten verwandtschaftlicher und freundschaftlicher Netzwerke. Diese wiederum ruht auf der wirtschaftlichen Basis – dem literarischen Markt mit seinen Medien, Verbreitungs- und Produktionsbedingungen. Einen ähnlich geschichteten Querschnitt bieten die Artikel dieser Dissertation über das baltische Kunstfeld der Aufklärungszeit. Sie bewegen sich von den professionellen Meistern der baltischen Kunst, dem Werk der von Kügelgen, zum Kunstunterricht in baltischen Gutshöfen und von dort zum Hauptthema der Untersuchung – den Gefühls- und Gebrauchsbildern der örtlichen Kunstliebhaber: adligen Dilettanten und zeichnenden Literaten. Auf diese Weise wirkt die Doktorarbeit mit bei dem Versuch einer allgemeinen Beschreibung der hiesigen Kulturtradition,³⁰² die sich bisher jedoch auf die baltische Literatur- und Geistesgeschichte konzentriert und dabei die Bildkultur mit der Frage nach der Autorschaft ausser Acht gelassen hat. Dabei ist das Visuelle etwa in der Architektur, der Parkkunst und auf Bildern für die Selbstbeschreibung der örtlichen Kultur aussagekräftig und ihr zentraler Bestandteil. Das philosophische Fundament des baltischen „Kunstfrühlings“ (Kant, Goethe und andere „Weimarer Klassiker“), die institutionellen Träger des hiesigen Kulturlebens, der Gutshof als „Akademie“ – als Ort des Unterrichts, Ausübens und Sammelns von Kunst – und die Universität zu Dorpat sowie die Vorbildgebenden und vor Ort erschaffenen Bilder berichten von den epistemologischen Verbindungen und Regeln, die den baltischen Kulturraum definierten.³⁰³ Wenn bislang die Entwicklungen der frühen deutschbaltischen Kunst durch den Begriff „Kunstleben“ beschrieben und dabei gleichzeitig erwähnt wurde, wie begrenzt die Formen dieses professionellen „Lebens“ an der Wende zum 19. Jahrhundert waren,³⁰⁴ dann wird in der vorliegenden Arbeit in erneuter Parallele zur Erforschung der baltischen Literaturgeschichte³⁰⁵ eher die Metapher Pierre Bourdieus von einem Kunstfeld genutzt. Damit wird das Bildererbe der Aufklärungszeit in einem bestimmten sozialen Raum verortet. Schöpfer, Auftraggeber, Vermittler, Kritiker, Sammler und Betrachter werden in einem gemeinsamen Einflussfeld untersucht. Doch hat diese Dissertation nicht den Anspruch, das Kunstfeld des Baltikums der Aufklärungszeit komplett und ganzheitlich zu vermessen, wie der Gebrauch von Bourdieus Begriff dies vor-

³⁰² Jaan Undusk, *Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst*. – *Vikerkaar* 1993, nr 10, lk 26–31; Jaan Undusk, *Baltisaksa kirjanduse breviaar: põhilaad, erijooned, esindajad*. – *Rahvuskultuur ja tema teised*, lk 93–122; Jaan Undusk, *Das baltische Pantheon in der Naturphilosophie*. Baer, Uexküll, Ostwald und das Problem der Zeit. – *Umweltphilosophie und Landschaftsdenken im baltischen Kulturraum / Environmental Philosophy and Landscape Thinking*, lk 112–136; Jaan Undusk, *Baltisaksa kirjakuultuuri struktuurist*. *Ärgituseks erinumbri lugejale*, lk 561–571.

³⁰³ Marek Tamm, *Kalevi Kull, Eesti teooria*. – *Akadeemia* 2015, nr 4, lk 579–625.

³⁰⁴ Rein Loodus, *Kunstieliu Eesti linnades 19. sajandil*. *Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993; Juta Keevallik, *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil*. *Kunstiteadus Eestis 19. sajandil*. *Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993.

³⁰⁵ Liina Lukas, *Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu: Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, 2006.

aussetzt, sondern versucht vielmehr, die bestehende Forschung umzuwerten und zu erweitern. Dabei werden auch Akteure und Bildmaterialien erfasst, die bei der Analyse des Kunstfeldes häufig nicht berücksichtigt wurden.

Quellen

Die Aufsätze der vorliegenden Dissertation wurden im Verlauf eines längeren Zeitraums verfasst und entstanden im Rahmen mehrerer großer Forschungsprojekte zur Bildkunst und visuellen Kultur des Baltikums an der Wende zum 19. Jahrhundert. Bei den Projekten handelte es sich um die Katalogisierung der Zeichnungen Johann Wilhelm Krauses an der Universität Tartu (seit 1999), die Bearbeitung der Bilder und der Kunstpublizistik des livländischen Amateurkünstlers und -dichters Carl Gotthard Grass (seit 2007) sowie um das internationale Ausstellungs- und Buchprojekt über das Werk des Landschaftsmalers Karl von Kügelgen und des Historienmalers Gerhard von Kügelgen (2015). Als vierte bedeutende Quellensammlung wurde der zentrale Bildbestand der baltischen Aufklärung – Johann Christoph Brotzes „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente“ – analysiert, an der sich in den 1790er Jahren auch J. W. Krause und C. G. Grass beteiligten.

Die Gemälde, Zeichnungen und Briefe von Krause, Grass und der Gebrüder von Kügelgen, besonders des wenig bekannten Karl von Kügelgen, mussten zunächst in Estland und Lettland, aber auch in Deutschland, Russland, der Schweiz und Italien gesucht werden. Zur Vorbereitung der Dissertation waren somit umfangreiche Forschungsaufenthalte in den Beständen und Archiven der Universität Tartu, der Akademischen Bibliothek in Riga, des Palasts und Parks in Pavlovsk, der Staatlichen Eremitage in St. Petersburg, des Herder-Instituts in Marburg, der Bibliotheca Hertziana in Rom, der Klassik Stiftung Weimar, des Münchener Zentralinstituts für Kunstgeschichte, des Kunsthauses Zürich und der Eidgenössischen Technischen Hochschule Zürich nötig, um Bild- und Briefmaterialien, autobiografische Texte, Memoiren, Schriftverkehr und Publizistik zur Kunst, zu erfassen und die internationalen Kunstkontakte und die Vorbilder der baltischen Künstler und Dilettanten zu vermessen. Dabei handelt es sich bei den Bildquellen zumeist nicht um Werke, die sich in Kunstsammlungen befinden, sondern um Bilder der Liebhaber-Art – ausgeführt in angewandter und wissenschaftlicher Weise. Viele dieser Bildersammlungen hatten bisher noch kein Interesse der Kunstwissenschaftlern erregt und waren auch noch nicht fachgerecht beschrieben worden (Autor, Vorbild, Abmessungen, Technik u.a.).

Johann Christoph Brotze (1742–1823)

Johann Christoph Brotze ist ein Musterbeispiel für all jene, in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in die Ostseeprovinzen eingewanderten deutschen Intellektuellen, deren Persönlichkeit, Beruf und Leidenschaft die hiesige Auf-

klärungsbewegung und das Kulturleben förderten und prägten.³⁰⁶ Neben seiner 46 Jahre andauernden Amtszeit als Schullehrer war Brotze aktiv an der Geschichte der Region interessiert. Als Heimatkundler und wichtigster Topograf seiner neuen Heimat schrieb und zeichnete er sich in die baltische Kulturgeschichte: sein Lebenswerk war die zehnbändige „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospective, Münzen, Wapen etc.“ bestehend aus Handschriften und kulturhistorischen Materialien.³⁰⁷

Die vorliegende Doktorarbeit hat nicht das Ziel, den Lebenslauf des Vaters der baltischen Geschichtsschreibung oder sein enormes Bild- und Schrifterbe umfassend zu behandeln – umso weniger, da zusätzlich zur Publizierung der „Sammlung“³⁰⁸ kürzlich in Lettland eine gründliche Dissertation vorgelegt wurde, die sich Brotzes Lebenslauf und seinen Aktivitäten auf dem Gebiet der Geschichte widmet.³⁰⁹ Doch ist die vorliegende Arbeit sehr wohl ein erster Versuch, Brotzes Bilder aus der Perspektive der Kunst- und Bildwissenschaften zu betrachten. Sie leistet daher einen Beitrag zur Analyse der Kompositionen, Motive und Arbeitsmethoden von Brotze als Zeichner sowie seiner in Zusammenarbeit mit Krause und Grass in den 1790er Jahren entstandenen „Livländischen Ansichten“.

Johann Wilhelm Krause (1757–1828)

Als einer der interessantesten und produktivsten Zeichner der baltischen Aufklärung kann der spätere Architekt der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, Johann Wilhelm Krause, gelten. Bis heute sind in estnischen Bibliotheken und Museen insgesamt etwa 900 Sepia- und Tuschezeichnungen sowie Aquarelle von Krause erhalten.³¹⁰ Die Untersuchung der Bilder wird durch ein reiches

---

³⁰⁶ Die autobiografischen und lebensgeschichtlichen Angaben basieren auf: Einladung zur feierlichen Amts-Niederlegung des Herrn Oberlehrers, Keiserlichen Raths, Dr. Johann Christoph Brotze, am 16. September 1815 Vormittags um 10 Uhr im Keiserlichen Gouvernements-Gymnasium zu Riga. Biographische Nachrichten von dem Abschied nehmenden Greise enthaltend. Riga: Müller, 1815; Bernhard Hollander, Dr. Johann Christoph Brotze als Pädagog und als Geschichtsforscher. – Mitteilungen aus der livländischer Geschichte. Bd. 23. Riga, 1924–1926.

³⁰⁷ Das Manuskript des von Brotze in den Jahren 1771–1818 zusammengestellten großen Werks „Sammlung verschiedener Monumente, Prospective, Münzen, Wappen etc.“ befindet sich in der Akademischen Bibliothek der Universität Lettlands im Bestand J. C. Brotze. Digitalisiert unter: <https://web.archive.org/web/20090711152626/http://www3.acadlib.lv/broce/>

³⁰⁸ In den letzten Jahrzehnten wurde die „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente“ gründlich bearbeitet und das Lettland und Estland betreffende Bildmaterial veröffentlicht: Johans Kristofs Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 1.–3. sējums. Rīga: Zinātne, 1992, 1996, 2002; Johans Kristofs Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 4. sējums. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2007; Johann Christoph Brotze. *Estonica*. Koost. Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viies. Tallinn: Estopol, 2006.

³⁰⁹ Aija Taimiņa, Johann Christoph Brotze's (1742–1823) Biography and His Manuscripts Collection in the Academic Library of the University of Latvia. Summary of Doctoral Thesis. Latvijas Universitāte Sociālo Zinātņu Fakultāte. Rīga, 2013.

³¹⁰ Die meisten der ca 700 von Johann Wilhelm Krause zwischen 1784 und seinem Todesjahr 1828 in Livland angefertigten Zeichnungen befinden sich in der Abteilung für

schriftliches Archiv unterstützt, vor allem Krauses zehnbändige Lebenserinnerungen „Wilhelms Erinnerungen“.³¹¹

Bereits Ende der 1990er Jahre begann an der Universität Tartu auf Betreiben von Professor Juhan Maiste die Bearbeitung des schöpferischen Werks von Johann Wilhelm Krause. Hieraus erwuchs eines der umfangreichsten und systematischsten Forschungsprojekte zur visuellen Kultur der baltischen Aufklärung in der estnischen Kunstgeschichte.³¹² Das Forschungsvorhaben stellte auch für die Autorin dieser Dissertation den Beginn ihrer Untersuchungen dar. Sie beteiligte sich an der Katalogisierung und der Analyse des umfangreichen Bestands an Zeichnungen Krauses und verteidigte im Rahmen des Projekts ihre Bakkalaureus- und Magisterarbeit.³¹³ SIs Ergebnis des Projekts wurde eine bemerkenswerte Anzahl von Katalogen, Aufsätzen und Büchern mehrerer Forscher veröffentlicht, die sich neben dem Werk Krauses als Zeichner auch mit seinen Entwürfen als Architekt der Universität Dorpat beschäftigten.³¹⁴

---

seltene Bücher und Handschriften der Universitätsbibliothek Tartu. 45 seiner Arbeiten sind in der „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente“ abgedruckt, ungefähr 100 gehören dem Kunstmuseum in Tartu, Einzelstücke sind im Besitz des Estnischen Kunstmuseums, des Estnischen Literaturmuseums und der Grafiksammlung der Eidgenössischen Technischen Hochschule Zürich. Mehrere seiner Zeichnungen wurden auch in früheren Veröffentlichungen zur baltischen Aufklärung abgedruckt.

³¹¹ Krauses handschriftliche Memoiren „Wilhelms Erinnerungen für seine Gattin“ (1815–1827), zehn Bände, die sich mit seinen ersten 39 Lebensjahren beschäftigen, befinden sich in der Universitätsbibliothek Tartu (digitalisiert: <http://dSPACE.utlib.ee/dSPACE/>). Eine Kopie des Manuskripts liegt auch im Bestand der Lettischen Akademischen Bibliothek in Riga vor. Der Teil der Memoiren, der die Jahre in Livland behandelt (Bände VII–X), ist in gekürzter Form publiziert worden: Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des vorigen Jahrhunderts. – Baltische Monatsschrift 1900–1901, Bd. 50–52; ebenso auch: Rigaer Tageblatt 1895, Bd. 118–128, 1895; seit 1999 befindet sich in der Universitätsbibliothek Tartu auch eine maschinenschriftliche Transkription der Originalhandschrift von Krauses Memoiren: Etliche Lichtpunkte des Lebens aus der bedeutenden Vergangenheit der guten Julia gewidmet zum 22ten May 1812 von ihrem mit Liebe und Dank ewig verpflichteten Wilhelm. Computerabschrift, mit Anmerkungen von Valentine von Krause, 1997.

³¹² Tiina-Mall Kreem, Johann Wilhelm Krause fenomen ja aeg. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2013, kd 22 (1–2), lk 212.

³¹³ Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1; Kadi Polli (Magisterarbeit). Valgustusajastu peegelpildis. Johann Wilhelm Krause (1757–1828) joonistuslooming. Betreuer Prof. Juhan Maiste, Opponentin Prof. Krista Kodres, 2002, Eesti Kunstiakadeemia (Estnische Kunstakademie).

³¹⁴ Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its Architect Johann Wilhelm Krause; Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Arhitektina Liivimaa. Kataloog 2. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002; Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Linnaehitajana Tartus. Kataloog 3. Koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011; Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Ülikool Emajõe Ateenas. Kataloog 4 / Die Universität im Embach-Athen. Katalog 4; Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu ülikooli ansambel valgustusajastul / The University of

Die Teilnahme am Krause-Projekt verschaffte der Autorin der vorliegenden Arbeit einen tiefen Einblick in die Bildkultur der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, denn Krauses überlieferte Zeichnungen umfassen bei weitem nicht nur Ansichten Livlands, sondern auch Hunderte nach zeitgenössischen Druckgraphiken angefertigte Kopien. Unter seinen Zeichnungen finden sich naturwissenschaftliche Beobachtungen, gefühlvolle Szenen in englischen Parklandschaften mit Grabmonumenten und Pavillons, Allegorien nach dem Vorbild englischer und italienischer Kupferstecher, Ansichten von der Schweiz und den rheinischen Gebieten, Kopien der Blätter sächsischer Vedutenmeister, von Geschichtsbüchern und Reisebriefen, Studien der antiken Architektur und gotischer Ruinen und vieles andere mehr. In ihnen finden Klassizismus und Romantik zusammen – das Interesse an der Antike und die Kultur der Gefühle, ein Sentiment für die örtliche Natur und die regionalen Altertümer, ein Verlangen nach Sublimität und nach anderen in der Kunst und der Ästhetik der Aufklärung aktuell gewordenen Themen. Zugleich bedeutet die Erforschung von Krauses Erbe herauszufinden, welche Autoren (ca. 90 Künstler) und Werke ihm als Vorbild dienten.³¹⁵ Es handelte sich somit um nichts weniger, als um die Vermessung des Hinterlands der Bildzitate in der frühen baltischen Kunst.

Carl Gotthard Grass (1767–1814)

In einem nächsten Schritt wurde das Bild- und Schrifterbe des in der Kunsthochforschung Est- und Lettlands wenig bekannten, doch in der baltischen Kulturgeschichte eine wichtige Rolle spielenden Carl Gotthard Grass vermessen und gründlich untersucht. Im Unterschied zu seinen Zeichenkameraden in den 1790er Jahren, Brotze und Krause, zwei Einwanderern und Intellektuellen der ersten Generation, denen die Kunstliebhaberei ganz im Sinne der Aufklärung vor allem der Erfüllung praktischer und rationaler Ziele diente, verkörperte der als Sohn des Pastors von Serben (lettisch: Dzērbene) in der Provinz Livland geborene Carl Gotthard Grass in der Kulturlandschaft des Baltikums eine Ausnahmeerscheinung – den romantischen kreativen Typus. Seine doppelte Begabung als Schriftsteller und Künstler war für das Zeitalter genauso charakteristisch, wie die Tatsache, dass er in beiden Bereichen ein Autodidakt war und blieb.

Ebenso wie Krauses Zeichnungen sind auch einige von Grass in den 1790er Jahren in Livland geschaffenen Ansichten in die „Sammlung“ gelangt – sei es als Original oder als Kopie, angefertigt von Brotze oder Krause (insgesamt etwa 25 Zeichnungen, davon acht Originale). Es handelt sich um die künstlerisch ambitioniertesten Bilder in Brotzes „Sammlung“, die nicht nur Livlands Topografie verewigen, sondern in der hiesigen Landschaft auch nach ästhetischen

---

Tartu Ensemble in the Age of Enlightenment. Koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, Mariann Raisma. Tartu: Tartu Ülikool, 2017.

³¹⁵ Vgl. die Kurzbiografien der Künstler und das Verzeichnis der als Vorbild dienenden Werke in: Hilikka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1, lk 279–300.

Qualitäten suchen. Auch fallen schweizer Einflüsse in der Landschaftsdarstellung und Technik ins Auge.

Im Herbst 1796 reiste Grass in die Schweiz, um sich dort der Kunst und Literatur zu widmen. Ihn begleitete anfangs Johann Wilhelm Krause, durch den eine bemerkenswerte Anzahl der Schweizer Ansichten von Grass zurück nach Livland gebracht wurden, die heute in der Universitätsbibliothek Tartu aufbewahrt werden.³¹⁶ Diese Bildersammlung wird von Grass' Briefen aus der Schweiz³¹⁷ und seinen Schriften über das Werk seines Freundes, des Züricher Landschaftsmalers Ludwig Hess, ergänzt. Grass gab für ihn im Jahr 1800 als Erinnerung ein Buch mit Landschaftsansichten „Sechs radierte Naturprospecte“ heraus³¹⁸ und schrieb gleichzeitig eine zweibändige Monografie mit dem Titel „Versuch über Ludwig Hess, den Künstler und seine Kunst“.³¹⁹ Nach Livland kehrte Grass nicht mehr zurück, er verbrachte die Jahre von 1803 bis zu seinem Lebensende 1814 in Italien. Aus dieser Zeit stammen sein Reisebuch „Sizilische Reise, oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftsmalers“³²⁰ sowie zahlreiche Beiträge für die einflussreiche deutsche Zeitung „Morgenblatt für gebildete Stände“. Für die Kunst- und Kulturgeschichte Livlands sind auch die Briefe von Grass an seine Bekannten in der Heimat, darunter G. Tielemann, J. W. Krause, K. Morgenstern u.a., von höchstem Interesse.³²¹

Während das schriftstellerische Werk von Grass zu Beginn der Dissertation bereits im digitalen Textkorpus der älteren Literatur Estlands (EEVA) vorlag, war sein Bildererbe in den verschiedenen Bibliotheken, Museen und Kunst-

---

³¹⁶ 24 Schweizer Ansichten von Grass, Inventarnummer ÜR 3573, 3732–3750, 9997–10000. Davon gehörten 20 zuvor Karl Morgenstern: *Catalogus Mss. et Bibliothecae Carol Morgenstern Academm. Halens. Gedanens. Dorpatens. Pars I–II cum supplemento*. Dorpat, 1868, lk 49, nr 22–41.

³¹⁷ Carl Gotthard Grass, *Fragmente von Wanderungen in der Schweiz. Nebst drey Kupfern vom Rheinfluss nach sorgfältig genauen Handzeichnungen*. Zürich: Gessner, 1797.

³¹⁸ *Sechs radierte Naturprospecte*. Ein Nachlass von Ludwig Hess, mit Erklärungen von Karl Grass. Zürich, Nürnberg, 1800.

³¹⁹ Das Manuskript der Monografie sandte Grass hoffnungsreich an Johann Wolfgang von Goethe, doch der von ihm erhoffte Zuspruch blieb aus und das Buch wurde nicht veröffentlicht. Das Manuskript kursierte unter den Schweizer Freunden von Grass, doch sein späteres Schicksal ist unbekannt. Im Sommer 2005 wurde die verloren geglaubte Handschrift in der Bibliothek der Eidgenössischen Technischen Hochschule in Zürich gefunden. Es trug den Titel „Manuskript eines serbischen Landschaftsmalers“. Kadi Polli identifizierte es als Schrift des in Serben (heute Lettland) geborenen C. G. Grass'. Heute ist die Handschrift im digitalen Katalog NEBISs /IDS der Zentralbibliothek Zürich erhältlich: <http://dx.doi.org/10.7891/e-manuscripta-71782>.

³²⁰ Carl Gotthard Grass, *Sizilische Reise, oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftsmalers*. T. 1–2 mit 26 Kupfern. Stuttgart, Tübingen: Cotta, 1815.

³²¹ Die Briefe wurden teilweise publiziert: Gotthard Tielemann, Karl Gotthard Grass. Eine biographische Skizze. Nebst einigen Briefen von ihm an seine Freunde in Livland geschrieben. – *Livona's Blumenkranz*. Hrsg. v. Gotthard Tielemann. Bd. 1. Riga, Dorpat: Meinshausen, 1818, lk 179–246; *Auszüge aus Briefen von Karl Grass an einen seiner ältesten Freunde in Livland*. – *Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst*. Bd. 3. Hrsg. v. Karl Morgenstern. Dorpat, Leipzig: Kummer, 1821, lk 125–172.

sammlungen überwiegend unaufgearbeitet. Häufig wurden die Werke nicht mit seinem Namen in Verbindung gebracht. So wurden mehrere seiner Zeichnungen aus Sizilien irrtümlich Christoph Heinrich Kniep zugeschrieben, einem bekannten Reisegefährten Goethes auf dessen Sizilienreise.³²² Im Rahmen der Dissertation erfolgte eine erste Vermessung und Systematisierung des Bilderwerks von Grass, die von Umfang und Bedeutung mit dem oben beschriebenen Krause-Projekt vergleichbar ist. Besonders ergebnisreich war der Prozess bezüglich seiner Schweizer Periode (Aufsatz V der Dissertation). Eine erste Übersicht über die erhaltenen Gemälde und Zeichnungen von Grass wurden 2007/2008 in der von der Autorin als Kuratorin betreuten Ausstellung „Schweizer Landschaften in der Kunst des Baltikums“ der Öffentlichkeit vorgelegt. Diese zeigte auch das Bildererbe der Schweizer Künstlerschaft, die Carl Grass als Vorbild dienten, und eröffnete damit den internationalen Kontext.³²³ Mit der Ausstellung ging eine Konferenz einher, auf deren Grundlage eine Sondernummer der Schriften des Estnischen Kunstmuseums (Eesti Kunstmuuseumi Toimetised) mit dem Titel „Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung“ erschien.³²⁴

Im Vergleich zur Schweizer Periode sind die Funde zum Bildnachlass der italienischen Jahre von Grass zurückhaltender.³²⁵ Umso mehr finden sich aus dieser Zeit aber Schriftquellen. Diese ermöglichen einzigartige Einblicke in die Kunsttheorie und die Bedeutung des Kunstschaffens und der Kreativität in den baltischen Provinzen (Aufsatz VII der Dissertation). Reichhaltig ist Grass' schriftliches Erbe auch bezüglich der Beschreibung des künstlerischen Lebens in Rom. Unter anderem finden sich Informationen über die Präsenz von Deutschbalten sowie über die künstlerischen Beziehungen zwischen ihnen und den Deutschen in Rom zur Zeit der Jahrhundertwende. So wurde es durch die genaue Lektüre der Publizistik und der Briefe von Grass möglich, einen Aufsatz

³²² Georg Striehl, „Königin der Inseln“: ein sizilianisches Skizzenbuch von Carl Gotthard Grass (1767–1814). – *Weltkunst* 1999, Nr. 69, lk 902–904.

³²³ Die Ausstellung „Sehnsucht nach den Bergen. Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst“; in Zusammenarbeit mit dem Kunsthaus Zürich), Im Kunstmuseum von Kadriorg 08.02.–11.05.2008, Kuratorin Kadi Polli.

³²⁴ Kadi Polli, Kadi (Hrsg.). *Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis* [Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung]. Eesti Kunstmuuseumi toimetised = Schriften des Estnischen Kunstmuseums, 5. Tallinn, 2009. An dieser Stelle erschien auch Aufsatz V der Doktorarbeit: Kadi Polli, *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Landschaften von Carl Grass, lk 29–90.

³²⁵ In den Archivalien findet sich die Information, dass der größte Teil der von Grass in Italien angefertigten Zeichnungen mitsamt des Familienerbes des Künstlers im Jahr 1842 von dem bekannten Diplomat und Kunstsammler August Kestner (1777–1853) erworben wurde. Das auf Grundlage seiner Sammlung eingerichtete Museum August Kestner in Hannover brannte jedoch während des Zweiten Weltkriegs, dabei wurde sowohl das Archiv als auch die Sammlung zerstört. Friedrich Noack, *Das Deutschtum in Rom seit dem Ausgang des Mittelalters*. Bd. 2. Aalen: Scientia-Verlag, 1974 [1927], lk 216; Marie Jorns, *August Kestner und seine Zeit 1777–1853. Das glückliche Leben des Diplomaten, Kunstsammlers and Mäzens in Hannover und Rom. Aus Briefen und Tagebüchern zusammengestellt*. Hannover: Madsack, 1964, lk 337.

über den baltischen Kunstsammler Wilhelm von Blanckenhagen zu verfassen (Aufsatz VI der Dissertation). Sein renommierter Freundeskreis und seine Ankäufe in Rom im Jahr 1810 waren in der Kunstgeschichte Estlands und Lettlands vollständig unbekannt. Es handelt sich somit um ein unerforschtes Thema, das ein neues Licht auf die Entwicklungsgeschichte der Kunstsammlung der Universität zu Dorpat wirft.

Gerhard von Kügelgen (1772–1820) und Karl von Kügelgen (1772–1832)

Auch die vierte große Quellensammlung zur Tätigkeit der Gebrüder Kügelgen hilft dabei, die Ankunft der Bildsprache der Aufklärung in den Ostseeprovinzen zu beschreiben. Die Nachlässe des Portrait- und Historienmalers Franz Gerhard von Kügelgen und des Landschaftsmalers Karl Ferdinand von Kügelgen tragen maßgeblich dazu bei, die zur Jahrhundertwende hier erfolgten Veränderungen der Rolle und des Status der Kunst zu verstehen. Im Unterschied zu Brotze, Krause und Grass vertreten die Gebrüder von Kügelgen auf dem baltischen Kunstfeld der Jahrhundertwende die gehobene künstlerische Professionalität. Sie waren die einzigen ausgebildeten Meister (allerdings ohne akademische Bildung³²⁶) Liv- und Estlands Ende des 18. Jahrhunderts, die sich bewusst einem freien künstlerischen Beruf widmeten.

Die Persönlichkeiten und das bildnerische Werk der aus dem Rheinland stammenden Zwillingenbrüder Gerhard und Karl von Kügelgen wurden während einer Vielzahl von Reisen geprägt. Zunächst erhielten sie ihre Ausbildung in der kosmopolitischen Kunstmetropole des 18. Jahrhunderts, in Rom. Daraufhin reisten sie 1795 bzw. 1797 in die baltischen Provinzen und anschließend nach St. Petersburg. Die Fahrten des bis zu seinem Lebensende im Dienst des russischen Hofes verbliebenen Karl von Kügelgen führten sogar noch weiter. Sie umfassten das südrussische Gouvernement Saratov, die Halbinsel Krim und das Großfürstentum Finnland. Ebenso weitgespannt war auch das kommunikative Netzwerk der Brüder. So wurden im Werk Gerhard von Kügelgens die russischen Zaren Paul I. und Alexander I., die Familie des Königs von Preußen, Friedrich Wilhelm III., und die deutschen Geistesgrößen Johann Wolfgang von Goethe, Friedrich von Schiller, Johann Gottfried Herder und andere verewigt. In Karl von Kügelgens Ideallandschaften verschmelzen in selbstverständlicher Natürlichkeit seine Träume aus Italien und von der Antike mit realen Motiven von der Krim und finnischen Seen und Granitfelsen. Im Werk beider Brüder treten die Ideale der Kunst der Aufklärung zutage, welche die Grenzen von Staaten und Nationen zu überschreiten trachtete: der Wille, die Welt zu verewigen, doch sie zugleich zu systematisieren und zu ordnen, die Vergangenheit

---

³²⁶ Die Gebrüder von Kügelgen eigneten sich ihre künstlerischen Fertigkeiten im Rheinland bei unterschiedlichen Meistern an, sie bildeten sich anhand von schriftlichen und bildlichen Vorbildern fort und übten, indem sie 1791–1795 in Rom alte Meister kopierten. Bezüglich der Bildung und des Lebenslaufs der Brüder von Kügelgen vgl.: Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen. Koost. Kadi Polli. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015, lk 32–37.

zum Vorbild zu nehmen, doch zugleich Neues zu erschaffen, das Menschenbild und die Landschaftsästhetik des Zeitalters auszudrücken und vieles andere mehr.

Das breite Betätigungsfeld der von Kügelgens ist die Ursache, warum ihrem Werk in Deutschland und Russland grosses Interesse entgegengebracht wurde und sie als „eigene“, das heisst nationale Künstler angesehen werden. Zwischen Deutschland und Russland liegen die einstigen russischen Ostseeprovinzen, heute Estland und Lettland, die sich ebenfalls für die beiden interessieren. Somit hat der große geografische Umfang der Aktivitäten der Brüder auch ihre Schattenseiten. Dies schlägt sich in der Beschreibung und Interpretation des Werks der Künstler nieder, die verschiedenen nationalen Interessen unterliegen und von unterschiedlichen Schulen in verschiedenen Sprachen behandelt werden. Auch das physische Schicksal des Werks ist hiervon betroffen. Die großen Umbrüche des 20. Jahrhunderts und die geopolitischen Veränderungen teilten das Erbe der von Kügelgens für lange Zeit zwischen West und Ost auf. Die Bekanntheit der Brüder in der Kunstgeschichte der europäischen Länder ist somit bis heute unterschiedlich. Die Erinnerung an den zum Professor der Dresdner Kunstakademie avancierten Gerhard von Kügelgen wird vom Kügelgenhaus in seinem ehemaligen Wohnhaus in Dresden hochgehalten, in dem sich seit 1981 das Museum der Dresdner Romantik befindet. Sein Werk fand in der deutschen Kunstwissenschaft einen gründlichen *catalogue raisonné*.³²⁷ Im Unterschied dazu wurde sein in Estland und Russland verbliebenes Werk nur oberflächlich vermessen und untersucht.³²⁸

Einen wichtigen Beitrag zur Wiederentdeckung und Aktualisierung des Bildmaterials Karl von Kügelgens leistete im Winter 2015/2016 die im Kunstmuseum Kadriorg von der Verfasserin der vorliegenden Doktorarbeit als Kuratorin betreute Ausstellung „Zwischen Dresden und St. Petersburg. Die Zwillingbrüder und Künstler von Kügelgen.“³²⁹ Zusammen mit der Aus-

---

³²⁷ Dorothee von Hellermann, Gerhard von Kügelgen (1772–1820). Das zeichnerische und malerische Werk. Berlin: Reimer, 2001.

³²⁸ Karl von Kügelgens Werk wird gewöhnlich zusammen mit dem seines bekannteren Bruders behandelt, so wird mit Gerhard von Kügelgens Portraits und Historienmalereien gleichzeitig auch die schöpferische Biografie des Bruders und Landschaftsmalers Karl von Kügelgens vorgestellt: Friedrich Christian August Hasse, Das Leben Gerhards von Kügelgen. Mit dem Bildnisse des Künstlers und acht Umrissen von seinen Gemälden; nebst einigen Nachrichten aus dem Leben des k. russ. Cabinetsmalers Karl von Kügelgen. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1824; Leo von Kügelgen, Gerhard von Kügelgen. Ein Malerleben um 1800 und die anderen sieben Künstler der Familie. Stuttgart: Belser, 1924; Hans Schöner, Gerhard v. Kügelgen. Leben und Werk, mit einem Bild- und Textanhang über den Zwillingbruder Karl v. Kügelgen. Mönkeberg: Schöner, 1982.

³²⁹ Ausstellung „Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid“ / *Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen*, im Kunstmuseum Kadriorg 24.10.2015–13.03.2016, Kuratorin Kadi Polli. In Zusammenarbeit mit den Staatlichen Kunstsammlungen Dresden; den Museen der Stadt Dresden, dem Kügelgenhaus, der Hochschule für Bildende Künste Dresden, dem Palast und Park in Pavlovsk, St. Petersburg, dem Staatlichen Museum der Eremitage; dem Lettischen Nationalen Kunstmuseum,

stellung wurde ein Buch desselben Titels fertiggestellt, das einen Katalog der eigens für die Ausstellung aus Deutschland, Estland, Lettland und Russland zusammengeführten Werke und mehrere Aufsätze enthält.³³⁰ Die Forschung der vorliegenden Dissertation auf dem Gebiet der von Kügelgens fasst ein gemeinsam mit der deutschen Kunsthistorikerin Dorothee von Hellermann verfasstes Kapitel der „Kunstgeschichte Estlands (Eesti kunsti ajalugu)“ zusammen (Aufsatz I der Dissertation). Die Aufgabe der Autorin bestand darin, Karl von Kügelgens Werk zu untersuchen, die Ideale der Landschaftsdarstellung an der Wende zum 19. Jahrhundert zu beschreiben und zu verfolgen, wie sich diese Ideale der europäischen Peripherie anpassten, war es doch die Aufgabe des Künstlers, neue und wenig bekannte Gebiete des Zarenreichs zu verewigen.

Auch bezüglich der von Kügelgens berücksichtigt die vorliegende Untersuchung neben dem bildnerischen Werk auch schriftliche Quellen, die aus der Feder des Künstlers³³¹ oder aus dem schriftlichen Bestand der Künstlerdynastie derer von Kügelgen-Zoege von Manteuffel stammen, die mit den Eheschließungen der Brüder ihren Anfang nahm.³³² Eines der zentralen Themen, für deren Bearbeitung die erwähnten Brief- und Memoirenpublikationen wichtige Ergänzungen lieferten, ist die künstlerische Bildung und die Kunstliebhaberei auf den baltischen Gutshöfen zum Zeitpunkt des Eintreffens der von Kügelgens in den 1790er Jahren – besonders unter den baltischen Adelsdamen. Aufsatz II der Dissertation analysiert als Fallstudie die häusliche Kunsterziehung der zukünftigen Ehefrau Gerhard von Kügelgens auf dem Gutshof Alt-Harm (Ojassoo), das der Familie Zoege von Manteuffel gehörte. Der Bestand an Bildern und das Schrifttum der von Kügelgens hat es zudem ermöglicht auch ein zweites bedeutendes Thema, nämlich die fließenden Grenzen zwischen der in den baltischen Ländern noch schwer zu unterscheidenden Kunstliebhaberei und der Kunst als Beruf zu untersuchen. Die Bestände spiegeln die für den hiesigen Kulturraum typischen Vorurteile, Erwartungen und Vorschriften bezüglich professioneller Künstler wider (Aufsatz VII der Dissertation).

---

dem Kunstmuseum in der Rigaer Börse, dem Museum der Geschichte Rigas und der Navigation, dem Estnische Kunstmuseum, dem Tallinner Stadtmuseum, der Universitätsbibliothek Tartu, dem Kunstmuseum in Tartu und Privatsammlungen.

³³⁰ Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen.

³³¹ Die wichtigsten direkt von der Kunst sprechenden Aufzeichnungen in den Briefen Karl von Kügelgens: Karl von Kügelgens Briefe an Karl Morgenstern. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensiens 2.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1976.

³³² Constantin von Kügelgen, Erinnerungen aus meinem Leben: 1810–1880. St. Petersburg: Buchdruckerei der „St. Petersburger Zeitung“, 1881; Helene Marie von Kügelgen geb. Zöge von Manteuffel. Ein Lebensbild in Briefen. Hrsg. v. Anna von Kügelgen, Emma von Kügelgen. Leipzig: Wöpke, 1900; Wilhelm von Kügelgen, Jugenderinnerungen eines alten Mannes. Berlin: Wilhelm Hertz, 1870, unterschiedliche Veröffentlichungen.

Aufbau der Arbeit und Inhalt der Aufsätze

Die vorliegende Doktorarbeit besteht aus sieben bereits früher veröffentlichten Aufsätzen, denen eine umfangreiche Einleitung vorangestellt ist. Die Einleitung besteht aus vier Unterkapiteln.

Im ersten Unterkapitel „Forschungsgeschichte der Bildkultur zur Aufklärungszeit“ werden die methodologischen Entwicklungen bei der Untersuchung der darstellenden Kunst des 18. Jahrhunderts beschrieben. Mit der Abschwächung des stilgeschichtlichen Kanons gewannen sozialkulturelle Fragen an Bedeutung. Dabei wurde die Aufklärung als ideologisches Bezugssystem der Kunst des 18. Jahrhunderts verstanden. Gesondert wird die in den *Visual Studies* und der deutschen Bildwissenschaft entwickelte Betrachtungsweise der „Kunst der Aufklärung“ vorgestellt. Es handelt sich dabei um eine für die Arbeit zentrale, diskursive Plattform. Parallel zu neueren Entwicklungen der Kunst- und Geisteswissenschaften wird das in der deutschbaltischen und estnischen Kunstliteratur bisher dominierende Verständnis der Kunst an der Wende zum 19. Jahrhundert betrachtet, um den Hintergrund und Ausgangspunkt der Aufsätze dieser Arbeit zu erklären.

Das zweite Unterkapitel „Personalbestände der Kunst der Aufklärung: Quellen und Forschungsstand“ gibt einen Überblick über die Quellen der Dissertation: die bildlichen und schriftlichen Nachlässe der wichtigsten Personen der baltischen Aufklärungskunst, Franz Gerhard und Karl Ferdinand von Kügelgen, Carl Gotthard Grass, Johann Wilhelm Krause und Johann Christoph Brotze. Vorgestellt wird sowohl die der Dissertation vorangehende, als auch die in ihrem Rahmen durchgeführte, umfangreiche Arbeit bei der Zusammenstellung der persönlichen Bestände. Diese umfasste die Suche von Bildmaterial und schriftlichen Nachlässen in Museums, Archiv- und Bibliotheksbeständen von Russland bis Italien und der Schweiz, internationale Forschungsarbeit, die Organisation von Ausstellungen und Konferenzen, die Systematisierung der Sammlungen, ihre Analyse und Veröffentlichung.

Das dritte Unterkapitel „Kunst der Aufklärung und die baltischen Kunstliebhaber“ analysiert das Kunstfeld des Baltikums im 18. Jahrhundert. Das Kapitel richtet sein Augenmerk auf die Kunstliebhaberei des Adels und der Literaten und fügt diese in den diskursiven Rahmen der Kunst der Aufklärung ein. Davon ausgehend wird die Rolle des Bildes im Kommunikationssystem der Aufklärung behandelt und damit die Grundlage für mehrere Aufsätze der Doktorarbeit gelegt, welche die örtlichen Bildersammlungen und die Verbreitung reproduzierter Drucke, Buchillustrationen und anderer weit verbreiteter Gebrauchsbilder untersuchen. Betrachtet wird auch das kulturelle Kapital der während der Aufklärung in das Baltikum eingewanderten Kunstliebhaber unter den Literaturen: ihr Bildungshintergrund, ihre sozialen Kontakte, früheren visuellen Eindrücke und Vorbilder. Gesondert wird als Unterthema das zentrale Genre der Kunst der Aufklärung im Baltikum, die Topografien der Provinzen Est- und Livland, hervorgehoben. Bei der Untersuchung der Ansichten lokaler Architektur und Natur hat sich die Autorin auf die Bildwissenschaft und

Erinnerungsforschung gestützt, um mit ihrer Hilfe die Übertragung von Bildmotiven zu verfolgen und die Schaffung neuer Bedeutungen und Verbindungen zu analysieren (Aufsätze III, IV und V).

Im Mittelpunkt des vierten Unterkapitels „Funktionen der Kunstliebhaberei: Luxus – Bildung – Schaffen“ steht das symbolische Kapital der Kunst. Hier wird die Selbstreflexion der baltischen Kunst der Aufklärung behandelt (vor allem in Aufsatz VII, aber auch in den Aufsätzen I und II), die Funktionen der Kunstliebhaberei, der soziale Status des Künstlerberufs sowie lokale Stilisierungen künstlerischen Schaffens untersucht.

Auf die Einleitung folgen sieben Aufsätze. In den Aufsätzen der Dissertation werden folgende Themen behandelt:

- **Der Beruf des Künstlers in den baltischen Provinzen am Ende der Aufklärung (Franz Gerhard und Karl Ferdinand von Kügelgen).** Im Aufsatz „Gerhard und Karl von Kügelgen“ (Aufsatz I) wird die professionelle Seite des baltischen Kunstfelds der Aufklärung behandelt. Die aus dem Rheinland stammenden Zwillingenbrüder Gerhard und Karl von Kügelgen waren Ende des 18. Jahrhunderts in Est- und Livland die Künstler mit der besten Ausbildung und der erfolgreichsten Karriere. Ein besonderer Schwerpunkt liegt auf den Zeichenreisen, die Karl von Kügelgen unternahm, um die Landschaften und Sehenswürdigkeiten der peripheren russischen Landstriche Estland, Finnland und die Krim als *voyage pittoresque* zu Bildserien zu ordnen und zu idealisieren. Mittels des Werks der von Kügelgens konnten auch die mit dem Künstlerberuf verbundenen Vorurteile im Baltikum untersucht werden. Diese hatten eine zentrale Bedeutung bei der Etablierung des neuen Künstlertypus der Aufklärungszeit in der Gesellschaft der russischen Ostseeprovinzen.
- **Kunstliebhaber im Baltikum: die Kunstliebhaberei von Frauen und ihre künstlerische Ausbildung.** Der Aufsatz *Artistic Pursuits of an Aristocratic Baltic Lady. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842)* (Aufsatz II) beschäftigt sich mit Künstlerinnen, der Kunstliebhaberei von Frauen und ihrer künstlerischen Ausbildung und stützt sich auf das Beispiel von Gerhard von Kügelgens Schülerin und späteren Ehefrau Helene Zoege von Manteuffel und ihrer Familie auf Gutshof Alt-Harm in der Provinz Estland in den 1790er Jahren. Es handelt sich um die erste Untersuchung über die künstlerische Ausbildung deutschbaltischer Frauen an der Wende zum 19. Jahrhundert, einem bisher marginalisierten Thema der estnischen Kunstgeschichte. Autobiografische Texte der Familie von Kügelgen und Karl Morgensterns bemerkenswerter Text „Von den Grenzen weiblicher Bildung“ (1805) haben geholfen, es zu rekonstruieren.
- **Kunstliebhaber im Baltikum: Adel und Literaten (Johann Wilhelm Krause).** Im Mittelpunkt der Aufsätze II–V dieser Dissertation steht die Analyse der Kunstliebhaberei und der baltischen Kunstliebhaber. Der Aufsatz „Zeichnende Literaten und adlige Dilettanten“ (Aufsatz III) betrachtet die Adligen, für die Kunstliebhaberei zugleich das Sammeln von Kunst, ihre Förderung, aber auch praktisches Zeichnen bedeutete. All dies

gehörte unumstritten zum adligen Lebensstil. Wie das behandelte Bildmaterial zeigt, erhielt die praktische Zeichenliebe des baltischen Adels einerseits Unterstützung durch die Traditionen der Freimaurer-Bewegung, welche Architektur und Kunst schätzte; andererseits durch die Erfahrungen des Militärdienstes, der für Offiziere häufig eine Ausbildung auf dem Gebiet der Kartografie mit sich brachte. Vom Adel ausgehend bewegt sich der Beitrag zur charakteristischsten Gruppe der Kunstliebhaber, den Literaten, und konzentriert sich dabei auf das umfangreiche Bildererbe des Architekten der Universität Dorpat, Johann Wilhelm Krause. Basierend auf der Analyse hunderter von Kopien in Krauses Werk findet sich im Artikel ein einzigartiger Exkurs zur Verbreitung von Bildmedien in der Aufklärungszeit.

- **Kunstliebhaber im Baltikum: Landschaften und Orte in den baltischen Topografien (Johann Christoph Brotze, Johann Wilhelm Krause und Carl Gotthard Grass).** Der Aufsatz *The Role of Pictures in the Late Baltic Enlightenment* (Aufsatz IV) untersucht die hiesige Landschaftszeichnung in den 1790er Jahren. Es wird nachverfolgt, wie junge und gebildete deutsche Einwanderer ihre neue Heimat in Bild und Schrift entdeckten: spazieren gehend, unterrichtend, zeichnend und taxierend erschlossen sie sich Landschaften, Gebäude, Gebräuche und Bewohner Liv- und Estlands. Herausragende Beispiele dieser Praxis stellen die baltischen Topografien dar – August Wilhelm Hupels Aufsatzsammlung „Topographische Nachrichten“ sowie Johann Christoph Brotzes „Sammlung“. Der Aufsatz stellt die These auf, dass es die frühen Zeichenliebhaber im Baltikum waren, die erstmals einen visuellen Ausdrucksform für bestimmte Landschaften, Gebäude und Denkmäler erschufen, die späterhin wiederholt in Bildern repräsentiert wurde. Sie haben Darstellungsweisen und -muster etabliert, die charakteristisch für die Kunst der Aufklärung werden sollten. Obwohl die bildlichen Topografien der Ostseeprovinzen die europäische visuelle Interpretation des hiesigen Gebiets darstellt, trugen sie doch gleichzeitig dazu bei, den für die Herausbildung einer baltischen Identität nötigen, klar definierten Raum mit seinen Monumenten, Erinnerungsorten und Naturschönheiten zu erschaffen.
- **Kunstliebhaber des Baltikums: Landschaftsmalerei und Theorie (Carl Gotthard Grass).** Der Aufsatz „*Est pictura poësis, est poësis*. Carl Grass‘ Landschaften“ (Aufsatz V) fasst die Forschungsergebnisse über den in der Kulturgeschichte des Baltikums wegen seiner sturm-und-dranghaften, kreativen Natur eine Ausnahme darstellenden Künstler und Schriftsteller Carl Gotthard Grass zusammen. Es handelt sich dabei um die erste monografieartige Behandlung seines Bildwerks und seiner kunsttheoretischen Ansichten. Grass wird dabei als eine der Schlüsselfiguren der frühen Landschaftszeichnung und Zeichenausflüge in Livland angesehen. Aufgrund seiner Reisen und seiner Kommunikationsnetzwerke gelangten die Einflüsse schweizer Landschaftsmotive und schweizer Künstler ins Baltikum. Seine spätere italienische Erfahrung verschaffte ihm die Möglichkeit, sich als Reiseschriftsteller, Theoretiker der Landschaftsmalerei und als Kunst-

kritiker weiter zu entwickeln. Grass verewigte Landschaften in Bild und Schrift – für fast jede seiner Zeichnungen finden sich Parallelen in Textform, in Gedichten, in der Publizistik zur Kunsttheorie und zur Kunstkritik, in Reiseerinnerungen und/oder in Briefen. Bei der Analyse seines Werks wird berücksichtigt, dass Text und Bild sich gegenseitig ergänzen, wobei eine Collage der Methoden von Bild- und Literaturwissenschaften zur Anwendung kommt.

- **Bildsammlungen und Kunstreisen von Deutschbalten.** Der Aufsatz „Wilhelm von Blanckenhagen (1761–1840). Ein livländischer Kunstmäzen in Rom und die von ihm für die Universität zu Dorpat gekauften Werke“ (Aufsatz VI) eröffnet die Geschichte einer bemerkenswerten Persönlichkeit und ihrer Sammlungstätigkeit. Betrachtet werden Wilhelm von Blanckenhagens Leben, sein Freundeskreis in Rom im Jahr 1810, seine Bestellungen und Käufe von der deutschen Künstlerschaft in Rom sowie ihr späterer Status in den Sammlungen der Universität Dorpat. Grundlage für diese Untersuchung sind die Briefe von Grass aus Italien nach Livland und die von ihm verfassten zahlreichen Texte in den zeitgenössischen deutschen Periodika über das künstlerische Leben in Rom.
- **Die Selbstreflexion der Kunst der Aufklärung im Baltikum.** Der Artikel *“Art Spring”: Artists and Art Lovers in Estonia and Livonia ca 1800* (Aufsatz VII) lotet die Grenzen zwischen Liebhaberei und künstlerischem Schaffen im Baltikum an der Wende zum 19. Jahrhunderts aus. Er behandelt die verschiedenen Funktionen der Kunst und des Zeichnens in der Gesellschaft sowie das Verständnis der Kunstliebhaber von ihren Praktiken, ihrem Werk und der Rolle des Künstlers. Die für das Zeitalter charakteristische Diskussion über Kunst als Luxus steht dabei im Mittelpunkt. Weiterhin werden die Schwierigkeiten bei der Würdigung der gesellschaftlichen Position des Künstlers, der egalitäre Charakter der künstlerischen Bildung, die didaktischen und anwendungsbetonten Werte der Kunst und die für das künstlerische Feld des Baltikums typischen lokalen Selbststilisierungen als ein in Hinsicht auf die darstellende Kunst wenig fruchtbares nordisches Land untersucht. Somit bietet der Artikel eine Erklärung dafür, warum der während des Sturm-und-Drang entwickelte romantische Schöpfertypus in den baltischen Ländern kaum verbreitet war. In Anlehnung an die baltische Literaturwissenschaft betont er die anwendungsorientierte, didaktische und allgemein nutzbringende Seite der Kunst der Aufklärung.

Die Doktorarbeit untersucht das Kunstfeld des Baltikums während der Aufklärungszeit und konzentriert sich dabei auf das Bildererbe der Kunstliebhaber. Zusammen mit ihrer Bilderfahrung und ihren visuellen Vorbildern wird dabei das zentrale, die örtliche visuelle Identität prägende Bildgenre der Kunst der Aufklärung in den Ostseeprovinzen in den Fokus genommen – bildliche Topografien der Denkmäler und Sehenswürdigkeiten sowie Landschaftszeichnungen (Aufsätze III, IV und V). In den Aufsätzen kommen Aspekte der Frauenforschung (Aufsatz II), das Thema der Kunstsammlungen und -märkte (Aufsatz

VI) und ein von der Mentalitätsgeschichte inspirierter Blick auf die Funktionen und Positionen der Kunst und des Künstlers in der hiesigen Gesellschaft (Aufsatz VII) hinzu. Untersucht werden die Unterscheidung von Kunstliebhaberei und Künstlerberuf, ihre Wahrnehmung in der Mentalität der Ostseeprovinzen sowie diverse sich während der Aufklärungszeit herausbildende kulturelle Selbstzuschreibungen, die auch im weiteren 19. Jahrhundert eine aufklärerisch-pragmatische Haltung gegenüber dem künstlerischen Schaffen nährten.

Der detaillierte Blick auf die Kunstliebhaberei zeigt ein sprunghaftes Anwachsen der Kunstkenntnisse und der Zeichenfertigkeit des baltischen Adels und der Intellektuellen gegen Ende des Jahrhunderts – und noch mehr, die bemerkenswerte Rolle des Mediums Bild in der hiesigen Aufklärung. Eine solche Änderung der Perspektive und Umorientierung der Beschreibungsmuster des baltischen künstlerischen Felds ist notwendig, um die Besonderheiten der deutschbaltischen Kunst herauszuarbeiten. Dies erlaubt, das hiesige frühe Bildererbe mit seiner niedrigen ästhetischen Qualität und geringen Kreativität ohne Minderwertigkeitskomplex zu behandeln und die aufklärerisch-pragmatische Einstellung sowie den angewandten-amateurhaften Charakter dieses Erbes als eine Grundlinie der deutschbaltischen Kunstkultur zu schätzen.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Allikad

Johann Christoph Brotze, Sammlung verschiedener Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc. Bd. 1–10, Läti Ülikooli akadeemiline raamatukogu (LUAB R 4962–4971).

Eduard Philipp Körber, Vaterländische Merkwürdigkeiten (1802). Bd. 1–6. – Eesti Kirjandusmuuseum (ÕES, M.B. 56–61).

Johann Karl Simon Morgensteri isikuarhiiv, Tartu Ülikooli raamatukogu (TÜR KHO f 3), sh tema joonistused.

Anna Sophie von Stackelberg, snd Zoege von Manteuffel. Tagebuch einer Reise 1797–1700. Käsikiri, erakogu.

Johann Wilhelm Krause

Joonistused

Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO, ligi 600 joonistust)

Läti Ülikooli Akadeemiline raamatukogu (u 45 joonistust Johann Christoph Brotze kogus „Sammlung verschiedener Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc”)

Tartu Kunstimuuseumi graafikakogu

Eesti Kunstimuuseumi graafikakogu

Eesti Kirjandusmuuseum

Zürichi Tehnikaülikooli graafikakogu / Graphische Sammlung der ETH Zürich

Johann Wilhelm Krause joonistusloomingut on katalooginud ja publitseerinud:

Hiiop, Hilkka; Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999, lk 183–278.

Teemus, Moonika. Krausega ümber maailma / Mit Krause um die Welt. Kataloog 1793–1826. – Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu (koost.). Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Ülikool Emajõe Ateenas. Kataloog 4 / Die Universität im Embach-Athen. Katalog 4. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016, lk 335–371.

Taimiņa, Aija. J. W. Krauses Zeichnungen in der Akademischen Bibliothek der Universität Lettlands / J. W. Krause joonistused Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus. – Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu (koost.). Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Ülikool Emajõe Ateenas. Kataloog 4 / Die Universität im Embach-Athen. Katalog 4. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016, lk 373–422.

Valik tekste ja publikatsioone

Johann Wilhelm Krause käsikirjalised memuaarid „Wilhelms Erinnerungen” (1815–1827). Kd. 1–10. – Tartu Ülikooli raamatukogu (TÜR), Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (KHO), fond 9. Digiteeritud kättesaadav: <http://dspace.utlib.ee/dspace/>. Koopia käsikirjast asub ka Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus (LUAB Ms. 370, R 1363; Ms. 371, R4357–4362). 1999. aastast on Tartu Ülikooli raamatukogus olemas masinkirjaline transkriptsioon Krause memuaaride originaalkäsikirjast: Etliche Lichtpunkte des Lebens aus der bedeutenden Vergangenheit der guten Julia

- gewidmet zum 22ten May 1812 von ihrem mit Liebe und Dank ewig verpflichteten Wilhelm. Computerabschrift, mit Anmerkungen von Valentine von Krause, 1997. – Tartu Ülikooli raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO), f 9.
- Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des vorigen Jahrhunderts. – Baltische Monatsschrift, Bd. 50 (1900), lk 248–280, 345–360; Bd. 51 (1901), lk 31–48, 123–136, 201–214, 291–304, 422–448; Bd. 52 (1901), lk 1–26, 81–127.
- Bilder aus Altlivland. Aus den Aufzeichnungen eines livländischen Hofmeisters vom Ende des vorigen Jahrhunderts. – Rigaer Tageblatt 1895, Bd. 118–128.
- Krause, Johann Wilhelm. Öconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen Einfluß derselben auf Gemeinwohl, als Antrittsrede gehalten den 13ten Junius 1803. Dorpat, 1803.
- Krause, Johann Wilhelm. Bau-Rede bey dem Richten des Daches des Kaiserlichen Bibliothek zu Dorpat. Dorpat, 1804.
- Krause, Johann Wilhelm. Uebersicht der bürgerlichen Baukunst in Tabellen zum Behuf akademischer Vorlesungen, entworfen von J. W. Krause. Dorpat, 1806.

Carl Gotthard Grass

Maalid ja joonistused

- Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (24 joonistust, TÜR KHO ÜR 3573, 3732–3750, 9997–10000)
- Läti Ülikooli akadeemiline raamatukogu (u 25 joonistust Johann Christoph Brotzekogus „Sammlung verschiedener Livländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc.”)
- Läti Riiklik Kunstmuuseum (maal „Carcacci kosk Etna jalamil”, VMM GL-677)
- Goethe-Museum, Düsseldorf
- Zürichi Tehnikaülikooli graafikakogu / Graphische Sammlung der ETH Zürich
- Erakogud Lätis ja Saksamaal

C. G. Grassi joonistusloomingut on katalooginud ja publitseerinud:

- Polli, Kadi. *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Landschaften von Carl Grass. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstmuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 29–90 (käesoleva doktoritöö artikkel V).
- Šmite, Edvarda. Carl Grass ja tema kodumaa Liivimaa / Carl Grass und seine Heimat Livland. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstmuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 131–162.

Valik tekste ja publikatsioone

- Grass, Carl Gotthard. Versuch über Ludwig Hess, den Künstler und seine Kunst, 1800. Käsikiri, Zürichi tehnikaülikooli graafikakogu / Graphische Sammlung der ETH Zürich. (Digiteeritult kättesaadav: <http://dx.doi.org/10.7891/e-manuscripta-71782>)
- Grass, Carl Gotthard. Fragmente von Wanderungen in der Schweiz. Nebst drey Kupfern vom Rheinfall nach sorgfältig genauen Handzeichnungen. Zürich: Gessner, 1797.
- Grass, Carl Gotthard. Etwas über meine dem Andenken an Sicilien gemalten vier Landschaften. Den Freunden in Riga gewidmet. Riga, 1812.

- Grass, Carl Gotthard. Sizilische Reise, oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftmalers. T. 1–2 mit 26 Kupfern. Stuttgart, Tübingen: Cotta, 1815.
- Grass, Carl Gotthard. Neueste Erscheinungen in der Landschaftsmahlerey in Rom. – Morgenblatt für gebildete Stände, nr 50, 27. II 1807.
- Grass, Carl Gotthard. Einige Bemerkungen über die Landschaftsmahlerey; bey Anlass eines Landschaftgemählde von Herrn Steinkopf aus Stuttgart. Rom, im Juli 1809. – Morgenblatt für gebildete Stände, nr 306, 23. XII 1809.
- Grass, Carl Gotthard. Der Morgen eines Opferfestes. Landschaftgemählde von Hrn. Steinkopf aus Stuttgart. (Vollendet zu Rom im Junius 1810.) – Morgenblatt für gebildete Stände, nr 3, 3. I 1811.
- Grass, Carl Gotthard. Anleitung zum Landschaftszeichnen für Liebhaber in Umrissen von Christoph Kniep, gestochen von Friedrich Kaiser. Neapel. 1811. – Morgenblatt für gebildete Stände, nr 253, 22. X 1811.
- Grass, Carl Gotthard. Neueste Arbeiten des Historienmahlers Schick aus Stuttgart. Rom, 4. Dec. 1810. – Morgenblatt für gebildete Stände, nr 14, 16. I 1811.
- Laute aus der Ferne, der theuren Heimathstadt Riga gewidmet. (Bey Anlass eines zur Mitfeyer des rigischen Jubiläums veranstalteten Abendfestes in der Villa Aldobrandini durch Hrn. Kollegienrath v. Blankenhagen. Am 16[.] Jul. 1810.) – Morgenblatt für gebildete Stände, nr 236, 2. X 1810.

Kirjad

- Tielemann, Gotthard. Karl Gotthard Graß. Eine biographische Skizze. Nebst einigen Briefen von ihm an seine Freunde in Livland geschrieben. – Livona's Blumenkranz. Hrsg. v. Gotthard Tielemann. Bd. 1. Riga, Dorpat: Meinshausen, 1818, lk 179–246.
- Auszüge aus Briefen von Karl Grass an einen seiner ältesten Freunde in Livland. – Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Bd. 3. Hrsg. v. Karl Morgenstern. Dorpat, Leipzig: Kummer, 1821, lk 125–172.
- Bienemann, Friedrich jun. Aus Tagebüchern und Briefen des Malers Karl Graß. – Baltische Monatsschrift 1899, Bd. 48, lk 270–308.
- Briefe und Brieffragmente. – Morgenstern, Karl (Hrsg.). Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Jg. 1814. Erste Hälfte. Tartu: Johann Joachim Christian Schünmann 1815, S. 260–280.
- Hinterlassene Briefe von Carl Grass. – Morgenblatt für gebildete Stände. Kunstblatt, nr 39, 15. V 1826.
- An G. T-nn. Rom, den 28. Juli 1811. – Caritas. Ein Taschenbuch zum Besten der Unterstützungs-Casse des Frauen-Vereins zu Riga. Jg. 1. Hrsg. v. Dr. Karl Ludwig Grave. Riga: W. F. Häcker, 1825, lk 90–91.
- Grassi kirjapärandi nimekiri Eesti vanema kirjanduse digitaalse tekstikogu portaalis EEVA: <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=en&do=autor&aid=38>

Franz Gerhard ja Karl Ferdinand von Kügelgen

Maalid ja joonistused

Galerie Neue Meister, Staatliche Kunstsammlungen Dresden
 Kupferstich-Kabinett, Staatliche Kunstsammlungen Dresden
 Städtische Galerie Dresden – Kunstsammlung, Museen der Stadt Dresden, Kügelgenhaus
 Hochschule für Bildende Künste Dresden
 Государственный музей-заповедник Павловск
 Государственный Эрмитаж

Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, „Rīgas Birža”
Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs
Eesti Kunstimuuseum
Tallinna Linnamuuseum
Tartu Ülikooli raamatukogu
Tartu Kunstimuuseum
Erakogud

Gerhard von Kügelgeni maali- ja joonistusloomingut kataloogib:
Hellermann, Dorothee von. Gerhard von Kügelgen (1772–1820). Das zeichnerische und
malerische Werk. Berlin: Reimer, 2001.

Karl von Kügelgeni maali- ja joonistusloomingut kataloogib:
Polli, Kadi (koost.). Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügel-
genid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen.
Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015.

Kirjad, omaelulood

Ausflüge in Finnland. – St. Petersburgische Zeitschrift 1822, Bd. 8, lk 3–69.
Helene Marie von Kügelgen geb. Zöge von Manteuffel. Ein Lebensbild in Briefen.
Hrsg. v. Anna von Kügelgen, Emma von Kügelgen. Leipzig: Wöpke, 1900.
Kügelgen, Wilhelm von. Jugenderinnerungen eines alten Mannes. Ebenhausen bei
München: Langewiesche-Brandt, 1909.
Kügelgen, Wilhelm von. Lebenserinnerungen des alten Mannes, aus Briefen und Tage-
buchaufzeichnungen. Bearb. und hrsg. v. Paul Siegwart von Kügelgen, Johannes
Werner. Leipzig: Koehler, 1923.
Kügelgen, Wilhelm von. Zwischen Jugend und Reife des alten Mannes 1820–1840.
Hrsg. v. Johannes Werner. Leipzig: Koehler & Amelang, 1925.
Kügelgen, Constantin von. Erinnerungen aus meinem Leben: 1810–1880. St. Peters-
burg: Buchdruckerei der „St. Petersburger Zeitung”, 1881.

Bibliograafia

- [August Wilhelm Hupeli korrespondent.] Ueber den Aufbau neuer Städte in Hinsicht auf das Russische Reich, besonders auf Liefland. – Nordische Miscellaneen. Bd. 8. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1784, lk 5–70.
- Aabrams, Vahur. Carl Grass. Ühe Balti pastoripoja tee kirjanduse ja kunstini / Carl Grass: ein baltischer Pfarrersohn auf dem Weg zu Kunst und Literatur. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 163–194.
- Assmann, Aleida. Das Bildgedächtnis der Kunst – seine Medien und Institutionen. – Bild, Medien, Wissen. Visuelle Kompetenz im Medienzeitalter. Hrsg. v. Hans Dieter Huber, Bettina Lockermann, Michael Scheibel. München: Kopaed, 2002, lk 209–222.
- Assmann, Jan; Czaplicka, John. Collective Memory and Cultural Identity. – New German Critique 1995, No. 65, Cultural History/Cultural Studies, lk 125–133.
- Assmann, Jan. Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet. – Akadeemia 2012, nr 10, lk 1775–1786.
- Asvarishch, Boris (ed.). German Art for Russian Imperial Palaces, 1800–1850. London: Hermitage Rooms at Somerset House, 2002.
- Bachmann-Medick, Doris. Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2006.
- Bann, Stephen. Distinguished Images: Prints in the Visual Economy of Nineteenth-Century France. New Haven: Yale University Press, 2013.
- Bann, Stephen. The Inventions of History: Essays on the Representation of the Past. Manchester: Manchester University Press, 1990.
- Bauer Hermann. Kunst der Aufklärung. – Rationalität und Sentiment. Das Zeitalter Johann Sebastian Bachs und Georg Friedrich Händels. Hrsg. v. Venanz Schubert. St. Ottilien: EOS Verlag, 1987, lk 296–327.
- Baumgärtel, Bettina (hrsg. u. bearb. v.). Angelika Kauffmann 1741–1807. Ausstellungskatalog. Ostfildern-Ruit: Hatje, 1998.
- Beck, Herbert; Bol, Peter C.; Bückling, Maraike (hrsg. v.). Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung. München: Klinkhardt und Biermann, 1999.
- Belting, Hans. Bild-Anthropologie. Entwürfe für eine Bildwissenschaft. München: Fink, 2001.
- Belting, Hans. Die gemalte Natur. – Kunst um 1800 und die Folgen. Werner Hofmann zu Ehren. Hrsg. v. Christian Beutler, Peter-Klaus Schuster, Martin Warnke. München: Prestel, 1988, lk 169–180.
- Bēms, Romis. Einblicke in die deutsche und deutsch-baltische Malerei und Graphik vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. – Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland. Homburger Gespräche 1992 und 1993. Hrsg. v. Lars Olof Larsson. Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1995, lk 237–250.
- Bēms, Romis. Apceres par Latvijas mākslu simt gados. 18. gs. beigās – 19. gs. beigās. Rīga: Zinātne, 1984.
- Bermingham, Ann; Brewer, John (eds.). The Consumption of Culture 1600–1800: Image, Object, Text. London: Routledge, 1997.
- Bertuch, Friedrich Justin. Bilderbuch für Kinder. Weimar, 1790–1830.

- Bieri, Susanne (hrsg. v.). „Als regne es hier nie ...“. Schweizer Kleinmeister / Petits maîtres suisses. Basel: Schwabe, 2003.
- Bieri, Susanne. Johann Ludwig Aberli. Arkaadia Alpides – Šveits kui maaltitud maastikuaed / Johann Ludwig Aberli. Arkadien in der Alpenwüste – Helvetien als gemalter Landschaftsgarten. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 9–28.
- Biografisches Lexikon der Schweizer Kunst. Bd. 1. Hrsg. v. Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft. Zürich: Neue Zürcher Zeitung, 1998.
- Bircher, Martin; Lammel, Gisold (hrsg. v.). Helvetien in Deutschland. Schweizer Kunst aus Residenzen deutscher Klassik 1770–1830. Ausstellungskatalog. Zürich: Offizin, 1990.
- Boehm, Gottfried. Die Bilderfrage. – Was ist ein Bild? Hrsg. v. Gottfried Boehm. München: Fink, 1994, lk 325–343.
- Boehm, Gottfried. Die Wiederkehr der Bilder. – Was ist ein Bild? Hrsg. v. Gottfried Boehm. München: Fink, 1994, lk 11–38.
- Boehm, Gottfried. Wie Bilder Sinn erzeugen. Die Macht des Zeigens. Berlin: Berlin University Press, 2007.
- Boele, Vincent; Foppema, Femke (eds.). Caspar David Friedrich & the German Romantic Landscape. Zwolle: Waanders, 2008.
- Borchert, Angela; Dressel, Ralf (hrsg. v.). Das *Journal des Luxus und der Moden*: Kultur um 1800. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2004.
- Börsch-Supan, Helmut. Die deutsche Malerei von Anton Graff bis Hans von Marées. 1760–1870. München: Beck, Deutscher Kunstverlag, 1988.
- Bosse, Heinrich. Die Hofmeister in Livland und Estland. Ein Berufsstand als Vermittler der Aufklärung. – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. v. Otto-Heinrich Elias. Köln: Böhlau, 1996, lk 165–208.
- Bosse, Heinrich; Elias, Otto-Heinrich; Taterka, Thomas (hrsg. v.). Baltische Literaturen in der Goethezeit. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011.
- Bosse, Heinrich. Die gelehrte Republik. – „Öffentlichkeit“ im 18. Jahrhundert. Hrsg. v. Hans-Wolf Jäger. Göttingen: Wallstein, 1997, lk 51–76.
- Bott, Gerhard; Spielmann, Heinz; Peters, Ursula *et al.* (hrsg. v.). Künstlerleben in Rom. Bertel Thorvaldsen (1770–1844). Der dänische Bildhauer und seine deutsche Freunde. Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums, 1991.
- Bourdieu Pierre, Les règles de l'art. Seuil, 1992.
- Brandenberger, Frieda Maya. Ludwig Hess 1760–1800. Zur zürcherischen Landschaftsmalerei des 18. Jahrhunderts. Zürich: Leemann, 1941.
- Bredekamp, Horst. Leibniz und die Revolution der Gartenkunst. Herrenhausen, Versailles und die Philosophie der Blätter, Berlin: Wagenbach, 2012.
- Bredekamp, Horst. Theorie des Bildakts. Berlin: Suhrkamp, 2010.
- Brūģis, Dainis; Pujāte, Inta (hrsg. v.). Portrets Latvijā, 19. Gadsimts / Das Porträt in Lettland, 19. Jahrhundert. Rīga: Neputns, 2014.
- Bryson, Norman; Holly, Michael Ann; Moxey, Keith (eds.). Visual Culture: Images and Interpretations. Middletown: Wesleyan University Press, 1994.
- Brzyski, Anna. Introduction: Canons and Art History. – Partisan Canons. Ed. Anna Brzyski. Durham: Duke University Press, 2007, lk 1–26.

- Burke, Peter. *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion Books, 2001.
- Busch, Werner. *Das sentimentalische Bild. Die Krise der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*. München: Beck, 1993.
- Busch, Werner (hrsg. v.). *Landschaftsmalerei. (Geschichte der klassischen Bildgattungen in Quellentexten und Kommentaren 3.)*. Berlin: Reimer, 1997.
- Busch, Werner. *Materie und Geist. Die Rolle der Kunst bei der Popularisierung des Newtonschen Weltbildes. – Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung*. Hrsg. v. Herbert Beck, Peter C. Bol, Maraike Bückling. München: Klinkhardt und Biermann, 1999, lk 401–418.
- Büttner, Frank. *Der Betrachter im Schein des Bildes. Positionen der Wirkungsästhetik im 18. Jahrhundert. – Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung*. Hrsg. v. Herbert Beck, Peter C. Bol, Maraike Bückling. München: Klinkhardt und Biermann, 1999, lk 341–349.
- Catalogus Mss. et Bibliothecae Carol Morgenstern Academm. Halens. Gedanens. Dorpatens. Pars I–II cum supplemento. Dorpat, 1868.
- Chapeaurouge, Donat de. *Die Aufwertung des Bildes gegenüber dem Wort in Kunst und Kunsttheorie um 1800. – Geschichte und Ästhetik. Festschrift für Werner Busch zum 60. Geburtstag*. München: Deutscher Kunstverlag, 2005, lk 241–248.
- Cielava, Skaidrīte (toim.). *Latviešu tēlotāja māksla. 1860–1940*. Rīga: Zinātne, 1986.
- Craske, Matthew. *Art in Europe 1700–1830: A History of the Visual Arts in an Era of Unprecedented Urban Economic Growth*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Curl, James Stevens. *The Art and Architecture of Freemasonry: An Introductory Study*. London: B. T. Batsford, 2002.
- Cust, Lionel; Colvin, Sidney (eds.). *History of the Society of Dilettanti*. London: Macmillan & Co., 1898.
- Diderot, Denis. *Salon 1765. – Diderot Salons*. Hrsg. J. Seznec. 4 Vol. (1960), 2. Edition, Oxford 1979, Vol. 2.
- Dobai, Johannes. *Die bildenden Künste in Johann Georg Sulzers Ästhetik*. Winterthur: Stadtbibliothek, 1978.
- Eckardt, Julius Wilhelm Albert von. *Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1869.
- Eckardt, Julius Wilhelm Albert von. *Livland im achtzehnten Jahrhundert*. Leipzig: Brockhaus, 1876.
- Einladung zur feierlichen Amts-Niederlegung des Herrn Oberlehrers, Keiserlichen Raths, Dr. Johann Christoph Brotze, am 16. September 1815 Vormittags um 10 Uhr im Keiserlichen Gouvernements-Gymnasium zu Riga. Biographische Nachrichten von dem Abschied nehmenden Greise enthaltend. – Riga: Müller, 1815.*
- Elias, Otto-Heinrich (hrsg. v.). *Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit*. Köln: Böhlau, 1996.
- Elkins, James. *Visual Studies: A Skeptical Introduction*. New York, London: Routledge, 2003.
- Feldman, Edmund Burke. *The Artist: A Social History*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1995.
- Fernow, Carl Ludwig. *Leben des Künstlers Asmus Jakob Carstens. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*. Leipzig: J. Fr. Hartknoch, 1806.
- Fernow, Carl Ludwig. *Ueber einige neue Kunstwerke des Hrn. Prof. Carstens. – Der Neue Teutsche Merkur 1795, Bd. 2, lk 158–189.*

- Fichtner, Eva (hrsg. v.). Die Kunst der Aufklärung. Eine Ausstellung der Staatlichen Museen zu Berlin, der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden, der Bayerischen Staatsgemäldesammlungen München und des National Museum of China. Berlin (u.a.): Staatliche Museen zu Berlin (u.a.), 2011.
- Fleming, Paul. *Exemplarity and Mediocrity: The Art of the Average from Bourgeois Tragedy to Realism*. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Florack-Kröll, Christina; Mildner Ursula. Italien – Künstlertraum der Goethezeit. Gelsenkirchen: Arachne-Verlag, 1996.
- Forssmann, Erik. Goethezeit. Über die Entstehung des bürgerlichen Kunstverständnisses. München: Deutsches Kunstverlag, 1999.
- Friebe, Wilhelm Christian. Handbuch der Geschichte Lief- Ehst- und Kurlands zum Gebrauch für Jedermann. Bd. 1. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1791.
- Füßli, Johann Caspar. Raisonirendes Verzeichniss der vornehmsten Kupferstecher und ihrer Werke. Zum Gebrauche der Sammler und Liebhaber. Zürich: Orell, Geßner, Fueßlin, 1771.
- Giedion, Sigfried. Spätbarocker und romantischer Klassizismus. München: F. Bruckmann, 1922.
- Glacken, Clarence J. Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century. Berkeley: University of California Press, 1967.
- Goethe, Johann Wolfgang von. Berliner Ausgabe. Bd. 14. Italienische Reise. Berlin, Weimar: Aufbau-Verlag, 1972.
- Goethe, Johann Wolfgang von. Über den sogenannten Dilettantismus oder die praktische Liebhaberey in den Künsten. – Goethes Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand. Bd. 44. Goethes nachgelassene Werke. Stuttgart: Cotta, 1833, lk 255–285.
- Goethe, Johann Wolfgang von. Weimarer Ausgabe. Abt 1. Bd. 47. Reprint München, 1987.
- Gramaccini, Norberto. Die Druckgraphik im Licht. Der Durchbruch eines populären Mediums. – Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung. Hrsg. v. Herbert Beck, Peter C. Bol, Maraike Bückling. München: Klinkhardt und Biermann, 1999, lk 435–449.
- Grass, Wilhelm. Karl Gotthard Grass, ein Balte aus Schillers Freundeskreise. Ein Gedenkblatt aus Deutschlands klassischer Zeit, mit 14 Abbildungen und einem Faksimile. Reval: Kluge, 1912.
- Grave, Karl Ludwig (hrsg. v.). Caritas. Ein Taschenbuch zum Besten der Unterstützungs-Casse des Frauen-Vereins zu Riga. Jg. 1. Riga: W. F. Häcker, 1825.
- Großmann, Joachim. Künstler, Hof und Bürgertum. Leben und Arbeit von Malern in Preußen 1786–1850. (ARTEfact 9.) Berlin: Akademie Verlag, 1994.
- Grotthuss, Jeannot Emil von. Das Baltische Dichterbuch. Eine Auswahl deutscher Dichtungen aus den Baltischen Provinzen Russlands mit einer litterarhistorischen Einleitung und biographisch-kritischen Studien. Reval: Kluge, 1895.
- Gröning, Maren; Sternath, Maria Luise (hrsg. v.). Natur und Heldenleben. Deutsche und Schweizer Zeichnungen der Goethezeit. Ausstellung der Graphischen Sammlung Albertina. Wien: Graphische Sammlung Albertina, 1997.
- Habermas, Jürgen. Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Neuwied am Rhein, Berlin: Luchterhand, 1965.

- Haskell, Francis. *History and Its Images: Art and the Interpretation of the Past*. New Haven: Yale University Press, 1993.
- Haskell, Francis. *Past and Present in Art and Taste: Selected Essays*. New Haven: Yale University Press, 1987.
- Hasse, Friedrich Christian August. *Das Leben Gerhards von Kügelgen. Mit dem Bildnisse des Künstlers und acht Umrissen von seinen Gemälden; nebst einigen Nachrichten aus dem Leben des k. russ. Cabinetsmalers Karl von Kügelgen*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1824.
- Hauser, Arnold. *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*. München: Beck, 1990.
- Heck, Karsten (hrsg. v.). *Bildendes Sehen. Bildwelten des Wissens. Kunsthistorisches Jahrbuch für Bildkritik*. Bd. 7,1. Berlin: Akademie Verlag, 2009.
- Heilmann, Maria; Nanobashvili, Nino *et al.* (hrsg. v.) *Lernt Zeichnen! Techniken zwischen Kunst und Wissenschaft, 1525–1925*. Passau: Klinger, 2015.
- Heilmann, Maria; Nanobashvili, Nino *et al.* (hrsg. v.). *Punkt, Punkt, Komma, Strich. Zeichenbücher in Europa, ca. 1525–1925*. Passau: Klinger, 2014. *Elekrooniliselt kättesaadav*: http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/3344/1/Punkt_Punkt_Komma_Strich_2014.pdf.
- Hein, Ants; Leimus, Ivar; Pullat, Raimo; Viies, Ants (koost.). *Johann Christoph Brotze. Estonica*. Tallinn: Estopol, 2006.
- Hellermann, Dorothee von; Polli, Kadi. *Gerhard ja Karl von Kügelgen. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 100–120 (doktoritöö artikkel I).
- Hellermann, Dorothee von. *Gerhard von Kügelgen (1772–1820). Das zeichnerische und malerische Werk*. Berlin: Reimer, 2001.
- Hellermann, Dorothee von; Untera, Anne. *Gottlieb Christian Welté – maalikunstnik ja ofortist. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 58–63.
- Hellermann, Dorothee von. „Künstlerneid ist auch in Dresden nicht fremd ...”. *Die Aufzeichnungen Karl Morgensterns zu seinem Aufenthalt in Dresden im Herbst des Jahres 1808. – Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden*. Dresden: Staatliche Kunstsammlungen, 2001, lk 75–89.
- Herrn von Buffons *Naturgeschichte der vierfüssigen Thiere*. Berlin: J. Pauli, 1772–1795.
- Hiiop, Hilkka. *Antiigi peegeldus Eesti mõisamaalingutel. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 288–298.
- Hiiop, Hilkka; Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.
- Hindikainen, Anu (koost.). *Dorpat – Yuryev – Tartu and Voronezh: The Fate of the University Collection. Catalogue I / Dorpat – Jurjev – Tartu ja Voronež: Ülikooli kollektsiooni saatus. Kataloog I / Дерпт – Юрьев – Тарту и Воронеж: История университетской коллекции. Каталог I*. Tartu: Tartu Ülikool, Ilmamaa, 2006.
- Hirn, Marta. *Carl von Kügelgens resa i Finland 1818*. Helsingfors, 1965.
- Hofmann, Werner (hrsg. v.). *Europa 1789. Aufklärung, Verklärung, Verfall*. Köln: DuMont, 1989.
- Holert, Tom. „Anschleßung an eine Kunst- und Künstlerwelt”. *Selbstbilder von Künstlerinnen und Künstlern um die Mitte des 18. Jahrhunderts. – Mehr Licht. Europa um*

1770. Die bildende Kunst der Aufklärung. Hrsg. v. Herbert Beck, Peter C. Bol, Maraike Bückling. München: Klinkhardt und Biermann, 1999, lk 351–364.
- Hollander, Bernhard A. Schiller und Livland. – *Baltische Monatsschrift* 1905, Bd. 59, lk 307–337.
- Hollander, Bernhard. Dr. Johann Christoph Brotze als Pädagog und als Geschichtsforscher. – *Mitteilungen aus der livländischer Geschichte*. Bd. 23. Riga, 1924–1926.
- Holst, Christian von (hrsg. v.). *Schwäbischer Klassizismus. Zwischen Ideal und Wirklichkeit. 1770–1830*. Stuttgart: Hatje, 1993.
- Honour, Hugh. *Neo-Classicism*. Harmondsworth: Penguin Books, 1968.
- Hook, Holger. *The King's Artists: The Royal Academy of Arts and the Politics of British Culture, 1760–1840*. Oxford: Clarendon Press, 2003.
- Hupel, August Wilhelm. Der Luxus in unsern Nordländern. – *Nordische Miscellaneen*. Bd. 3. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1781, lk 113–147.
- Hupel, August Wilhelm. Der in Lief- und Ehstland zunehmende gute Geschmack. – *Nordische Miscellaneen*. Bd. 13/14. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1787, lk 489–502.
- Hupel, August Wilhelm. *Neue Nordische Miscellaneen*. Bd. 1–18. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1792–1798.
- Hupel, August Wilhelm. *Nordische Miscellaneen*. Bd. 1–28. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1781–1791.
- Hupel, August Wilhelm. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. 1–4. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1774–1789.
- Ischreyt, Heinz. Buchhandel und Buchhändler im nordosteuropäischen Kommunikationssystem (1762–1797). – *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert*. 5. Wolffenbütteler Symposium vom 1.–3. Nov. 1977. Vorträge. Hrsg. v. Giles Barber, Bernhard Fabian. Hamburg: Dr. Ernst Hauswedell & Co., 1981, lk 249–269.
- Ischreyt, Heinz. Ich bleibe aber gerne in Deutschland. – *Deutsche Studien* 1974, Jg. 12, H. 46, lk 116–126.
- Jannau, Heinrich Johann von. *Sitten und Zeit. Ein Memorial an Lief- und Estlands Väter*. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1781.
- Jensen, Robert. *Measuring Canons: Reflections on Innovation and the Nineteenth-Century Canon of European Art*. – *Partisan Canons*. Ed. Anna Brzyski. Durham: Duke University Press, 2007, lk 27–54.
- Joachimides, Alexis. *Verwandlungskünstler. Der Beginn künstlerischer Selbststilisierung in den Metropolen Paris und London im 18. Jahrhundert*. München: Deutscher Kunstverlag, 2008.
- Johans Kristofs Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 1.–3. sējums. Rīga: Zinātne, 1992, 1996, 2002. Hellermann, Dorothee von. *Gerhard von Kugelgen (1772)*.
- Johans Kristofs Broce. *Zīmējumi un apraksti*. 4. sējums. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2007.
- Jones, Vivien (ed.). *Women in the Eighteenth Century: Constructions of Femininity*. London, New York: Routledge, 1990.
- Jorns, Marie. August Kestner und seine Zeit 1777–1853. Das glückliche Leben des Diplomaten, Kunstsammlers und Mäzens in Hannover und Rom. Aus Briefen und Tagebüchern zusammengestellt. Hannover: Madsack, 1964.
- Jürjo, Indrek. Die Geistesgeschichte des Baltikums zu Zeiten Kants. – *Kant und der Frieden in Europa. Ansätze zur geistigen Grundlegung künftiger Ost-West-Beziehungen*. Bearb. V. Arnold Buchholz. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1992, lk 119–124.

- Jürjo, Indrek. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koost. Inna Põltsam-Jürjo ja Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011.
- Jürjo, Indrek. Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft von Hupel in Oberpahlen. – Zeitschrift für Ostforschung 1990, Jg. 39, H. 4, lk 540–571.
- Jürjo, Indrek. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.
- Jürjo, Indrek. Ludwig August krahv Mellin kui talurahva sõber ja estofiil. – Tuna 2003, nr 4, lk 50–66.
- Jõekalda, Kristina; Kodres, Krista (eds.). Debating German Heritage: Art History and Nationalism during the Long Nineteenth Century. Special Issue. Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2014, vol. 23 (3–4).
- Kaljundi, Linda; Kreem, Tiina-Mall. Ajalugu pildis – pilt ajaloos. Rahvuslik ja rahvusülene minevik eesti kunstis / History in Images – Image in History. National and Transnational Past in Estonian Art. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2018.
- Kaljundi, Linda; Kreem, Tiina-Mall (koost.). Friedrich Ludwig von Maydelli pildid Baltimaade ajaloost / Friedrich Ludwig von Maydell's Baltic History in Images / Friedrich Ludwig von Maydells baltische Geshichte in Bildern. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2013.
- Kaljundi, Linda; Sooväli-Sepping, Helen (koost. ja toim.). Maastik ja mälu. Pärandiloomes arenguhooni Eestis. (Acta Universitatis Tallinnensis. Socialia.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2014.
- Kampe, P[auls]. Klasicisma laikmeta tēlniecības mākslas meistardarbi Latvijā. – Senatne un Māksla 1940, nr 2, lk 102–119.
- Kamphausen, Alfred. Asmus Jakob Carstens. Neumünster in Holstein: Wachholtz, 1941.
- Karl von Kügelgens Briefe an Karl Morgenstern. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis 2.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1976.
- Kaufmann, Sebastian. Klassische Anthropometrie. Idealschöne Griechen vs. „entlegene Völker” in Winckelmanns *Geschichte der Kunst des Althertums*. – Aufklärung. Bd. 27. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte. Hrsg. v. Elisabeth Décultot, Friedrich Vollhardt. Hamburg: Meiner, 2015, lk 7–30.
- Kaufmann, Sylke (hrsg.v.). Goethes Malerin. Die Erinnerungen der Louise Seidler. Berlin: Aufbau-Taschenbuch-Verlag, 2003.
- Kaufmann, Thomas DaCosta. Toward a Geography of Art. Chicago: University of Chicago Press, 2004.
- Kaur, Kairit. Baltisaksa naiste esimesed luulekogud ja -põimikud. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 614–627.
- Keevallik, Juta. A. W. Hupeli „Topographische Nachrichten”, „Nordische Miscellaneen” ja „Neue Nordische Miscellaneen” kunstiinformatsiooni allikana. – Acta Historica Tallinnensia 1998, nr 2, lk 83–95.
- Keevallik, Juta; Tiideberg, Kristiina. Karl August Senff – ülikooli joonistusõpetaja ja kunstnik. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 20–218.
- Keevallik, Juta. Karl Morgensterni ja August von Kotzebue Itaalia-reisid ja reisiraamatud. – Eesti kunstikontaktid läbi sajandite. 1. Vastutav toim. Mart-Ivo Eller. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1991.

- Keevallik, Juta; Loodus, Rein; Viirja, Lehti. *Kunstikirjutus Eestis 1777–1863 / Kunstschreibung in Estland von 1777 bis 1863. (Tekste kunstist ja arhitektuurist / Texte über Kunst und Architektur 1.)* Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000.
- Keevallik, Juta. *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. sajandil. Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust / Kunstsammeln in Estland im 19. Jahrhundert. Kunstwissenschaft in Estland im 19. Jahrhundert.* Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993.
- Keevallik, Juta. *Kunsti teoreetilise retseptisioonist Eestis XIX sajandi esimesel poolel. – Neli baltisaksa kunstnikku. Carl Siegismund Walther, Friedrich Ludwig von Maydell, August Georg Wilhelm Pezold, Gustav Adolf Hippus. Artiklite kogumik. Koost. Anne Lõugas.* Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 1994, lk 5–13.
- Keevallik, Juta; Polli, Kadi. *Käsitöölt vaba kunsti poole. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste.* Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 71–75.
- Keevallik, Juta. *Otto Magnus von Stackelberg. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste.* Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 147–158.
- Kemp, Wolfgang. „... einen wahrhaft bildenden Zeichenunterricht überall einführen.“ *Zeichnen und Zeichenunterricht der Laien 1500–1870. Ein Handbuch.* Frankfurt am Main: Syndikat, 1979.
- Kernbauer, Eva. *Der Platz des Publikums: Kunst und Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert. Doktoriväitekirj, Universität Trier.* Trier, 2007.
- Kivimäe, Sirje. *Deutsche Frauenbildung im Nordosten. – Der finnische Meerbusen als Brennpunkt. Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten. Hrsg. v. Robret Schweitzer, Waltraud Bastman-Bühner.* Helsinki: Stiftung zur Förderung Deutscher Kultur, 1998, lk 191–215.
- Kļaviņš, Eduards (ed.). *Art History of Latvia.* Rīga: Institute of Art History of the Latvian Academy of Art; Art History Support Foundation, 2014–...
- Klinger, Kerrin. *Die Anfänge der Weimarer Zeichenschule (1774–1806). Zwischen Fachausbildung und Dilettantismus.* Weimar: VDG, 2013.
- Kodres, Krista. *Esitledes iseend. Tallinlane ja tema elamu varauusajal. (Acta Universitatis Tallinensis. Artes.)* Tallinn: Tallinna Ülikool, 2014.
- Kodres, Krista. *Pildiline pööre. – Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid. Koost. Marek Tamm.* Tallinn: Tallinna Ülikool, 2011, lk 80–109.
- Kodres, Krista. *Tallinna maalijad 17. ja 18. sajandil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 7.* Tallinn: Kunst, 1994, lk 134–155.
- Koopmann, Helmut. *Dilettantismus. Bemerkungen zu einem Phänomen der Goethezeit. – Studien zur Goethezeit. Festschrift für Lieselotte Blumenthal. Hrsg. v. Helmut Holtzhauer, Bernhard Zeller.* Weimar, 1968, lk 178–208.
- Kotzebue, August von. *Erinnerungen von einer Reise aus Liefland nach Rom und Neapel. 3 Bde.* Berlin, 1805.
- Kovalevski, Bärbel (hrsg. v.). *Zwischen Ideal und Wirklichkeit. Künstlerinnen der Goethe-Zeit zwischen 1750 und 1850. Ostfildern-Ruit: Hatje, 1999.*
- Kreem, Tiina-Mall. *Johann Wilhelm Krause fenomen ja aeg. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2013, kd 22 (1–2), lk 208–218.*
- Kreem, Tiina-Mall; Allikvee, Anu (koost.). *Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi / Baltic Biedermeier: Panorams and Introspections. Koost. Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2011, kd 1 [6].*

- Kreem, Tiina-Mall (koost.). Kunstnik ja Kleio. Ajalugu ja kunst 19. sajandil / The Artist and Clio: History and Art in the 19th Century. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2015, kd 5 [10].
- Kris, Ernst; Kurz, Otto. Legend, Myth, and Magic in the Image of the Artist: A Historical Experiment. New Haven: Yale University Press, 1979.
- Kronauer, Ulrich. Rousseaus Kulturkritik und die Aufgabe der Kunst. Zwei Studien zur deutschen Kunsttheorie des 18. Jahrhunderts. Heidelberg: Groos, 1978.
- Kronauer, Ulrich (hrsg. v.). Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2011.
- Kügelgen, Leo von. Gerhard von Kügelgen ein Malerleben um 1800 und die anderen sieben Künstler der Familie. Stuttgart: Belser, 1924.
- Kukk, Inge. Die Porträts der Weimarer Klassiker in Tartu – Originale, Repliken oder Kopien? – Triangulum: Germanisti?ches Jahrbuch für Estland, Lettland und Litauen. Sonderheft Goethe. Hrsg. v. Karl Lepa, Claus Sommerhage. Tartu: Tartu Ülikool, 1999, lk 177–187.
- Kukk, Inge. Koopiad, reproduktsioonid, originaalid. Tartu ülikooli kunstikogu kujunemiseest. – Meistriteoste lummus. Koopia 19. sajandil / Im Bann der Meisterwerke. Die Kopie im 19. Jahrhundert. Koost. Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2007, kd 1, lk 99–116.
- Kukk, Inge. Kunstireisid ja kunsti kogumine Karl Morgensterni ajal (1770–1852). – Uurimisreisid ja muuseumikogud. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 36.) Tartu: Tartu Ülikool, 2007, lk 90–102.
- Kukk, Inge; Preem, Epp (koost.). 200 aastat kunstiharidust Eestis. Tartu Ülikooli joonistuskool 1803–1893 / 200 Jahre Kunstlehre in Estland. Zeichenschule der Universität Tartu 1803–1893. Tartu: Tartu Ülikooli Kunstimuuseum, Tartu Kunstimuuseum, 2002.
- Kunze, Max (hrsg. v.). Kunst und Aufklärung im 18. Jahrhundert. Kunstausbildung. Kunstvermittlung. Kunstsammlung. Ruppolding: Rutzen, 2005.
- Kunze, Max (hrsg. v.). Zwischen Antike, Klassizismus und Romantik. Die Künstlerfamilie Riepenhausen. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2001.
- Kupffer, Christina. Geschichte als Gedächtnis. Der livländische Historiker und Jurist Friedrich Konrad Gadebusch 1719–1788. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 18.) Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2004.
- Kuuskemaa, Jüri; Murre, Aleksandra; Kalm, Mart; Polli, Kadi. Kadriorg. Lossi lugu. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2010.
- Lammel, Gisold. Kunst im Aufbruch. Malerei, Graphik und Plastik zur Zeit Goethes. Stuttgart: Metzler, 1998.
- Landsberger, Franz. Die Kunst der Goethezeit. Kunst und Kunstanschauung von 1750 bis 1830. Berlin: Mann, 1999.
- Lange, Barbara; Frank, Gustav. Sissejuhatus pilditeadusesse. Pildid visuaalkultuuris. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2015.
- Lenz, Wilhelm. Der baltische Literatenstand. Marburg: Herder-Institut, 1953.
- Leppik, Lea. Kalefaktoriipojast professoriks. Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu: Kleio, 2011.
- Link, Anne-Marie. Das neue Graphikpublikum und die Graphikmode im Deutschland des späten 18. Jahrhunderts. – Waren nicht des ersten Bedürfnisses, sondern des Geschmack und des Luxus. Zum 200. Gründungstag der Chalcographischen Gesellschaft Dessau. Hrsg. v. Norbert Michels, Reinhard Alex. Weimar: Böhlau, 1996, lk 33–44.

- Locher, Hubert. The Idea of the Canon and Canon Formation in Art History. – Art History and Visual Studies in Europe: Transnational Discourses and National Frameworks. Eds. Matthew Rampley, Thierry Lenain *et al.* (Brill's Studies on Art, Art History, and Intellectual History 4.) Leiden: Brill, 2012, lk 29–40.
- Loewis of Menar, Karl von; Bienemann jun., Friedrich. Die Burgen der Livländischen Schweiz. Segewold, Treyden, Kremon und Wenden. Zugleich ein Führer durch das Aathal. Riga: Stieda, 1895.
- Loodus, Rein. Kunstielu Eesti linnades 19. sajandil. Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust / Das Kunstgeschehen in den Städten Estlands im 19. Jahrhundert. Studien zur Kunst und zum Kunstleben Estlands. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993.
- Lukas, Liina. Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu: Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, 2006.
- Lukas, Liina; Plath, Ulrike; Tüür, Kadri (hrsg. v.). Umweltphilosophie und Landschaftsdenken im baltischen Kulturraum / Environmental Philosophy and Landscape Thinking. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2011.
- Lutterotti, Otto R. von. Joseph Anton Koch 1768–1839. Leben und Werk mit einem vollständigen Werkverzeichnis. Wien, München: Herold-Verlag, 1985.
- Lõugas, Anne (hrsg. v.). Deutschbaltische Porträtkunst in Estland 1750–1900. Tallinn, Helsinki: Eesti Kunstimuseum, Raud Publishing Eesti AS, 2003.
- Maaz, Bernhard (hrsg. v.). Im Tempel der Kunst. Die Künstlermythen der Deutschen. München: Deutscher Kunstverlag, 2008.
- Mai, Ekkehard. Die deutschen Kunstakademien im 19. Jahrhundert. Künstlerausbildung zwischen Tradition und Avantgarde. Köln: Böhlau, 2010.
- Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann; Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its Architect Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- Maiste, Juhan. Johann Wilhelm Krause joonistajana. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 7. Tallinn: Kunst, 1994, lk 156–179.
- Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Arhitektina Liivimaal. Kataloog 2. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.
- Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu (koost.). Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Linnaehitajana Tartus. Kataloog 3. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011.
- Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu (koost.). Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Ülikool Emajõe Ateenas. Kataloog 4 / Die Universität im Embach-Athen. Katalog 4. Tartu: Tartu Ülikool; Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
- Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu; Raisma, Mariann (koost.). Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu ülikooli ansambel valgustusajastul / The University of Tartu Ensemble in the Age of Enlightenment. Tartu: Tartu Ülikool, 2017.
- Marandel, Jean-Patrice. Europe in the Age of Enlightenment and Revolution. (The Metropolitan Museum of Art Series 7.) New York: Metropolitan Museum of Art, 1987.
- Mason, John Hope. Thinking About Genius in the Eighteenth Century. – Eighteenth Century Aesthetics and the Reconstruction of Art. Ed. Paul Mattick Jr. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, lk 210–239.
- May, Gita. Elisabeth Vigée Le Brun: The Odyssey of an Artist in an Age of Revolution. New Haven: Yale University Press, 2005.

- Meder, Benita. Der Strukturwandel in der baltischen Lebensart um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Dortmund, 1961.
- Mendelssohn, Moses. Gesammelte Schriften. Bd. 6.1. Kleinere Schriften. Hrsg. v. Alexander Altmann. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1981.
- Mellin, Ludwig August. Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernemenentern u. Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. Riga, Leipzig: J. Fr. Hartknoch, 1798.
- Mellin, Ludwig August. Nachricht von der alten lettischen Burg Pilliskaln, und von mehreren ehemaligen festen Plätzen der Letten und Ehsten; auch von etlichen andern lief- und ehistländischen Merkwürdigkeiten. – Neue Nordische Miscellaneen. Bd. 9–10. Riga: J. Fr. Hartknoch, 1794, lk 519–545.
- Merkel, Garlieb Helwig. Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben. Bd. 1. Aus Liefland. Leipzig: Köhler, 1839.
- Merkel, Garlieb Helwig. Ueber Deutschland, wie ich es nach einer zehnjährigen Entfernung wieder fand. Bd. 2. Riga, 1818.
- Meyer, Silke. Die Ikonographie der Nation. Nationalstereotype in der englischen Druckgraphik des 18. Jahrhunderts. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Bd. 104.) Münster: Waxmann, 2003.
- Morgenstern[, Karl]. Die Schwestern Minna und Annette von B. Oelgemälde von Schick, gemalt in Rom 1810. – Das Inland 22. IV 1836.
- Morgenstern, Karl. Karl Kügelgen's Krymische Landschaften. – Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Bd. 3. Hrsg. v. Karl Morgenstern. Dorpat, Leipzig: Kummer, 1821, lk 242–245.
- Morgenstern, Karl. Karl Kügelgen's neueste Arbeiten. – Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Bd. 3. Hrsg. v. Karl Morgenstern. Dorpat, Leipzig: Kummer, 1821, lk 495–498.
- Morgenstern, Karl. Karl Morgenstern's Reise in Italien. Im J. 1809. Bd. 1–3. Dorpat, Leipzig, 1813.
- Morgenstern, Karl. Neueste Bereicherungen des Kunstmuseums der Universität Dorpat. – Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Bd. 3. Hrsg. v. Karl Morgenstern. Dorpat, Leipzig: Kummer, 1821, lk 489–490.
- Morgenstern, Karl. Von den Grenzen weiblicher Bildung. Rede bey Eröffnung der Kaiserlichen Töchterschule zu Wyborg, gehalten den 28. Jul. / 9. Aug. 1805. – Johannes Müller oder Plan im Leben nebst Plan im Lesen und von den Grenzen weiblichen Bildung. Drey Reden von D. Karl Morgenstern. Leipzig: Georg Joachim Göschen, 1808.
- Carola Muysers, Professionalisierung „auf der Gallerie“. Künstlerinnen und die Erfindung des Kunstmuseums im 18. Jahrhundert. – Museen und fürstliche Sammlungen im 18. Jahrhundert / Museums and Princely Collections in the 18th Century. Braunschweig: Herzog-Anton-Ulrich-Museum, 2007, lk 126–131.
- Neue Thalia. Bd. 1, St. 1. Hrsg. v. Friedrich Schiller. Leipzig: Göschen, 1792.
- Neumann, Wilhelm. Aus baltischen Gemäldesammlungen. – Zeitschrift für bildende Kunst 1900, Jg. XI, H. 12, lk 265–280.
- Neumann, Wilhelm. Baltische Kunstzustände 1775 bis 1825. – Baltische Monatschrift 1902, Bd. 53, lk 281–299.
- Neumann, Wilhelm (bearb. v.). Baltische Maler und Bildhauer des XIX Jahrhunderts. Biographische Skizzen mit den Bildnissen der Künstler und Reproduktionen nach ihren Werken. Riga: Grosset, 1902.

- Neumann, Wilhelm. Beschreibendes Verzeichnis der Gemälde der vereinigten Sammlungen der Stadt, des rigaschen Kunstvereins und des Weil. Rigaschen Rats Herrn Friedr. Wilhel. Brederlo. Riga, 1906.
- Neumann, Wilhelm. Karl August Senff. Ein baltischer Kupferstecher. Reval: Franz Kluge, 1895.
- Neuschäffer, Hubertus. Die Geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. v. Georg Rauch. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 20.) Köln: Böhlau, 1986, lk 63–85.
- Noack, Friedrich. Das Deutschtum in Rom seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd. 2. Aalen: Scientia-Verlag, 1974 [1927].
- Nordhoff, Claudia (hrsg. v.). Jakob Philipp Hackert. Briefe (1761–1806). Göttingen: Edition Volkmar von Pechstaedt im Hainholz Verlag, 2012.
- Oechslin, Werner. „Barock“: Zu den negativen Kriterien der Begriffsbestimmung in klassizistischer und späterer Zeit. – Europäische Barock-Rezeption 2. Hrsg. v. Klaus Garber. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991, lk 1225–1254.
- Outram, Dorinda. Aufbruch in die Moderne. Die Epoche der Aufklärung. Stuttgart: Belser, 2006.
- Outram, Dorinda. Panorama of the Enlightenment. London: Thames & Hudson, 2006.
- Panofsky, Erwin. Ikonographie und Ikonologie. Eine Einführung in die Kunst der Renaissance. – Erwin Panofsky, Sinn und Deutung in der bildenden Kunst. Köln: DuMont, 1975 [1939], lk 36–67.
- Paul, Gerhard. Von der Historischen Bildkunde zur Visual History. – Visual History. Ein Studienbuch. Hrsg. v. Gerhard Paul. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, lk 7–36.
- Peets, Hugo. Karl Ferdinand v. Kügelgen ja tema Tallinna-ainelised maalingud. – Vana Tallinn I. Tallinn: Tallinna Ajaloo Selts, 1936, lk 77–87.
- Perry, Gillian (ed.). Femininity and Masculinity in Eighteenth-Century Art and Culture. Manchester: Manchester University Press, 1994.
- Pētersone, Pārsla (toim.). Johans Andreass Ēzens. Rīga 18. gadsimtā, zīmējumi. (Vēstures Avoti 3.) Rīga: Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, 2003.
- Petri, Johann Christoph. Ueber den neuesten Zustand der Gelehrsamkeit, Litteratur, Künste und Wissenschaften in Lief- und Ehstland. – Allgemeiner Litterarischer Anzeiger 1801, nr. 115 (31. July).
- Plath, Ulrike. Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdkonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 11.) Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- Plath, Ulrike. *Heimat: Rethinking Baltic German Spaces of Belonging*. – Debating German Heritage: Art History and Nationalism during the Long Nineteenth Century. Special Issue. Eds. Kristina Jōekalda, Krista Kodres. Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2014, vol. 23 (3–4), lk 55–78.
- Plath, Ulrike. Nichts Neues im wilden Osten? Die baltischen Provinzen Russlands im Blick deutscher Reisender und Migranten um 1800. – Die Welt erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute. Hrsg. v. Arnd Bauerkämper, Hans Erich Bödeker, Bernhard Struck. Frankfurt am Main: Campus, 2004, lk 43–70.
- Plath, Ulrike. Zwischen Multidimensionalität und Spezialisierung. Arbeitswelten auf dem baltischen Gutshof im Umbruch (1750–1850). – Mehrdimensionale Arbeitswelten im Baltischen Raum. Von der Geschichte zur Gegenwart und Zukunft. Hrsg. v. Burghart Schmidt, Jürgen Hogeforster. (Studien zum Ostseeraum 3.) Hamburg: Dobu Verlag, 2007, lk 46–69.

- Polli, Kadi. August Friedrich von Sivers. Ein livländischer Gutsherr der Aufklärungszeit. – Anton Graff. Porträts eines Porträtisten. Hrsg. v. Robert Eberhardt. Berlin: Wolff, 2013, lk 143–148.
- Polli, Kadi. Balti aadlipreili kunstiharrastusest. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842) / Artistic Pursuits of an Aristocratic Baltic Lady. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842). – Naiskunstnik ja tema aeg / A Woman Artist and Her Time. Koost. Kersti Koll. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2014, kd 4 [9], lk 11–38 (doktoritöö artikkel II).
- Polli, Kadi (koost.). Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015.
- Polli, Kadi. *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Landschaften von Carl Grass. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 29–90 (doktoritöö artikkel V).
- Polli, Kadi. Joonistavad literaadid ja aadlikest kunstidiletandid. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 76–99 (doktoritöö artikkel III).
- Polli, Kadi. Kaks maastikuvaadet Karl Otto Gerhard von Kügelgenilt. Romantismi kaja biidermeierlikus sarmis. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi / Baltic Biedermeier: Panorams and Introspections. Koost. Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2011, kd 1 [6], lk 239–252.
- Polli, Kadi. Klassitsismist kui stiilimõistest kujutavas kunstis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2008, kd 17 (1–2), lk 17–38.
- Kadi Polli, Naine kopistina. 19. sajandi balstisaksa maalijannad. – Meistriteoste lummus. Koopia Eestis 19. sajandil. Koost. Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem, Anne Lõugas. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2005, lk 64–81.
- Polli, Kadi (koost.). Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5.
- Polli, Kadi; Allikvee, Anu. Šveitsi muusa. Angelika Kauffmann 1741–1807. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2005.
- Polli, Kadi. The Baltic ‘Art Spring’: Artists and Art Lovers in Estonia and Livonia ca. 1800 / Baltischer „Kunstfrühling”. Künstler und Kunstliebhaber in Estland und Livland um 1800. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2018, Bd. 67 (2), lk 163–195 (doktoritöö artikkel VII).
- Polli, Kadi. The Role of Pictures in the Late Baltic Enlightenment. – Mäkslas Vesture un Teorija / Art History and Theory 2015, vol. 18, lk 18–33 (doktoritöö artikkel IV).
- Polli, Kadi. Valgustusajastu peegelpildis. Johann Wilhelm Krause (1757–1828) joonistuslooming. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse instituut. Tallinn, 2002.
- Polli, Kadi. Wilhelm von Blaukenhagen (1761–1840). Liivimaaalasest kunstimetseen Roomas ja temalt Tartu ülikoolile ostetud teosed. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2014, kd 23 (1–2), lk 144–171 (doktoritöö artikkel VI).
- Pückler-Limpurg, Siegfried. Der Klassizismus in der deutschen Kunst. München: Müller & Königer, 1929.

- Rampley, Matthew. Bildwissenschaft: Theories of the Image in German-Language Scholarship. – Art History and Visual Studies in Europe: Transnational Discourses and National Frameworks. Eds. Matthew Rampley, Thierry Lenain *et al.* (Brill's Studies on Art, Art History, and Intellectual History 4.) Leiden: Brill, 2012, lk 119–134.
- Rampley, Matthew; Lenain, Thierry *et al.* (eds.). Art History and Visual Studies in Europe: Transnational Discourses and National Frameworks. (Brill's Studies on Art, Art History, and Intellectual History 4.) Leiden: Brill, 2012.
- Rauch, Georg von. Der Rigaer Prophetenclub und andere Aufsätze zur baltischen und russischen Geschichte. (Beiträge zur baltischen Geschichte 11.) Hannover-Döhren: Harro v. Hirschheydt, 1988.
- Raupp, Hans-Joachim. Untersuchungen zu Künstlerbildnis und Künstlerdarstellung in den Niederlanden im 17. Jahrhundert. Hildesheim: Olms, 1984.
- Redford, Bruce. Dilettanti: The Antic and the Antique in Eighteenth-Century England. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2008.
- Redlich, Clara. „Literaten“ in Riga und Reval im 17. und 18. Jahrhundert. – Reval und die Baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Hrsg. v. Jürgen von Hehn, Csaba János Kenéz. Marburg: Herder-Institut, 1980, lk 295–311.
- Rees, Joachim; Siebers, Winfried. Die Kunst der Beobachtung. Anmerkungen zum Wandel der Künstlerreise 1770–1780. – Mehr Licht. Europa um 1770. Die bildende Kunst der Aufklärung. Hrsg. v. Herbert Beck, Peter C. Bol, Maraike Bückling. München: Klinkhardt und Biermann, 1999, lk 419–434.
- Reimo, Tiit. Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 2001.
- Rifkin, Adrian. The Words 'Art', the Artist's Status: Technique and Affectivity in France, 1789–98. – Oxford Art Journal 1991, vol. 14, no. 2, lk 73–82.
- Rigney, Ann. Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory. – Journal of European Studies 2005, vol. 35 (1), lk 11–28.
- Robel, Gert. Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. – Reisen und Reisebeschreibungen in 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Hrsg. v. Boris I. Krasnobaev. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa 6.) Berlin: Camen, 1980.
- Rosenbaum, Alexander. Der Amateur als Künstler. Studien zur Geschichte und Funktion des Dilettantismus im 18. Jahrhundert. (Humboldt-Schriften zur Kunst- und Bildgeschichte 11.) Berlin: Mann, 2010.
- Rosenblum, Robert. Transformations in Late Eighteenth Century Art. Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Rosenthal, Angela. Angelica Kauffman: Art and Sensibility. New Haven: Yale University Press, 2006.
- Rümelin, Christian. Stichtheorie und Graphikverständnis im 18. Jahrhundert. – Artibus et historiae 2001, vol. 22, no. 44, lk 187–200.
- Sachs-Hombach, Klaus. Das Bild als kommunikatives Medium. Elemente einer allgemeinen Bildwissenschaft. Köln: Halem, 2006.
- Schmidt, Burghart; Hogeforster, Jürgen (hrsg. v.). Mehrdimensionale Arbeitswelten im Baltischen Raum. Von der Geschichte zur Gegenwart und Zukunft. (Studien zum Ostseeraum 3.) Hamburg: Dobu Verlag, 2007.
- Schmidt, Paul Ferdinand. Deutsche Malerei um 1800. Bd. 1. Deutsche Landschaftsmalerei von 1750–1830. München: Piper, 1922.

- Schöner, Hans. Carl von Kügelgens Wirken in Finnland. – Die Kunstgeschichte rund um das Mare Balticum. Homburger Gespräche 1986. Hrsg. v. Erich Böckler. Bad Homburg: Böckler-Stiftung, 1986, lk 32–38.
- Schöner, Hans. Gerhard v. Kügelgen. Leben und Werk, mit einem Bild- und Textanhang über den Zwillingbruder Karl v. Kügelgen. Mönkeberg: Schöner, 1982.
- Schulze, Elke. Nulla dies sine linea. Universitärer Zeichenunterricht – eine problemgeschichtliche Studie. (Pallas Athene 12.) Stuttgart: Steiner, 2004.
- Schulze Altcapenberg, Hein-Thomas. „Le Voltaire de l’Art” Johann Georg Wille (1715–1808) und seine Schule in Paris. (Kunstgeschichte: Form und Interesse. Bd. 16.) Münster: LIT, 1987.
- Schütt, Hans-Peter. Über Begriff und Idee einer Spätaufklärung. – Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten. Hrsg. v. Ulrich Kronauer. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2011, lk 99–113.
- Sechs radirte Naturprospecte. Ein Nachlass von Ludwig Hess, mit Erklärungen von Karl Grass. Zürich, Nürnberg, 1800.
- Siebert, Anne Viola (hrsg. v.). Auf den Spuren von August Kestner. Katalog zur gleichnamigen Ausstellung, 6. März bis 20. Juli 2003. (Museum Kestnerianum 5.) Hannover: Kestner-Museum, 2003.
- Sivers, Jegór von. Deutsche Dichter in Russland. Studien zur Literaturgeschichte. Berlin: Schroeder, 1855.
- Smite, Edvarda. Carl Gotthard Grass und die Malerei seiner Zeit. – In Polen, Palermo und St. Petersburg. Vorträge der Colloquien zu Johann Gottfried Seume in Grimma, Riga und Tartu 2003 und 2005. Hrsg. v. Jörg Drews. Bielefeld: Aisthesis-Verlag, lk 97–114.
- Šmite, Edvarda. Carl Grass ja tema kodumaa Liivimaa / Carl Grass und seine Heimat Livland. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 131–162.
- Šmite, Edvarda; Daija, Pauls. Johans Heinrihs Baumanis. Rīga: Neputns, 2017.
- Solomõkova, Irina (peatoim.). Eesti kunsti ajalugu. 1. köide, I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Tallinn: Kunst, 1975.
- Speicher, Stephan. Was heißt und zu welchem Ende exportiert man die Kunst der Aufklärung? (Rezension). – Kunstchronik 2011, Jg. 64, H. 11, lk 514–518.
- Stadnitschuk, Nina; Vassiljeva, Albina. Die Künstlerin Maria Fjodorovna. – Krieg und Frieden. Eine deutsche Zarin in Schloß Pawlowsk. Hrsg. v. Hubertus Gaßner. Hamburg: Dölling und Galitz, 2001, lk 392–416.
- Stein, Perrin. *Artists and Amateurs: Etching in Eighteenth-Century France*. New York: Metropolitan Museum of Art; New Haven: Yale University Press, 2013.
- Striehl, Georg. „Königin der Inseln”: ein sizilianisches Skizzenbuch von Carl Gotthard Grass (1767–1814). – Weltkunst 1999, Nr. 69, lk 902–904.
- Strittmatter, Anette. Das „Gemäldekopieren” in der deutschen Malerei zwischen 1780 und 1860. Münster: LIT, 1998.
- Stuffmann, Margret; Busch, Werner (hrsg. v.). Zeichnen in Rom, 1790–1830. Köln: König, 2001.
- Sulzer, Johann Georg. Allgemeine Theorie der Schönen Künste. Bd. 1. Leipzig, 1771.
- Sydow, Anna von (hrsg. v.). Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen. Bd. 3. Berlin: Mittler, 1909.

- Taimiņa, Aija. Johann Christoph Brotze's (1742–1823) Biography and His Manuscripts Collection in the Academic Library of the University of Latvia. Summary of Doctoral Thesis. Latvijas Universitāte Sociālo Zinātņu Fakultāte. Rīga, 2013.
- Tamm, Marek; Kull, Kalevi. Eesti teooria. – Akadeemia 2015, nr 4, lk 579–625.
- Tamm, Marek (koost. ja toim.). Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljaateid. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2011.
- Tarvas, Mari (hrsg. v.). Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012.
- Taterka, Thomas. Läti talupoeg astub kirjandusväljale. Läti rahvusliku kirjanduse sünni kunstiajastu vaimust. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 660–674.
- Teemus, Moonika. Musée Napoléoni maaligalerii Karl Morgensterni pilgu läbi 1809. aastal. Kunsti retseptsioonist Eestis 19. sajandi alguskümnendil. Magistritöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia osakond. Tartu, 2010.
- Teemus, Moonika. Reisides toas. Pano-, kosmo- ja dioraamadest Tallinnas ja Tartus (1826–1850). Tartu: Tartu Ülikool, 2005.
- Tischer, Anuschka. Der Sammler als Aufklärer: das Leben und Wirken Heinrich Bauermanns (1716–1790). – Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten. Hrsg. v. Ulrich Kronauer. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2011, lk 143–163.
- Tohvi, Epi. Otto Friedrich von Pistohlkors ja Rutikvere mõis. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 64–68.
- Tohvi, Epi. Tartu linnaruum ja arhitektuur 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel valgustusajastu ideede kontekstis. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 238–256.
- Tohvi, Epi. Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2008, kd 17 (1–2), lk 56–86.
- Tohvi, Epi. Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikool, 2009.
- Trautwein, Robert. Geschichte der Kunstbetrachtung. Von der Norm zur Freiheit des Blicks. Köln: DuMont, 1997.
- Umbach, Maiken. Classicism, Enlightenment and the 'Other': Thoughts on Decoding Eighteenth-Century Visual Culture. – Art History 2002, vol. 25, no. 3, lk 319–340.
- Undusk, Jaan. Baltisaksa kirjakultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 561–571.
- Undusk, Jaan. Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 26–31.
- Undusk, Jaan. Baltisaksa kirjanduse breviaar: põhilaad, erijooned, esindajad. – Rahvuskultuur ja tema teised. Toim. Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008, lk 93–122.
- Undusk, Jaan. Das baltische Pantheon in der Naturphilosophie. Baer, Uexküll, Ostwald und das Problem der Zeit. – Umweltphilosophie und Landschaftsdenken im baltischen Kulturraum / Environmental Philosophy and Landscape Thinking. Hrsg. v. Liina Lukas, Ulrike Plath, Kadri Tüür. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2011, lk 112–136.
- Untera, Anne (koost.). Maarjamaa rokokoo / Rokoko in Estland. Gottlieb Welté (1745/49–1792). Näituse kataloog. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2007.
- Усачева, Светлана (сост.). Федор Матвеев. Путешествие по Италии. К 250-летию со дня рождения художника. Москва: Пинакотека, 2008.

- Vaga, Voldemar. Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1976.
- Vaga, Voldemar. Kunst Tartus XIX sajandil. Tallinn: Kunst, 1971.
- Verwiebe, Birgit; Keisch, Claude (hrsg. v.). Kunst der Goethezeit. „Classizismus und Romantizismus“. Berlin: Staatliche Museen, 1999.
- Verzeichniss der sehr ansehnlichen und auserlesenen Thaler- und Münz-Sammlung weiland Herrn P. H. Von Blankenhagen, russischkaiserlichen Titularraths und Assessoris des vormaligen Gouvernementsmagistrats zu Riga. Riga: Müller, 1799.
- Vierhaus, Rudolf. Zur historischen Deutung der Aufklärung. Probleme und Perspektiven. – Aufklärung in Deutschland. Hrsg. v. Paul Raabe, Wilhelm Schmidt-Biggemann. Bonn: Hohwacht, 1979, lk 23–36.
- Vogel, Gerd-Helge. Die Anfänge der Zeichenausbildung an der Universität Dorpat und ihre Bedeutung für die Herausbildung der bildenden Kunst in Riga in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Riga im Prozeß der Modernisierung. Studien zum Wandel einer Ostseemetropole im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Hrsg. v. Eduard Mühle, Norbert Angermann. Marburg: Herder-Institut, 2004, lk 78–104.
- Vogel, Gerd-Helge. Von Paris über Dresden ins Baltikum. Ein Beispiel für die Verbreitung akademischer Lehrprinzipien in Europa. – Kunst und Aufklärung im 18. Jahrhundert. Kunstausbildung. Kunstvermittlung. Kunstsammlung. Hrsg. v. Max Kunze. Ruhpolding: Rutzen, 2005, lk 27–34.
- Waldkirch, Bernhard von. „Imeline segu õrnast ja metsikust“. Carl Grassi kirjutis Šveitsi maastikumaalijast Ludwig Hessist / „Eine wunderbare Mischung des Sanften und des Wilden“. Carl Grass über den Schweizer Landschaftsmaler Ludwig Hess. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuuseumi toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 91–130.
- Warburg, Aby. Der Bilderatlas MNEMOSYNE. Gesammelte Schriften. Studienausgabe. Bd. II, 1. Hrsg. v. Martin Warnke, Claudia Brink. Berlin: Akademie-Verlag, 2000.
- Westermann, Mariët (ed.). Anthropologies of Art. New Haven: Yale University Press, 2005.
- Westhoff-Krummacher, Hildegard. Als die Frauen noch sanft und engelsgleich waren. Die Sicht der Frau in der Zeit der Aufklärung und des Biedermeier. Münster: Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, 1995.
- Wilhelmi, Anja. Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiographien. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 10.) Wiesbaden: Harrassowitz, 2008.
- Wilton, Andrew; Bignamini, Ilaria (eds.). Grand Tour: The Lure of Italy in the Eighteenth Century. London: Tate Gallery, 1996.
- Wistinghausen, Henning von. Freimaurer in Estland. Ihre Sozialstruktur am Beispiel der Revaler Loge „Isis“ 1773–1820. – Zwischen Aufklärung und Baltischem Biedermeier. Elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminare 2002. Hrsg. v. Otto-Heinrich Elias. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007, lk 177–210.
- Wolff, Christian. Allerhand nützliche Versuche, dadurch zu genauern? Erkenntnis der Natur und Kunst der Weg gebahnet wird, denen Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet. Halle, 1747.
- Wullen, Moritz (hrsg. v.). Von mehr als einer Welt. Die Künste der Aufklärung. Kunstbibliothek – Staatliche Museen zu Berlin. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2012.
- Zeitler, Rudolf. Klassizismus und Utopia. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1954.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Kadi Polli
Sünniaeg: 16. september 1973
Kodakondsus: Eesti
Kontakt: kadi.polli@ekm.ee

Töökoht:

2016– Eesti Kunstimuuseum, Kumu kunstimuuseum
2013–2016 Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut
2000–2013 Eesti Kunstimuuseum, Kadrioru kunstimuuseum

Haridus:

2013–2017 Tartu Ülikool, doktoriõpe
2002 Eesti Kunstiakadeemia, Kunstiteaduse instituut, MA
1999–2000 Christian-Albrecht Universität zu Kiel, kunstiajaloo magistriõpe
1997 Tartu Ülikool, BA, kunstiajalugu

Stipendiumid ja residentuurid:

2016 Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München; 2015 Stiftung Klassik Weimar; 2014 Herder Institut, Marburg; 2013 Casa di Goethe, Rooma; 2012 Attingham Study, New York; 2005 Royal Collection Study, London; 2002 Attingham Summer School, UK

Valik doktoriväitekirjaga seotud publikatsioone:

Polli, Kadi. The Baltic 'Art Spring': Artists and Art Lovers in Estonia and Livonia ca. 1800. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2018, Bd. 67 (2), lk 163–195 (doktoritöö artikkel VII).

Keevallik, Jutta; Polli, Kadi. Käsitöölt vaba kunsti poole. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 71–75.

Polli, Kadi. Joonistavad literaadid ja aadlikest kunstidiletandid. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 76–99 (doktoritöö artikkel III).

Hellermann, Dorothee von; Polli, Kadi. Gerhard ja Karl von Kügelgen. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 100–120 (doktoritöö artikkel I).

Polli, Kadi (koost.). Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015.

Polli, Kadi. The Role of Pictures in the Late Baltic Enlightenment. – Mäkslas Västure un Teorija / Art History and Theory 2015, vol. 18, lk 18–33 (doktoritöö artikkel IV).

- Polli, Kadi. Balti aadlipreili kunstiharrastusest. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842) / Artistic Pursuits of an Aristocratic Baltic Lady. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842). – Naiskunstnik ja tema aeg / A Woman Artist and Her Time. Koost. Kersti Koll. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2014, kd 4 [9], lk 11–38 (doktoritöö artikkel II).
- Polli, Kadi. Wilhelm von Blanckenhagen (1761–1840). Liivimaaalasest kunstimetseen Roomas ja temalt Tartu ülikoolile ostetud teosed. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2014, kd 23 (1–2), lk 144–171 (doktoritöö artikkel VI).
- Polli, Kadi. August Friedrich von Sivers. Ein livländischer Gutsherr der Aufklärungszeit. – Anton Graff. Porträts eines Porträtisten. Hrsg. v. Robert Eberhardt. Berlin: Wolff, 2013, lk 143–148.
- Polli, Kadi. Kaks maastikuvaadet Karl Otto Gerhard von Kügelgenilt. Romantismi kaja biidermeierlikus sarmis. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähi-vaatlusi / Baltic Biedermeier: Panorams and Introspections. Koost. Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2011, kd 1 [6], lk 239–252.
- Polli, Kadi. *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Landschaften von Carl Grass. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 29–90 (doktoritöö artikkel V).
- Polli, Kadi. Klassitsismist kui stiilimõistest kujutavas kunstis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2008, kd 17 (1–2), lk 17–38.
- Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann; Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its Architect Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- Hiiop, Hilka; Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.

CURRICULUM VITAE

Name: Kadi Polli
Geburtsdatum: September 16, 1973
Geburtsort: Estland
Kontakt: kadi.polli@ekm.ee

Berufserfahrung:

2016– Estnisches Kunstmuseum, Kumu Kunstmuseum
2013–2016 Universität Tartu, Institut der Geschichte und Archäologie
2000–2013 Estnisches Kunstmuseum, Kunstmuseum Kadriorg

Ausbildung:

2013–2017 Universität Tartu, Doktorandenstudium
2002 Estnische Kunstakademie, Institut für Kunstwissenschaft, MA
1999–2000 Christian-Albrecht Universität zu Kiel, Kunsthistorisches
Institut, Magisterstudium
1997 Universität Tartu, BA, Kunstgeschichte

Stipendien und Studienaufenthalte:

2016 Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München; 2015 Stiftung Klassik Weimar; 2014 Herder Institut, Marburg; 2013 Casa di Goethe, Rom; 2012 Attingham Study, New York; 2005 Royal Collection Study, London; 2002 Attingham Summer School, UK

Ausgewählte Publikationen:

Polli, Kadi. The Baltic 'Art Spring': Artists and Art Lovers in Estonia and Livonia ca. 1800. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2018, Bd. 67 (2), lk 163–195.
Keevallik, Jüri; Polli, Kadi. Käsitöölt vaba kunsti poole. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 71–75.
Polli, Kadi. Joonistavad literaadid ja aadlikest kunstidiletandid. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 76–99.
Hellermann, Dorothee von; Polli, Kadi. Gerhard ja Karl von Kügelgen. – Eesti kunsti ajalugu 3. 1770–1840. Koost. ja toim. Juhan Maiste. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017, lk 100–120.
Polli, Kadi (koost.). Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid / Between Dresden and St. Petersburg. Artist Twin Brothers von Kügelgen. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2015.
Polli, Kadi. The Role of Pictures in the Late Baltic Enlightenment. – Mäkslas Vēsture un Teorija / Art History and Theory 2015, vol. 18, lk 18–33.

- Polli, Kadi. Balti aadlipreili kunstiharrastusest. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842) / Artistic Pursuits of an Aristocratic Baltic Lady. Helene Marie Zoege von Manteuffel (1773/74–1842). – Naiskunstnik ja tema aeg / A Woman Artist and Her Time. Koost. Kersti Koll. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2014, kd 4 [9], lk 11–38.
- Polli, Kadi. Wilhelm von Blanckenhagen (1761–1840). Liivimaaalasest kunstimetseen Roomas ja temalt Tartu ülikoolile ostetud teosed. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2014, kd 23 (1–2), lk 144–171.
- Polli, Kadi. August Friedrich von Sivers. Ein livländischer Gutsherr der Aufklärungszeit. – Anton Graff. Porträts eines Porträtisten. Hrsg. v. Robert Eberhardt. Berlin: Wolff, 2013, lk 143–148.
- Polli, Kadi. Kaks maastikuvaadet Karl Otto Gerhard von Kügelgenilt. Romantismi kaja biidermeierlikus sarmis. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi / Baltic Biedermeier: Panorams and Introspections. Koost. Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised / Proceedings of the Art Museum of Estonia 2011, kd 1 [6], lk 239–252.
- Polli, Kadi. *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Carl Grassi maastikud / *Est pictura poësis, est poësis pictura*. Die Landschaften von Carl Grass. – Šveitsi maastikud Balti valgustusaja kunstis / Schweizer Landschaften in der baltischen Kunst der Aufklärung. Koost. Kadi Polli. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised / Schriften des Estnischen Kunstmuseums 2009, kd 5, lk 29–90.
- Polli, Kadi. Klassitsismist kui stiilimõistest kujutavas kunstis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi / Studies on Art and Architecture 2008, kd 17 (1–2), lk 17–38.
- Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann; Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause / Die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause / Tartu University and its Architect Johann Wilhelm Krause. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- Hiiop, Hilka; Maiste, Juhan; Polli, Kadi; Raisma, Mariann. Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kunstnikust arhitektiks. Kataloog 1. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmetts-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 lk.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.